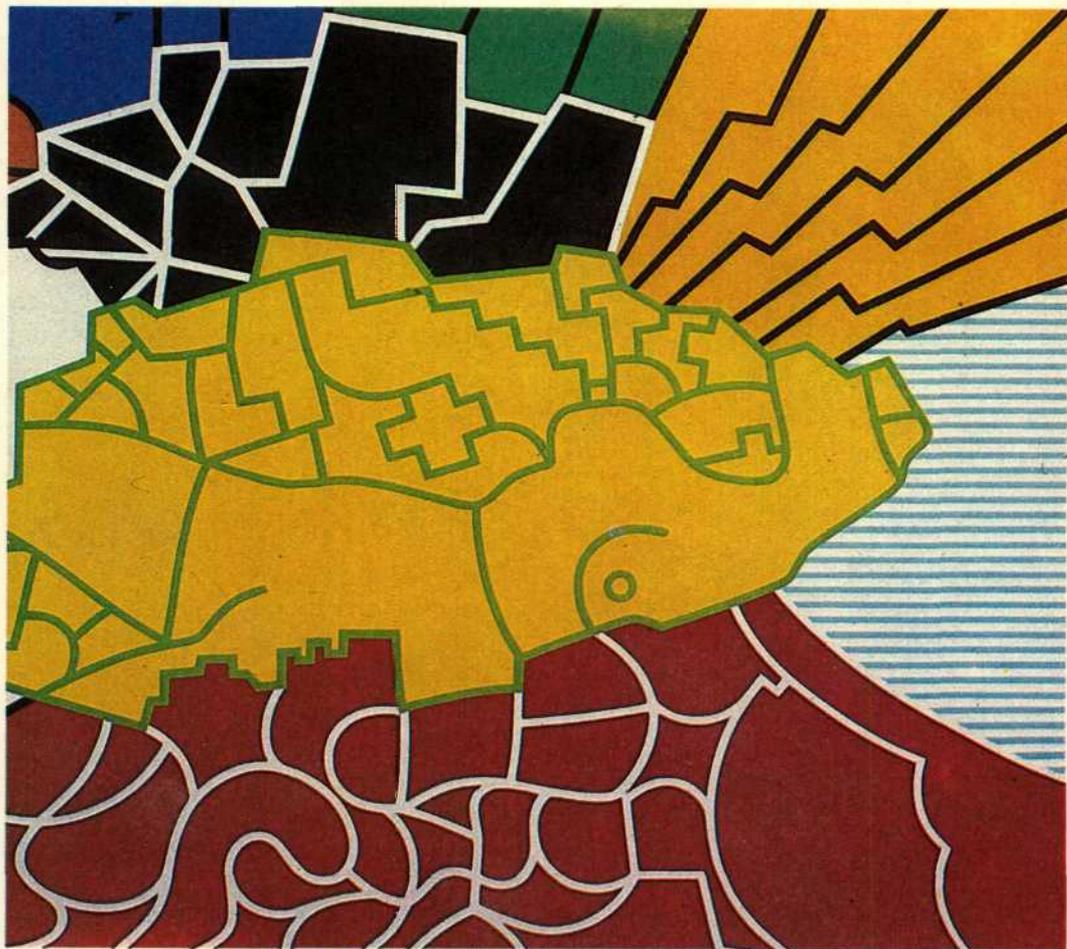

Vikerkaar

5/1989

Artur Alliksaare, Kalev Kesküla luulet; Tõnu Õnnepalu «Armulaud» ja Maimu Bergi «Veskitont»; järg Henrik Visnapuu mälestusraamatule «Päike ja jõgi»; Hannes Walter Eesti Vabadussõjast; Arvo Valtoni esse «Venelastest»; Kaido Kama «Rahvuslikke perspektiive»; Priidu Beier, Hasso Krull, Piret Viires, Rein Kruus kriitikutena

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja Eesti Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-politiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulis. 3. aastakäik.

Mai 1989. Nr 5

Sisukord

Johannes Bobrowski *Sõna inimene* 1
Tõnu Õnnepalu *Armulaud* 2
Kalev Kesküla *Luulet* 22
Jüri Leesment *Luulet* 25
Maimu Berg *Veskitont* 27
Artur Alliksaar *Luulet* 33
Tamara Luuk *Jüri Kask — ise ja isetu* 45
Henrik Visnapuu *Päike ja jõgi* 52
Maire Jaanus *Viivi Luik: Sõda ja rahu. Keha ja genotekst* II 57
Arvo Valton *Venelastest* 62
Hannes Walter *Eesti Vabadussõda 1918—1920* 66

Vaatenurk

Priidu Beier *Põhjamaa metafüüsiline mees* 77
Hasso Krull *Kaks või mitte ühtegi, hulk või mitte osagi* 78
Piret Viires *Aatemees diivañil* 81
Maimu Berg, Ene Hölderlin *Amor intellectualis virium* 82
Rein Kruus *Oma maa maasikad* II 85
Kaleidoskoop
Mati Hint *Rahvusküsimus meil ja Moskvas* II 86
Kaido Kama *Rahvuslikke perspektiive* 91
Maie Raitar *Abstraksionismist eesti kunstis* 94

Kujundus: Jüri Kaarma
Fotograaf: Kalju Jõul

Esikaanel: Jüri Kask. «—». Fragment. Õli, tempera, lõuend. 1988.

Tagakaanel: Jüri Kask. «Maal nr. 2». Õli, tempera, lõuend. 180×130.

JOHANNES BOBROWSKI (1917—1965)

Sõna inimene

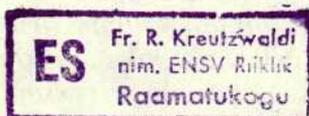
Saksa keelest tõlkinud Helgi Loik

Sõna inimene, üksiksõnana
paigutatud sinna, kuhu vaja,
entsüklopeedias:
inimahvlaste
ja Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni
vahele.

Linn,
vana ja uus,
tulvil saginat, ka puid
ja
sõidukeid, siin

kuulen ma seda sõna, seda vokaablit
kuulen ma siin tihti, ma võin
üles lugeda, kelle suust, ma võin
kohe alustada.

Kus armastust ei ole,
ära lausu seda sõna.

TÖNU ÕNNEPALU

ARMULAUD

Anna andeks, aga nüüd ma kirjutan Sulle kogu aeg. Midagi kirja panemata. Või ka kirja pannes. Rohkem ikka kirjutamata. Niipea, sellest hetkest saadik, kui ma Sind enam ei näe. Ma ei näe enam üldse midagi peale sõnade ja lausete Sulle. Ei, see pole seesama, mis ma räägiksin omaette Sinuga. Need pole rääkimise laused. Rääkides saaksin ma vaevalt kaks taolist lauset ritta. Taolisi lauseid ei räägitagi. Muide, oma pühapäevased jutlused ja matusekõned kirjutan ma kõik enne valmis. Või viksini kusagilt maha. Kunagi ei räägi peast. Jah, aga see on nii, et kõik, mis ma teen või tunnen, mis ma näen, muutub lauseteks, komade, koolonite ja punktidega sõnamoodustusteks. Liht- ja liitlauseteks, pea- ja kõrvallauseteks, rind- ja põimlauseteks. Ma näen lauseid taevasse vaadates, ma märkan neid läbi metsa minnes. Mõne lause võin ma leida otse mere äärest külmunult liivalt, kus vedeleb igasugust randa uhutud prahti. Kirikutrepilt. Ma ei pruugi neid, jah, kirja panna, enamasti nad kirja panemata jäävadki. Aga ometi on see maania just kirjajirjutamismaania, Sulle suunatud, monomaania ühte heitnud grafomaania (või oleks õigem öelda logomaania? kas niisugune sõna on võimalik?). Maaniatega tegelevad psühhiaatrid. Ah! Mõnikord, äkki pealevajuva väsimuse hetkel (nagu praegu), ma mõtlen: kui läheks arsti juurde, räägiks talle kõik ära. Arst noogutaks mõistvalt. Paneks diagnoosi (mul oleks lõpuks see sõna, millega ennast nimetada). Ütleks: «Te vajate rahu. Me paigutame teid haiglasse.» Lamaksin palatis. Päike paistaks aknast sisse. Valgetes kitlites haiglapersonal liiguks käratult. Küllastamispäeval Sa tuleksid mind vaatama. Kuid varsti annaksin ma märku, et olen väsinud. Sa lahkusid murelikult ja mina võiksin jälle oma rahumeelsetesse helgetesse kujutluspiltidesse vajuda. Nojah. Tegelikult on seal muidugi haigeid täistuubitud palatid, hais, sanitaride jõhkrus. Jälgid tuimastavad rohud. Ma ei võtaks neid suu sissegi. Sülitaksin salaja välja, niipea kui õde on selja pööranud. Nii kergesti ma neil oma valu juba ära võtta ei laseks!

Niisiis ma kirjutan Sulle lakkamatult. Ma ei saa sinna midagi parata. Mõne lause järele tormates võin ma puujuurikale komistada ja kohe muutub ka see juurikale komistamine lauseks. Mida ma Sulle kirjutan.

Hoolimata sellest et ma annan endale aru. Või just seda enam. Annan endale aru meie suhte täielikust kujuteldamatusest. Niisugusena, nagu mina seda ette kujutan. Hoolimata minu ettekujutuse kujuteldamatusest.

Ta istub poolkültsi K söökla plastiktoolil ja vahib kohvitassi. Kohv on vastik, siguriga, üles soojendatud, seda oli lõhnastki tunda.

Rääkimata hangunud mannapudrust. Kõik jääb järele. Ta ei söö suu-
täitki. Õnneks keegi ei näe. Söökla oli tühi, kui ta sisse astus: hommik,
väljas alles pime. Kes siin väikelinnas ikka sööklasse hommikust sööma
tuleb. Kõik söövad kodus. Tühi ja heledasti valgustatud, alles nõrga,
eilsest järelejäänud läppunud lõhnaga laudade kohal. Niisiis on ta
jälle siin, selles ühe söökla, ühe baari, ühe majapidamistarvete poe,
ühe ajaleheputkaga linnas. Selles vahejaamas. *Ma tunnen siin, provint-
sis, nagu öeldakse, ennast kaitstumana, mis siis, et mind siin tuntakse.
Ikkagi ei tea nad minust midagi. Ei aima. Ei mõista välja lugeda.
Siin ei teata meist midagi. Meist. Seda pole olemas. Meid pole olemas,
on see armetu, äsja päralejõudnud kuju, kes siin varahommikuses
sööklas oma vastikult haisvat kohvitassi põrnitseb.*

Jah, äsja pärale jõudnud. Toodud, tõstetud, asetatud. Visatud.
Lahkunud alles paari tunni eest (*tõesti!*) sealt kõrgete lagedega süda-
linnakorterist, väga vara, et K lennukile jõuda. Minema hiilinud,
ilma Sind nägemata (niisiis teatud mõttes pääsedes, säästetud ühest
hüvastijätuükskõiksusest, *ehkki ma sedagi kahetsen, seda äravõtetud
piinatükki*), niisiis hiilinud pimedale tänavale, et ühineda seal vara-
hommikuste tööle tõttavate hulkadega. Mitte tõtates tööle. Siis lennu-
jaam. Siis see pool tundi, mis lennukil kulub kujuteldavaks kaareks
läbi pimeduse — pealinnast K-sse jõudmiseks. (Peab veel kord tänama
tsivilisatsiooni, oli ta lennukis mõelnud, et see kõik välised hooled
nii kenasti enda kanda võtab, et võid pead vastu jahedat illuminaa-
toriserva toetades ja tukkumist teeseldes aeglaselt piki oma isikliku
valu tuhmilt valgustatud koridore jalutada.) Niisiis siia maandunud,
K tühjas (*ikka veel on hommik, kui pikk see päev küll tuleb!*) söök-
las oma vastikult haisvat kohvitassi põrnitsev kuju.

Seda kuju võivad nad rahulikult vahtida. Mõelda: ju see kiriku-
õpetaja jälle linnas on käinud. Ühtelugu ta käib seda vahet. Või ei mõtle
niigi palju. *Ega paljud ei tunne mind ka. Lihtsalt fikseerivad: istub.
Kust mina tean.*

*Meie on olemas ainult selle viletsa kuju peakolus. Sina oled seal ja
ma kirjutan Sulle, ma väänan sealt välja sõnu nagu vett. Ma väänan
ja väänan.*

Ta teadis, et tal peaks olema pohmell. Ta pühendas sellele ühe
mõtte, ühe kõrvallause. Nad olid eile ju päris tublisti joonud. Miks
ta üldse linna oli sõitnud? Kui viitsiks sellele mõelda. Alustada algu-
sest. Ei, algusesse ei jõua ta kunagi. Igatahes, ei maksa petta: mitte
nende paari toimetuse, mitte oma poolväljamõeldud aseõpetaja-asja-
ajamiste pärast polnud ta sõitnud. Kas ta nende pärast oleks paigastki
liikunud?

*Jah, loomulikult sõitsin ma Tallinna (siin öeldakse lihtsalt: linna,
K-d ei peeta linnaks, K on K). Sinu, ainult Sinu pärast, armas S.
Ma ei suutnud ühtegi asja joonde ajada. Üheski asutuses käia. Ma
hakkasin kohe Sulle helistama. Sind polnud kodus. Loomulikult polnud*

Sind kodus. Kas Sa pidid mind ootama või? Sind ennast oodati igal pool.

S-i ema oli vastanud: «Ei, momendil pole teda kodus. Kas ma saan midagi edasi öelda? — Ei. Tänan.» Vähemalt tund aega pidi nüüd vahet pidama, enne kui häbi alla surudes (kindlasti on neil kõik teada!) jälle helistada. Midagi pidi seni tegema. Kuidagi aega kulutama. Käima mööda tänavaid, jooksuma, tormama mööda tänavaid. Vahtima raamatupoes raamatuid, lugema pealkirju, lehitsema. Sõnagi taipamata. Iga natukese aja tagant kella vaatama.

Ükskord pidi ta niiviisi tormates juba vahele jääma. Püstijalabaari, kus ta tulise kohviga keelt kõrvetas, astusid sisse kaks ametivenda, noort, temaealist. Vaevalt pääses minema lipsama, enne kui nad teda märkasid. Võib-olla märkasid ka. «Aga nad õnneks teavad, et ma olen lühinägelik,» oli ta mõelnud, juba tänaval, ohust pääsenud.

Kõige vähem kujutasin ma ette, et võiksin mõne ametivennaga juttu ajada, et ma võiksin oma keelt sundida vormima ühtainsatki lauset, millel oleks nende silmis mõtet. Ma kardan oma ametivendi. Nad on minust paremad. Nad on ühiskondlikud. Nad räägivad. Noorsootööst. Piiskopist. Konsistooriumi kantselei intriigidest. Eesti asjast. Nüüd üle kõige Eesti asjast. Vaieldakse. Varem rohkem kiruti. Pandi ninad kokku ja laoti üksteise võidu välja skandaalseid juhtumeid. Ma kardan, et nad võivad mu ükskord paljastada. Et ma annan end ise välja, karjun neile: Teate, see kõik ei huvita mind! Ei huvita, kuulete!

Või jääksin lihtsalt vastuse võlgu.

Ainus, millest ma rääkida oleksin võinud: Sinust. Meist. Endast. Oma valust. Kellele see korda läheb? Mitte kellelegi.

Jah, endast, endast. Ta viis jahtunud kohvi ja nüüd juba täiesti hangunud mannapudru nõudekärusse. Neli meest, küllap autojuhid (miks nad peaksid just autojuhid olema?), istusid ühe laua ümber ja sõid oma hommikusööki. Ta polnud märganud, kui nad tulid. Neil kõigil oii ees mitu taldrikut, piimaklaasid (piimaklaase vaadates tuleb talle alati meelde kolhoosis või turbarabas töötamine, söoklas söömas käimine, hulk aastaid tagasi). Kas nad ka mõtlevad endast? Räägivad nad endast, «oma üleelamistest» üksteisele? Mitte iialgi.

Rääkida kellelegi (Sulle!) endast, kuulata, olgu, ka teise pihtimust, aga ainult selleks, et tabada hetke, kui teine vait jääb, püüda kinni üks hingetõmbepaus, et alustada omakorda: «Aga mina... «Mina olen ka vahel mõelnud, et...»

Ütle, kellele see korda läheb? Mitte ka Sulle. Aga ikkagi ma kirjutatan Sulle. Kirja pead Sa läbi lugema. Sa ei saa mind katkestada oma ükskõiksusega, huupi vastusega. Mis siis, kui ma seda kirja ka ära ei saada. Ei kirjutagi.

Ta läks trepist alla. Fuajees oli, nagu alati, peldiku ja suitsetamise hais. Väljas oli veel ainult hämar. Tuul liigutas keset platsi püsti aetud

suure kuuse hõredaid oksti. Okste küljes on punaseid, kollaseid ja rohelisi lampe. Need tõmbavadki okste liikumisele tähelepanu, mõtles ta. Kuusk on inetu, aga kellelegi ei tule pähe teda ära koristada. Kõik on juba harjuda jõudnud. Kuigi kolmekuningapäev on möödas. Vanarahva kombe kohaselt.

Taksopeatuses on üks takso. Lähen taksoga, ei hakka bussi ära ootama. Mis see neli rubla ikka on, mõtles ta. Taksojuhiga peab küll rääkima, aga mitte palju. Ta tegi ukse lahti. «Kas te N-i viite? — «N-i? Jah, viin küll.» Ta vajus takso tagaistmele. On rohkem omaette, mõtles ta.

Kolmanda helistamisega ma sain Su lõpuks kätte. Olin mõelnud: see on viimane kord helistada. Eks ma oleksin muidugi veel helistanud. Süda hakkas hirmsasti kloppima, kui Sa vastasid. Sa ei tundnud mind kohe äragi. Pidin ütleva oma nime. Sa küsisid: «Sina, H? Oled linnas või?» Jumal! Milline südantpööritav kuristik — minu ettekujutuste ja selle Sinu viisaka üllatuse vahel! Loomulikult: ma ei tulnud Sulle paljude võimaluste seast ettegi. Või ootasid Sa kedagi teist, olid olnud parajasti ametis tema ootamisega. Õnneks, et Sa mind ei näinud. Pidin häbist maa alla vajuma.

Nii öeldakse. Tegelikult oli tal tunne, et ta tardub, lahustub, valgub amorfseks kõnevõimetuks massiks. Mis on igavesti kõnevõimetu olnudki.

Ta võttis end kokku, see kukkus tal haledasti välja. «On Sul täna õhtu poole midagi ees?»

Sa paistsid hetke kaaluvat? Või näis see mulle nii. Terve igaviku. See on ka niisugune väljend.

«Ei ole. — Mis Sa arvad, kui läheks kuhugi? — Kuhu? — Ma ei tea.»

Ma ei tea. Kui tobe. Ma ei tea. Ükskõik kuhu, peasi, et Sinuga koos. Nii ta muidugi ei öelnud.

Ruttu pidi midagi ütleva.

«Mis Sa arvad, kui läheks O. baari?» Nad olid seal kunagi käinud, sellepärast tuli see esimesena meelde.

«Ma võin piletid ära osta.»

S. oli nõus, võib-olla tundis koguni veidi heameelt, et saab õhtul midagi ette võtta. Heameelt vaheldusest.

Ei, ma ei arvagi, oh ei, hoopiski ma ei nõua, et Sa oleksid pidanud erilist heameelt ilmutama.

Siiski oli ta selle vestluse lõpust hankinud endale ühe pisukese rõõmu, ühe armetu rõõmukübeme. Ta surus selle oma higisesse pihku, kus ta enne oli kahekopikalist pigistanud. Nüüd võis ta sellega mööda linna jalutada. Nüüd ta võis juba jalutada: aeg õhtuni oli küll pikk, aga siiski täidetud. Ta täidab selle ise, ta kasvatab oma rõõmukübemest kõige peadpööritavamaid, säravaid, laiutavaid lausekonstruk-

sioone, terveid vestlusi: *kõik selgub, ma ütlen kõik ära ja Sa saad aru.* Ei, S. polnud telefonis ju põrmugi ükskõikne.

Oh, tead, mulle pole palju vaja. Võidakse ju öelda: kerjuse rõõm. Eks ta nii olegi, aga mis siis. Las kerjus olla ka natuke aega rõõmus!

Hea, et ta takso oli võtnud. Neil kirjanikel on õigus, kes kirjutavad, et hingepiinad on tegelikult luksus. Siin takso tagaistmel lõsutas võis ta rahulikult anduda oma valule. Maantee jõudis männimetsa vahele. Lumi oli peaaegu täiesti ära sulanud. On jaanuar, nentis ta. Ma olen kahekümne kaheksa aastane. Aga mis aastaaeg see võiks olla? Pea valutab natuke, aga see ei seganud eriti. Takso sõitis sujuvalt. Oli juba täiesti valge. Taevast polnudki päris pilves, nagu ta oli arvanud. Mändide vahel, pruunil kanarbikul ja lumelaikudel oli veidi udu.

Mändide vahel, pruunil kanarbikul ja lumelaikudel on veidi udu, mis muudab maastiku veelgi ajatumaks. Udu on rohekas, jahedat rohelist värvi. Päikest pole kusagil näha, aga udu sees nagu oleks tema kuma.

Ta hakkas koju jõudma. *Koju. Mõtleks natuke selle sõna üle, mida see sõna minu jaoks tähendab, kas ühte kindlat, igavesti muutumatut kohta? Ei. Lihtsalt kohta, kus keegi ei sega. Pärast naisest lahkuminekut mitte enam kohta, kus keegi ootab. Abielu polegi nii perversne, ebamoraalne, kui vahel arvatakse. Väga hästi korraldatud ajaveetmise moodus. Ei kunagi üksi. Tööl, kodus, puhkehetkel. Garanteeritud selts. Korralised rõõmud. Regulaarne teineteisepiinamine. Miinimumini viidud omas rasvas praadimine.*

Nüüd, kodu: oma nurk, oma laud, oma ahjutagune. Oma aken, kust välja vahtida. Koht, kus uurida oma haavu, oma haigust. Väga tuttavat haigust.

Kõige tobedam on see, et ma tean algusest peale, kuidas see minus algab, kuidas ta areneb. Kuidas ükskord lõpeb. Jälle algab. Ikka ühtemoodi. Ainult üksikud uued nüansid, mõni ekstra selle juhtumi jaoks hoitud riugas. Ja ma ei saa sinna midagi parata. Võin vaid veelgi täpsemalt eritleda juba ammutuntud patoloogilist pilti. Perverssus. Masohhism. Laipa lahkav arst, kes ühtlasi on ka laip. Või on see rohkem vivisektsiooni moodi?

Kirik. «Jah, siit vasakule.»

«Siinsamas, jah. Väravas saab ringi ka pöörata. Aitäh.»

Nõlvak. Kulu. Lumelaik. Kaev. Aed. Koer. Maja, maja uks. See lõhn. Vanaperenaine istub laua ääres ja loeb möödunudnädalast ajalehte. Uusi pole postkastist toomas käinud. Selle libedaga.

«Tere.»

«No tere. Linnamees ka tagasi.»

Peaks midagi rääkima. Ta paneb portfelli toolile. Ei ütle midagi. Peas on kõik liiga aeglane.

«Salme käis tunaiele õhtu siin.»

«Mis ta siis rääkis?»

«Rääkis, et Karin ei saa homme mängima tulla. Pidi haige olema. See on ka ühtelugu haige. Eks ta seal kirikus ole külmetanud.

Ma tegin vähe kartuleid soojaks, ju sa süüa ka tahad.»

Ta ei ütle ikka midagi. Vanaperenaine paneb lehe kokku, paneb prillid puhvetikapi peale, läheb köögist oma tupp. Tõmbab ukse kinni. Homme ta kindlasti kirikusse ei tule. Kurdab jalavalu. Või mõnda muud häda. Maksab mulle kätte, et ma midagi ei rääkinud. Eks ta ju oodanud mind. Õnneks ta ei tea, kui vähe ta kättemaks mulle korda läheb. See on kohutav, kui vähe ma suudan huvi tunda teiste inimeste, ligimese häda vastu! «Su kogudus jookseb niiviisi laiali.» Karjast lüüakse ja kari hajutatakse laiali, või kuidas see täpselt oli. Pole ta mingi karjane. *Hingekarjane*. Ega ka lööja. «Karjane» tähendab selles kirjakohas Jeesust. Tema pole nende silmis, nende heade toredate vanade naiste (peab ta end veenma) silmis muud kui ehk Jumala ametnik, kellel nende üle küll mingit võimu ei ole, kuid kes nende eest vastust peab andma. Et nad laiali ei jookseks. *Ei nad jookse kuhugi. Surevad üksteise järel tasapisi ära. Lähevad magama, nagu Paulus ütleb. Siis ma nad matan. Need ustavad hinged.*

Kartulid. Ta sööb kartuleid. Need peavad olema head, «liivamaa peal kasvanud» kartulid. Ei tea, kartul on kartul. Ta on nad ise kasvanud. Üles võtnud. Nüüd on nad keedetud, siis praetud, ja ta sööb neid. Midagi peab peale jooma. Piima. Jah, piima. Piim mõjub praegu hästi. Söömine on üks tegevus. Keeraks veel raadio ka lahti. Parem oleks, kui seal midagi räägitaks, siis saaks seda kuulata. Raadiost tuleb hoopiski muusikat, see ei aita nii hästi mõtteid mujale viia. Tegelikult peaks hoopis homse jutluse peale mõtlema. Jutluse kirjutas ta enne linnaminekut valmis. Eks ta teadis, et pärast temast selle kirjutajat ei ole. Kirjakoha võttis ta kalendrist: 1. ilmumisaja pühapäev. Homme ta ütleb kantslist: «*Tänase jutluse aluseks kuulake nüüd Jumala sõna Johannese evangeeliumi esimesest peatükist, salmid 29 kuni 34. «Järgmisel päeval näeb Johannes Jeesuse tulevat tema juurde ja ta ütleb: «Vaata, see on Jumala Tall, kes võtab ära maailma patu! See on, kellest ma ütlesin: «Pärast mind tuleb mees, kes on olnud enne mind, sest ta oli enne kui mina! Ja mina ei tunnud teda, kuid selleks, et saaks ilmsiks Iisraelile, olen mina tulnud veega ristima.»» Amen.»*

Nad istuvad, kümmekond mutikest, paksult riides, mõnel mitu villast rätikut peas (kuulevad nad üldse midagi?). Kui nad istuvad, on tal alati tunne, et need pole mitte kirikupingid, mis nagisevad, vaid nende vanad kanged põlved. Nad ootavad, mida ta nüüd ütleb, mida ta räägib. Tema, seal üleval kantslis riidepuu peal lehviv tühi talaar. Mida ta peab ütlema? Et nad aru saaksid? Et ta ise aru saaks? Olgu, see on tal seal lehe peal kirjas, eks ta homme hommikul puhanud peaga loe üle. Puhunud! On see võimalik? Puhkus.

Mida ma üldsegi ütlen? Kust ma küll kunagi selle peale võisin

tulla, et mul midagi öelda on? Ma kujutlesin, et ma räägin, et mind kuulatakse, et mu kogudus kuulab mind, et ma räägin neile sõnu, need tulevad mul südamest (öeldakse: need tulevad tal südamest), sõnadel on tähendus, iga lause taga on äratundmine! Jumal, ma olin suureline. Paras mulle. Nüüd ma siis pean iga kord nägema, mis ma olen, kui ma räägin, mis see on. Närtsinud sõnaräbalakimp, natuke nurka kokkupühitud mõistepuru.

Aga ei, võib-olla siiski midagi on, kui ma räägin ja nemad kuulavad. Mingi saladus meie üle, millest me kumbki ei tea. Nii mulle tundub teinekord, kevadel, ilusa ilmaga.

Ah tead, tegelikult ei tahtnud ma midagi kuulutada, kedagi pöörata, kedagi manitseda ega õpetada. Ma tahtsin, et oleks nii: mina räägin ja nemad hakkavad mind armastama. Et mind armastataks. Ma lootsin, hull, et siis ma pole enam üksi. On minu kogudus. Minu kogudus! Kui Sa vaid teaksid, millised väiklased nääklused, milline tuiumus! Võib-olla klubi. Kokkukäimiskoht. Ei mingit kogudust. Oh, minu kogudus, kui see oleks, seal võib-olla ei räägitakski, või, noh, muidugi räägitaks, aga mitte selleks, et midagi öelda. Lihtsalt ollakse koos, see oleks üks mõnus tuba, hämar, rüübataks ehk midagi, ei, tähendusi pole vaja, neist pole vaja rääkida, kõik teaksid nagunii, kõik oleksid valmis sealsamas, igal hetkel iseennast välja naerma, mitte tõsiselt võtma, iga tõsist juttu välja naerma! Ma oleksin seal kõige vähem vend. Ma ei tahakski muud, kui istuda kusagil ukse juures nurgas, mitte midagi öelda, võib-olla mõnikord märgatakse mind ja valatakse midagi kruusi. . . Kas ma ikka lepiksin sellega? Vahest nad peaksid mind siiski natuke imetlema, mu tagasihoidlikkust, kas või silmanurgastki. . .

Tegelikult, minu kogudus, see oled Sina.

Ma pean Sulle tunnistama veel ühe asja. Ma tean, et see on patt ja see on vale. Aga mõnikord ma taban end mõttelt: ka Jeesus ei tahtnud muud, kui et teda armastataks.

On seda vähe? Või palju? Liiga palju?

Peab välja minema. Käima, pika maa maha käima, nii et õhu jaedus oleks kogu aeg vastu nägu. Minema mere äärde. Või ükskõik kuhu. Kuhu jalad viivad.

Ta pani riided selga. Astus trepile. Trepil kõrval märkas ta kassi. Kass otsis kápaga midagi mullustest lehtedest. Võib-olla oli seal hiire lõhna. Ta kutsus kassi nimepidi. Kass vaatas tema poole. Vaatas sinna-poole, kust see hääl tuli. Korra, roheliste silmadega, vähimagi huvita, täiesti ükskõikselt. Ta tundis enda, oma pööraste mõtete äkilist koostlagunemist, hetkelist naeruväärset kergust.

Ükskõiksus. Oled Sa mõelnud selle sõna peale? Jumala ükskõiksus. «Inimese patusus Jumala lõpmatu süütuse ees.» Kusagil oli niisugune lause. Võib-olla hoopis: Inimese teadmatus Jumala lõpmatu ükskõiksuse ees.

Ükskõikne naeratus. «Kirglik ükskõiksus.» Nii kirjutati kusagil antoloogias ühe prantsuse kirjaniku kohta. Nime ei mäleta. Pilt oli ka juures: mees istub poolküljetsi aiatoolis, ajaleht ees, ei vaata kaardrisse.

Nojah, sõnadega võib ju mängida. Nagu doominonuppudega. Pane, kuidas tahad, välja tuleb ikka doomino. Mitte mingit teada-saamist. Seda pole ette nähtudki.

Kunagi usuti sõna jõusse. Siis joonistati pilte, kus vaimust vaevatu suust väljuvad sõnad väänlevate, elusate madudena. Sõna oli materiaalne. Nagu kõik muugi, Jumal, Kurat, Surm. Vürst Mõškin vastas kusagil, et ta ongi materialist. Mulle tundub, et ma saan aru, mida ta sellega mõtles: et kõik on materiaalne. Alles need päris materialistid mõtlesid välja, et miski võib ka mittemateriaalne olla.

Tee mere äärde on peaaegu täiesti paljaks sulanud. Pole enam lund ega jääd, hea on käia. Metsa servas on veel lund, piirivalveauto rattad on sellest jäljed läbi sõitnud. See on männimets. Muist mände on vanad ja jändrikud, kunagi üksi siin luidetel, rannavalli serval kasvanud. Mere poole on pärast sõda noori mände istutatud. Need on ühesugused, igavad. Paar nädalat tagasi oli järsku tugev lumesadu. Lumi oli sula ja jäi okste peale pidama. Siis külmus. Siis sadas vihma ja oksad muutusid nii raskeks, et paljud neist murdusid. Terve päeva kostis metsast valje, õudseid raksatusi. Nüüd vedelevad need oksad metsa all maas, nii kuidas kukkusid. Terved suured puuharud. Küljest väänatud ihuliikmed, üleval on näha suuri, sügavale rebitud haavu. Haavad on heledad, peaaegu valged, vaigused. *Aastatega nad tuhmuvad.*

Kui me baari ees kohtusime (Sa jäid natuke hiljaks; minu pöörane rõõmusööst, kui ma Sind nägin tulemas — mida ma varjasin), siis Sa ütlesid üsna alustuseks, et oled ühe inimese veel kutsunud, «ühe vana sõbra, ega sul midagi selle vastu ei ole?»

«Ei, muidugi mitte, väga tore oleks tuttavaks saada.»

«Jah, ma rääkisin talle sinust ka, ta ütles, et tal oleks ka hea meel sinuga tuttavaks saada. Ma ütlesin talle, et sa oled saare peal kirikuõpetaja.»

Ma loodan, et mul õnnestus ka seda valu varjata, mis Sa mulle nende sõnadega tegid. Kuigi ma pole oma valu peremees. Või kes see on. Pealegi valmistasid Sa mulle enda teadmata ka ühe väikese rõõmu, oh, ma tunnen seda praegugi: Sa olid viitsinud minust kellegagi rääkida, selleks sõnu kulutanud. . . Jah, muidugi, ma saan aru, lihtsalt kirikuõpetaja on huvitav, haruldane lind, rara avis, keda pole häbi seltskonnas välja käia. Eriti nüüd, kui Jumalaga flirtida on moeasjaks. Risti kanda: iluasjakest hõbeketi otsas. Ah, anna mulle andeks, ma tean, et Sinu jaoks niisugused kaalutlused ei kehti. Aga ikkagi, ma tundsin armukadedust — oma ameti vastu. Ikka peab olema midagi minu ja inimeste vahel: kord olid need mu enda kujutlused ja hir-

mud, jah, omaenda häbi puuriloom, omaenda hirmu akvaariumikala, nagu ma siis olin. Nüüd, ja ma märkan seda ikka ja jälle, on see rohkem mu amet, Jumala tundmatu nimi, need arusaamatud laused ja liigutused, mida ma ütlen ja teen — inimeste ettevaatlik, lausa heldimapanev hirm nende ees. Või lihtsalt võõristus. Nagu me kunagi naabrilastega kopsuhaigeid kartsime, kes haigla taga metsas jalutasid. Neid oli kerge ära tunda: haiglariiete järgi. Aga eks põnev oli ka.

Ei, mereni ta ei lähe. Ta pöörab siit tagasi. Pole mingit isu mere äärde minna. Nad olid valget veini joonud. Baarimees oli mingi erilise, ühtlasi osava ja hoolimatu liigutusega klaasidesse jäätükke visanud, kahte klaasi korraga. Ta oli palju joonud, et natuke purju jääda. S. jõi vähem. «Vana sõber» pidi kohale jõudma kahe tunni pärast. «Kaks tundi, need kuuluvad mulle,» oli ta mõelnud, või umbes nii, aga selles mõttes sisalduv möödumispaanika oli need samas talt röövinud. Ei, siiski mitte päriselt, oh, need olid lõppude lõpuks ilusad tunnid. Nad olid tantsinud.

Sina küsisid, et kas ma tantsima ei tahaks minna. Olin parasjagu purjus, et oma oskamatuset mitte enam häbeneda. Ma ei tundnud isegi suuremat kohmetust oma kampsuni, viigipükste ja «Kommunaari» tõmbelukuga saabaste pärast, oma täiesti kohatu välimuse pärast. Seal oli üsna hämar, igatahes ei mäleta ma sealt baarist ühtegi nägu (ometi ma linnas tavaliselt muud ei teegi, kui vahin inimesi, nägusid, kustutan oma nägudejanu). Kas ma Sind mäletan? Jumal küll, kas ma Sind mäletan? Naeratust, hääletooni, seda küll. Puudust. Aga aitab sellestki, et haiget teha.

Ta jäi seisma. Või oli ta juba enne seisma jäänud. Metsa all oli hämaravõitu, meri kohises eemal. Paar tihast lendasid puust puusse ja häälitsetsid vaikselt.

Mis see siis on? Millest ma sonin? Noh, olgu, tantsisime, lobisime nagu ikka, meil oli meeldiv koos aega veeta, me olime koguni ülemeelikud. Sa küsisid minult midagi abielu ja truuduse kohta, et mis sellest Piiblis öeldakse (seal öeldakse kõike, kõik, mis võimalik, on seal ära öeldud), ma vastasin midagi, ma ei mäleta, siis pöörasin naljaks. Ma nägin, et see Sulle meeldis. Siis Sa käisid tualetis, ma märkasin, et Sa olid oma meiki veidi kohendanud, ega ma niisugune mühakas ka pole, nagu Sa ehk arvad. Kohendanud T tuleku puhuks, selle «vana sõbra», keda Sa tegelikult kogu aeg olid oodanud. Mullegi temast rääkinud. Olin huviga kuulunud, sest mind huvitab kõik, mis puudutab Sind, isegi T. See on vist küll veidi ebanormaalne.

Nojah, siis tuli T, meil oli kolmekesigi tore olla. T on tõesti arukas ja meeldiv inimene, tikkusin temaga rääkides oma tarkust ja «ühe papi kohta haruldaselt avaraid, vabameelseid vaateid» demonstreerima — milline häbi, praegu!

Aga mis seal ikka. Tegelikult ma rääkisin Sulle. Niipea, kui Sa korra ära läksid, polnud meil T-ga enam millestki rääkida. Vahepeal

te tantsisite. Kui olid aeglasemad lood. Hoidusin vahtimast. Sa tulid tagasi ja ütlesid: «H, ära jää ometi kurvaks!» Sa oled hea. Loomulikult ma ei saanud enam kurvaks jääda. Pealegi, jah, eks see kurbus oli natuke mängitud ka, Jumal paraku. Selleks, et Sa saaksid mind lohutada. Siis lobisesime veel. Ma olin kindlasti parasjagu tobe, aga sellest ei teinud keegi välja. Olime kõik vintis. Sa ütlesid: «H, luba, ma suudlen sind.» Ja suudlesid, kiiresti, põsele (nagu last).

Kas saab olla veel midagi naeruväärsemat kui taoliste asjadele tähelepanu osutada. Ja ometi ma teen seda. Muide, ega ma pead ka just ei kaotanud. Võib-olla hetkeks jäin rumala näoga istuma. «Nagu lind oleks pihku teinud,» öeldakse. Siis asusin kohe jälle kaalutlema, analüüsima, oma lõppematute räpaste urgitsuste kallale. Ma püüdsin tabada T olekust väikestki armukadedusevirvet, tahtsin uurida, kas ma olen võimeline oma isikuga kellelegi hetkekski valu põhjustama. See oleks mulle rahuldust pakkunud. Aga ma ei märganud midagi. Mind ei arvatud üldse mängus olevaks.

«Võtke mind ka endaga mängima!»

Ta istub praegu siia kännule. Puhkab.

Ta oli läinud mööda kiriku poole viivat rada. Ka kirik asus mändide vahel, merest mitte kaugel, külast veidi eemal. Känd oli niiske, sammal ka niiske ja külm. . . Käed on kuumad, sammal on pihkude all hea jahe.

Oh, tegelikult on neil õigus, kes ütlevad, et inimene pole mitte mõtlev pilliroog, vaid mõttetu meelelisus. Seksuaalsus. See oleks ta määratlus. Tobedad, arutud kannatused, väljamõeldud valud, pühakute ekstaas, luuletajate sonimine — milleks see kõik, mitte midagi muud kui meelelisuse üleküllus, iha komöödia. Looduse nurjatus. Ja siis ta veel arutab kõige selle üle. Analüüsib, ja ikka midagi ei muutu (hiljaaegu veel arvati, et muutub). Mingit arusaamist ei tule. Põhjust ei leita. Või on see liiga hirmus. Ma usun, et Jumal naerab inimeste üle, muidugi, ma küll ei tea, kuidas Jumal naerab, aga ma ei kujuta teda üldse teisiti ette kui naeruna.

Jumala viha? Dies irae.

Hea küll, ma jätkan oma lahkamist, oma viletsuse vivisektsiooni, kuigi ma tean, et see kuhugi ei vii. See lõputu endaga tegelemine. Peaks tegema tööd, täitma oma päevad millegi kasulikuga, mõtlema muule. Nii et ise oleks endale ükskõik. See oleks tõeline, vabastav ükskõiksus, ma arvan.

Ma jutustan Sulle vahepeal ühe unenäo, mis mul meeles on mõlkunud. Tundub, et ma pean selle jutustama, et midagi vahele ei jääks. Ma ju pean Sulle kõik ära rääkima.

Nägin seda linnas käies, kodus vanemate majas suures toas diivani peal magades. Kuulsin, kuidas õde ja õemes hommikul vara tööle läksid, siis jäin uuesti magama ja nägingi niisuguse une.

Kohtasin õde Pirita teel (sealkandis ta tõesti töötab). Ta ütles,

et läheb praegu tööle, portselanivabrikusse. Ma imestasin, et insti-
tuudis talle ju meeldis, miks ta seal ära tuli. Ta vastas: «Ma ei
saanud seal teha seda, mida ma tahtsin.» Ma küsisin, et mida ta siis
teha tahtis. Ta vastas: «Jääda igavesti murdealiseks.» Need sõnad
on mul selgesti meeles, ja see, et ma üldsegi ei imestanud, et mu
õde, kahe lapse ema (teadsin seda ka unes), neid ütles. Nägingi port-
selanivabrikut, see oli kena kõrge punasest tellisest elumaja, niisugune
parem maja uutest rajoonidest. Õde seletas, et see on nii hea töökoht,
et neil mehega õnnestus vaid juhuse läbi sinna tööle saada. Olevat
tore vara ärgata, ma ei kujutavat seda ettegi. Töö algavat õigupoolest
juba öösel: portselan tuleb aegsasti hakkama panna, et hommikuks
valged taldrikud valmis oleksid — umbes nii ma seda ette kujutasin.
Läksime sisse. All oli valvelaud nagu ühiselamus. Õel oli lubatäht
ja minu jaoks ka mingi ajutine luba, rebitud paberilipakas, ma veel
kartsin, kas see ikka aitab. Valvelaua kõrvalt viis klaasuks paar astet
kõrgemal asuvasse fuajeesse. See oli üsna avar ruum, nagu mõne
tavalise kontori või võõrastemaja fuajee: hästi valge, laes põlesid
päevavalguslambid. Töölised seisid seal rühmiti ja ootasid lifti, et üles
tööle sõita. Ühe lifti ukсед olid küll lahti, tahtsin sinna sisse astuda,
aga kuna nägin, et keegi sinna ei kiirusta, jätsin ka astumata. Oli
vist veel väga vara, kõik olid lihtsalt aegsasti valmis tulnud, et seista
ja juttu puhuda. Märkasin seal äkki mitmeid tuttavaid, ülikooliaeg-
seid sõpru. Tundus, et nemad mind ära ei tunne. Ma mõistsin, et neil
kõigil on siin väga mõnus olemine, vaikne ja vaba. Varsti nad lähevad
üles portselani valmistama (tsehhi ma ei pääse, see oli juba selge), aga
see pole nende jaoks kuigi tähtis, ei see ega miski muu.

Hommikul, juba ärkvel olles, oli mul veel mitu tundi tunne, et
ma tean midagi olulist: kuidas edasi elada. Et ma olin selle lihtsalt
vahepeal unustanud ja nüüd tuli jälle meelde.

Muidugi ma tean, kes kord valele teele on läinud, kes kord on
määrduanud, ennast tähtsustama hakanud, ei sel ole enam pääsu.
Kannatagu.

Ükskord, siis oli see seotud naisest lahkumineku ja ühe väljamõel-
dud armumisega (sama väljamõeldud kui kõik teisedki, aga siis ma seda
endale muidugi ei tunnistanud), otsustasin, et astun katoliku seminari.
Riiga. (Nüüd ma tean, et mind poleks sinna ilmselt vastugi võetud.)
Üks tuttav õpib seal. See tundus siis kõigest lahtiütlemisena, senisega
(ja senise tulevaga) täieliku lõpparve tegemisena. Olin sellest mõttest
täiesti sisse võetud. Sõitsin kohale, n-õ sõbrale külla. Oli talv, vara-
hommik, pime, tuln magamatuna Riia rongilt, lasksin ennast taksoga
seminari juurde sõidutada. Maja oli üldiselt pime, ainult paaris aknas
põlesid tuled. Seisin õuel ega mõistnud midagi ette võtta. Siis nägin
seminariste, nad tulid kirikust varahommikuselt missalt, kõik ühte-
moodi sutaanides, läksid trepist üles, reas. Üks märkas mind ja küsis
väga lahkelt, mida ma soovin. Juhatas koridori ootama. Koridoris

lõhnas hommikuse pudrukeetmise, kooli- või kasarmuköögi järele. Varsti pidi tulema hommikusöök. Ma ei tundnud muud kui paanilist soovi sealt põgeneda ja ühtlasi kergendust, et mul seda teha ei pruugi.

Ei, taoliseks õilsuseks pole ma võimeline. Kaugel sellest.

Harilik, igapäevane lugu: vaim on valmis, aga liha on nõder.

Suured on kõrbed ja kõik on kõrb. Muidugi eksitus välja arvatud. See on Pessoa, ühest luuletusest. Oled Sa lugenud Pessoaid? «Loomingu» Raamatukogu», siniste kaantega, «Autopsühhograafia». Seal on veel üks umbes niisugune koht: «Ärgu tuldagu mul järeldestega! Ainus järeldest on surra. Ärgu topitagu mulle esteetikaid! Ärgu räägitagu mulle moraalist! Koristatagu mu jalust metafüüsika! Ärgu pakutatagu mulle täiuslikke süsteeme, ärgu loetagu mulle üles võite, mida on saavutanud teadused (teadused, Issand, teadused!) — teadused, kunstid, moodne tsivilisatsioon!»

Eks ma ole ka teadustega õnne proovinud. Et ehk aitab. Ülikoolis (võib-olla Sa mäletad, olen Sulle rääkinud, õppisin geograafiat) arvati, et ma hakkas kõvasti teadust panema. Peeti lootustandvaks. Oleksid nad teadnud, et tegelikult tegin ma kõike vaid hirmust, hirmust, et äkki nad märkavad: see kõik ei huvita mind põrmugi (püüdsin seda alguses tükk aega ka enda eest varjata), et ma ainult teesklen. Arg ususalgaja Teaduse templis. Kartsin kohtumõistmist. Õnnestus vist ikka lõpuni neid ära petta (keda neid? õppejõude? deканаati? kursusekaaslasi? keemiahoone puhvetipidajat? inimest tänavalt?).

Lohutuseks lugesin siis Pessoaid ja teisi luuletajaid ning tundsin end ajuti mässumeelse ja vabana. Paar korda üritasin päris tõsimeeli ülikoolist jalga lasta, aga kartsin sõjaväge, ja vajalikku paberit, mis sealt vabastanud oleks, ka ei suutnud hankida. Polnud seda ettevõtlikkust.

Sellest vähemalt on ta nüüd prii. Kas ta praegu petab vähem? Võib-olla pole ta usk, ta aseõpetajaksõppimine midagi muud kui mäss oma uskmatus vastu, ta sõnakuulutamise midagi muud kui leppimatus oma võimetusega uskuda ühtegi sõna. Kas või ühtainustki. Aga ega me ise olegi selle üle otsustajad.

Nüüd ma tõusen siit kännu pealt püsti. Peab liikuma, muidu hakkab külm. Ronin üle kalmistu kiviaia. Käin mööda teerada. On haigusi, mis hullemad kui haigus, ja valusid, mis ei tee haiget, aga on valusamad hinges kui kõik muu. . . Kuidas edasi läheb, ei mäleta. See on ka Pessoa. Lõpp on vist nii:

*Jõe rohelise sumeduse kohal
on kajakate valged tsirkumfleksid.*

*See tühjus hinge kohal kõlgub, mida
ei ole, ei saa olla, mis on kõik.*

Too viina veel, sest elu pole miski.

Väljamõeldud valu, jah, ja millega ma enda ees edvistan. Muile oleks päris parajaks karistuseks mõni korralik haigus, suur füüsiline piin: ei siis neil hingepiinadel enam tähtsust oleks!

Ei tea, mida Pascal mõtles, kui ta rääkis «tänust Jumalale haiguste hea ärakasutamise eest» (oli vist kuidagi nii). Peaks lugema. Pascalil olevat kogu aeg kusagilt valutanud, eriti hambad. Hambavalu on ju hirmus. Tollal polnud ka mingit ravi. Lisaks kasutas ta kidalist vööd enda piinamiseks. Vist kahtles. Pidas kahtlust suureliseks.

«Küll on raske see eluraskus. Ja küll ta on tühine.» See on Viivi Luik. «Süda võpatab ning lõpuks kulub ära...»

Lugesin omal ajal palju luuletusi, sain nende lugemisest suurt lohutust, eriti pessimistlike, meeleheiteluuletuste lugemisest. Sellest ajast nad ongi meelde jäänud: juhuslikud read, peas lõputult ringikäivad katkendid. Mingid tekstid mõttetühikute täiteks, ammugi tähenduse kaotanud palvesõnad.

Tahaks osata lohutust pääst.
Mõnda lühikest ridagi.

Siin paremal rohu ja võsa sees on üks väike rauast lapserist, selle peal piiblisalm: «Tema hing oli Issandale meele pärast, sellepärast kutsus tema ta tigiduse eest rutuste ära.» Olen oma suviseid külalisi seda vaatama vedanud. Sinna võssa. Ei tea isegi, miks. Nad on siis viisakalt vaadanud. Surnuaeda peetakse ajalooliseks vaatamisväärsuseks. Siin taga, vanemas otsas on palju lapseriste. Nüüd elavad inimesed enamasti vanaks, seda peetakse heaks, progressi märgiks. Siiski, möödunud aastal matsin ühe koolitüdruku. Ajukasvaja. Tema haud on siit natuke edasi, vasakut kätt. Seal on alati värsked lilli, oksti, küünlaid. Isegi mänguvasju. Aga üldiselt noorelt ei surda. Surm on tänapäeval haruldane, temast pole enam kombeks rääkida, ei osata vist mõeldagi, tundub võimatu, kohatu, skandaalne, peaaegu ropp. Leinajad on täiesti nõutud. Minu lohutused ei lohuta neid. Nad ei saa üldsegi aru, mida ma räägin. Või kas ma isegi saan. Ei osata laulda. Vanemad inimesed veel teavad: «Jumal, Sul ligemal. . .» Või «Kalla, kallid Isa käsi, Rahu minu südame. Anna, et su laps ei väsi Palvetamast iialgi. Õnnista mind elu vaevas, Hoia kõige kurja eest. Olgu ikka lahti taevas, Kus näen Isa vaimus tõest.»

Aga ma teen, mis nõutud. Pärast nad annavad mulle raha.

On sõnad, nagu näiteks «ülestõusmislootus». Ülestõusmislootus andvat meie elule selle «eelviimase mõtte». Aga viimase, viimse? Ei seda teata. Olla või mitte olla, see pole mingi küsimus. Ilus teatrifraas, mida näitlejad peavad endale ausajaks isikupäraselt läbi nätsutada, siis välja sülitada. Et mõni teine selle jälle üles korjaks.

Vaev lõpetada. . .

Oh, armas S.! Ma räägin Sulle kes teab millest. Ajan igasugust jama. Aina endast. Aga ma räägin seda Sulle. See nagu polekski see, et ma räägin endast.

Rääkida surnuaial surmast on muidugi täielik maitsetus. Aga mulle on ükskõik, kust ma Sulle kirjutan. Istun siia pingile. Siia ei paista ühtegi inetut hauakivi, mõnd kasepildi ja niisuguste sõnadega, nagu MÄLESTUS SINUST ON JÄÄV. Saav, rajav, olev. Mida nad sellega mõtlevad? Tagapool on, muide, küllalt haudu, kus üldse mingit kirja pole, mingit mälestust. Uue ja vana osa piiril on üks niisugune väikene kivitahvel, millele keegi kohalik inimene on kirjutanud:

TUNDMATU MERIMEESTE ÜHISHAUD

20. IX 1942

8M IN

See tähendab: kaheksa meest, üks naine. Siis oli sõjaaeg. Inimesed elasid kujuteldamatuid koledusi läbi. Elasid üle. Kui lugeda laagri-kirjeldusi. Pärast nende lugemist tundub kõik naeruväärne, tükiks ajaks. Ma kardan väga, et võib tulla veelgi koledamaid viletsusaegu. Küll oleks hea ilma selle hirmuta. See hirm väsitab. Ongi juba ära väsitanud, pole enam nii terav. Lihtsalt kusagil olemasolev võimalus.

Mälestus sinust on jääv. Kellele nad seda kinnitada püüavad? Aga eks need ole lihtsalt niisugused sõnad, nagu luuletajate luuletusedki. Lohutuseks. Noored luuletajad kirjutavad lootusrikkalt oma meeleeheitest. Nad on ülbed ja ilusad. Vanad luuletajad tõestavad meeleehtlikult oma lootusrikkust. Katsuvad ka ülbed olla, aga pole enam ilusad. Ehk mõni on ka.

Ma vaatan oma käsi. Vaatan neid tihti, tihemini kui peeglisse. Praegu vaatan seda kätt, mida Sa suudlesid. Mida Sa puudutasid korraks oma huultega kui «vaimulikukätt» (meil pole see küll kombeks nagu katoliiklaste juures). Kuidas see nii juhtus, sealt O. baarist ära minnes, et ma Sulle trepil käe ulatasin (kus see T. siis oli?) ja et sa seda suudlesid? Seda kätt.

Üks tüdruk, kellega ma ülikooli ajal tükk aega käisin, V — oh, ma olin lõpuks inetult julm ta vastu (ma ei armastanud teda enam ja ta põikpäisus ainult ärritas mind), aga ma saan selle kõik tagasi (jah, ma usun, et me saame selles elus kõik tagasi), ilma et see inetust küll ilusamaks muudaks, — see V ütles, et mul olevat ilusad käed ja mina jäin oma edevuses isegi neid imetlema. Võib-olla siis olidki. Enam igitahes pole. Muutuvad aina inetumaks, ma ei oskagi öelda, kuidas, aga nad lausa väärduvad. Kui ma elan vanaks, on mu käed lõpuks täiesti eemaletõukavad, ilged jäsendid, küünised, värisevad! Siis Sa ei saa neid enam iialgi suudelda nagu «vaimulikukäsi», Sul hakkab vastik. Siis Sa mulle enam sel moel haiget teha ei saa. Ja võib-olla ma ise ka ei tunne siis enam seda valu. Korrutan aina ühtesid ja

samu sõnu, olen enda meelest õige mis õige. Muide, siis oled Sina ka ju vana. Seda ma küll ette ei kujuta.

Palun, ära saa vanaks.

Enesetapukujutelmad. Vist mitte midagi enam kui enesehaletsuse odav ülespiitsutamine. Või lihtsalt alati käepärast olev võimalus ära minna. Lahkuda, uks kinni lüüa. Vaev lõpetada. Ehkki ta seda ei tee. Vahel detailideni viimistletud kujutluspildid. Võib-olla vaimuhai-gus, võib-olla paljudel esinev, kust tema teab.

Oled Sa unes surnud? Mina olen küll, mitu korda on mind sõja-unenägudes maha lastud. Olen hirmsasti kartnud, aga siis on olnud nagu mingi lõplik saatuslikkus, absoluutse muudetamatuse kurbus, hirm on üle läinud.

Läheks vaataks kirikusse. Võtmed peaksid taskus olema. On küll. Sisse saab külgukest, peauks on kinni, sest tornialune on koli täis ja ta pole kahe aastaga siin niikaugemale saanud, et oleks selle ära koris-tanud. Korda teinud. Midagigi.

Ta keerab ukse lukust lahti. Siis on veel võreuks. Võreukse taba koliseb ja seest vastu kajades tundub see kolin kohutava lärmina. Vana aasta külmadega on müürid maha jahtunud ja nüüd on kirikus külmem kui väljas. Põrgulikult külm, ei, nii ei sobi vist öelda, mõtleb ta. *Käsitamatu, mõttelage külmus, liikumatu õhk müüride vahel nagu hämar, servadest vaevalt sulama hakanud jääklomp.* Ta seisab liiku-matult keset seda külmust ja vaatab, nagu alati, pilti, mis ripub otse ukse kõrval: Kolgata stseen, mingi kohaliku maalija oskamatu töö ilmselt. Jeesus seal pildil pole mitte too õilis kõhn noormees, too kõrbe-poeg, vaid kuidagi priske ja pehme, mõni vaene pürjel, kes äkki, otse lõunalauast on kaasa viidud, alasti kistud, piinatud, ristile naelutatud. Keegi pole appi tulnud. Ta ei saa millestki aru. Ega ka need kolm seal risti all.

Pildil on gooti tähtedega kiri: «Se on lõppetud».

Mõnikord on ta seda pilti vaadates vastikust tundnud, teinekord midagi kaastundesarnast.

Ma ei ole tegelikult kunagi täiesti aru saanud sellest käsust: armastage oma ligimest kui iseennast. Saan ma siis iseennast sama armastusega armastada kui ligimest, need on ju täiesti erinevad suhted. Enesealalhoid ja eneseloovutus. Või mingid teised sõnad. Ja kuidas ma peaksin Jumalat armastama? Ja kuidas Sind?

Teises seinas, altari kõrval on pilt «Püha õhtusöömaæg». Väga vana pilt, veelgi naiivsem, juba täiesti riknenud (*peaks restaureerima, aga kust raha võtta?*), eemalt on äratuntav veel ainult Jeesus, kes laua ääres püsti seisab, ja muidugi Juudas ka (tema torkab iga taolise pildi peal kohe silma: «Aga vaata, mu äraandja käsi on minuga lauas»).

Meie Issand Jeesus Kristus sel ööl, mil Tema ära anti, võttis leiva,

tänas, murdis, andis oma jüngritele ja ütles: *Võtke sööge, see on minu ihu, mis teie eest antakse! Tehke seda minu mälestuseks!*

Selsamal kombel Ta võttis ka karika pärast õhtusöömaaega, tänas, andis neile ja ütles: *Võtke, jooge sellest kõik, see karikas on uus leping minu veres, mis teie eest valatakse pattude andeksandmiseks! Nii sagedasti, kui te sellest joote, tehke seda minu mälestuseks!*

Neid sõnu loeb ta seal altaris seistes ka homme armulaualistele. *Kui neid on.* Küllap mõni ikka tuleb, mõni hea vanainimene. Et õpetajale mitte meeolehärra valmistada.

Ta mõtleb pettumusele, mida ta oli tundnud oma esimesel armulaual. Ei tea küll, mis imet ta oli oodanud. *Unio mystica!* Oli olnud ainult veini magushapu maitse ja allapoole valgus soojus, oblaadi jahune maitsetus. *On vaja päriselt usklikku südant.* «Tõstke südamed Jumala poole,» lausub ta ka homsetele armulaualistele. *Ega mingit erilist tunnet ei peagi ju olema.*

Ta põlvitas ühte pinki ja proovis palvetada. *Sinu pärast, enda pärast, meie kõikide viletsuse pärast. Aga niipea, kui olin põlvili heitnud, tundsin jälle, et teen teatrit, olgugi et kedagi vaatamas pole, aitab publikuks endastki. Tundsin jälle, et ma palvetan ja vaatan, kuidas ma palvetan, hangin sellest endale meelesiigutust, katarsist. Ma saan väga harva palvetada. Tead, seal baaris ma palusin Sinu eest, lugesin lihtsalt Meie Isa palve, mitu korda, iga kord erinevatele palvetele mõeldes, neid märgates: Anna meile andeks meie võlad. . . Sinu tahtmine sündigu. . .*

Nojah, purjus peaga, aga olen ma siis purjus peaga halvem? *On see ehk koguni jumalateotus? Blasfeemilist kirge pole ma kunagi suutnud tõsiselt võtta, näiteks kui mõni kirjanik kirjutab: «Meie Isa, kes sa pole taevas» või «Meie Isa, kes sa oled põrgus». Kirjutatakse või öeldakse midagi taolist ja jäädakse nagu ootama, et mis nüüd saab. Tehakse koerust ja lipsatakse nurga taha piiluma. Või jäädakse uhkelt sinnasamasse «oma karistust vastu võtma». Timor Dei. Ollakse pettunud, kui midagi ei juhtu. Nagu Ta tõesti võiks solvuda. Vitsus anda.*

Ei, palvetamisest ei tulnud midagi välja. Ta märkas, et väriseb juba külmast. Läks ruttu välja, keeras ukseid lukku, hakkas kiiresti kodu poole astuma. Sai sooja.

Ongi juba õhtu käes, mõtleb ta. Vara läheb ikka pimedaks küll. Oleks lund, oleks valgus. Muidu on hea, et lund pole, see ebatavaline, ebaaeg. Lapsepõlves, kooliajal olid aastaajad tähtsad, jagasid aja teatud ootusperioodideks. Lumeootuseks ja ujumasaamisootuseks ja õunte ja pluumide ootuseks. Ajal oli kindel kuju. Siis kasvatakse vähehaaval täis, saadakse lõplikult täiskasvanuks. *(Olen ma täiskasvanu?)* Kõik väline kaotab tasapisi tähtsust, kõik inimväline, endaväline, valuväline. Ei enam kevadeootust, haruharva veel jäädakse maastikke või

taevaid siiralt imetlema. Leegitsev loojang mere kohal on veel vaid odav, kulunud kuliss su enda draamale. Tragöödiale. Komöödiale. Või hoopis ühest teisest teatritükist, mida sa igavledes silmanurgast jälgid. On veel ainult see hape, millesse ollakse heidetud, kus püütakse ujuda. Pinnalpüsimise pingutus. Lõpuks ikkagi vajutakse põhja.

Võib-olla on ka teistsuguseid, valutuid, kurbi, puhtaid. Kes seisavad harduses Jumala loodu ees.

Kodus tagasi. Peab tuppä vett tooma. Puid tooma. Nii palju tuleb ennast igatahes kokku võtta, sundida. Täiesti ei saa ka ju minna lasta.

Käimine aitas, tuntud vahend. Toob väsimust, teeb kõhu tühjaks. Nüüd võib süüa, siis midagi lugeda. *Teen endale ühe võileiva. Juustuga. Ükskõik.*

Ta märkab, et on artikli lugemisega juba poole peale jõudnud. Ta püüab tähele panna: «... Taolise segamise korral tahetakse hariplikult osaleda mõlemas — maitsta maapealse elu õnne ja igatseda igavese õndsuse järelegi. Ühes oma kirjas aastast 1943 kirjutab Bonhoeffer: «Ma usun, me peaksime endi elus Jumalat nii armastama ja temale usalduma kõiges selles, mida ta meile head annab, et me siis, kui on kätte jõudnud aeg, ka armastuse, usalduse ja rõõmuga tema juurde läheksime. . . .»

Bonhoeffer lasti vanglas maha, kuu aega enne sõja lõppu, see on talle meelde jäänud, justkui oleks see kõige tähtsam.

Ta loeb edasi: «Jumalat tuleb leida ja armastada selles, mida ta meile parajasti annab. Kui on Jumalale meele pärast, et ta meile laseb osaks saada maise õnne nautimist, siis ärgu oldagu vagam kui Jumal ega ärgu lastagu seda õnne. . . metsikuks muutunud religioosel fantaasial rikkuda, mis ju millalgi ei rahuldu ainult sellega, mis Jumal annab. Aga Jumal annab sellele, kes teda oma maises õnnes leiab ja teda tänab, ka aegu, mil ta temale meenutab, et kõik maine õnn on vaid esialgne. Aga sellel kõigel on oma aeg ja peaasi on, et Jumalaga sammu peetaks ja mitte temast mõne sammu võrra ette ei rutataks, igatahes temast ka ühtki sammu maha ei jäädaks. . . See on ainult ülemeelikus, kui tahetakse kõike korruga — abieluõnne ja risti ning taevast Jeruusalemma, kus pole enam ei meest ega naist.»

Lõigu lõpp. Ta võtab näpu ära ja ajakirja kaas vajub kinni. See on must ja kollane. Kollane rist mustal taustal, risti harude vahel neli keeruliste kaunistustega tähte: E E L K. Allpool TALLINN 1985. EELK, mõtleb ta, see on Eesti Evangeelne Luterlik Kirik. Kirik. *Domus Dei et porta coeli*. Kalju. Peetrus. Ja sedamaid kires kukk! . . . ja Peetrusele tuli meelde Issanda sõna, kuidas ta temale oli öelnud: «Enne kui kukk täna laulab, salgad sa mind kolm korda!» Ja ta läks välja ja nuttis kibedasti.

Ja ta läks välja ja nuttis kibedasti. Kiriku ajalugu.

Selle Bonhoefferi üle peaks järele mõtlema: «vagam kui Jumal», «metsikuks muutunud religioosne fantaasia». . . Loeks edasi.

«Põhiline viga, mida tavaliselt tehakse ja mida tuleb vältida, seisab nn «kahekordses ruumis» mõtlemises — viga, mis sajandite vältel kogu kristlikku mõtteviisi on ülimalt häirinud ja eksiteele suunanud. Selle mõtteviisi aluseks on kujutus, nagu võidaks üheaegselt eksisteerida kahes valdkonnas — jumalikus, pühas, maailmaüleses ning kristlikus, teisalt aga ka maailmas, loomulikus, mõistuspärases ja ebakristlikus. Tegelikkuse säärane jaotamine kaheks vastanduvaks valdkonnaks — sakraalseks ja profaanseks — . . .»

Baarist välja minnes oli ta tundnud paanilist hirmu üksi jääda. Kas teised olid seda märganud? Igatahes olid nad teinud talle ettepaneku, et ta võiks nendega koos T. poole kaasa tulla. Tl on suur korter südalinnas, seal oleks tal hommikul parem oma lennuki peale minna. Ta teadis küll, et parem oleks üksi koju, vanemate poole minna, ennast säästa, aga mis see teadmine aitas. Eks ta olnud vintis ka. Nad olid kõik tublisti veini joonud. Ega ta suurt kaalutlenudki, hea oli astuda mööda tühje, valgustatud, peaaegu kuivi tänavaid.

Võib-olla joomine on ikkagi pahe. Patt. Et ma õhtuti üksinda veini joon. Mida külarahvas mõtleb, kui näeb mind poest veini ostmas? Pudeleid ära viimas (neid ma viin küll ettevaatuse mõttes K-sse). Seda nad vist ette ei kujuta, et ma võin õhtuti üksinda juua. See ei mahu neile pähe. Ja neid huvitab rohkem muu. Niipalju, kui ma neist tean, kui ma neid näen, nii nagu nad on, mitte matustel. Maa. Maal on inimeste viletsus, iga üksiku viletsus rohkem alasti kui linnas. Pole, muide, olemas mingit külaidüllit, mingit taolist «maaelu», millest räägitakse maaelu-teemalistes kirjutistes ja saadetes. Noorte maale meelitamiseks. See «maaelu» on ainult üks väike magus propagandakomm, televiisori ees mõnulejal hea suhu pista ja lutsida. Maainimestel olevat ropult raha. Tegelikult on töö mitu korda raskem ja mustem kui tehases, palk selle kohta väike. Raha pole lihtsalt kuhugi kulutada. Või ei osata kulutada. Liikmeannetuseks antakse tihti vaid mõni rubla. Õieti ainus võimalus raha kulutada on juua. Ennast põhja juua, siin käib see ruttu, mõne aastaga. Siis magatakse bussijaamas ja käiakse otse poe taga, kõigi nähes, kusel. (Vabandust!) Siis on juba kõik ükskõik. Peale viina, muidugi.

Maainimesed, nagu ta neid külapoes näeb. Ootavad alandlikult, kuni müüja õlleautojuhiga tegeleb. Õllevedaja, noor tugev mees, kes raskeid kaste paarikaupa kõrge virna otsa loobib, võtab müüjal ümbert kinni, kui see saatelehele allkirja kirjutab. Veel tükk aega pärast seda, kui õlleauto on ära sõitnud, lööb müüja arveid valesti kokku, pillab midagi maha.

Külarahva kujutelmad, peamiselt meelelised, millised siis veel? Kord täiskasvanu, ei pääse sellest keegi, kõik ühte katlasse. Külarahva kujutelmad temast ja Karinist, kes pühapäeviti oreelit mängimas käib (homme ta siis, tähendab, ei tule) ja kellega nad teineteist vastastikku lohutavad oma üksindustes, mis pärast on veelgi suuremad.

Räägitakse kõige fantastilisemaid lugusid, hoolitsetakse, et need ka tema kõrvu jõuaksid. Aga pole need inimesed halvemad ega paremad. On nagu on. Jumal üksi olevat hea. Inimene teeb head ja kurja. Põrgu olevat see, mida me igapäev üksteisele teeme. Nii on Luther öelnud. Või see, mida ma igapäev iseendale teen.

Mulle tundub, et teen mis ma teen, ükskõik, mis ma ka läbi ei ela (hea väljend!), ma ei muutu sellest põrmugi, ei halvemaks ega paremaks, üldsegi, kuidagi mitte. See, mis on mina, ei muutu, mingi südamik, uurimatu, määratlematu, pime südamik. Ta ei võta midagi külge, ei muuda kuju, ei anna midagi ära. Täpselt alati äratuntav, ikka ühesugune valu. Kõik möödub. Aeg saab ükskord täis. Mõnikord on ka need lohutused.

Aga nii kergesti see kõik ei möödu. Mitte veel. Ma ei ole Sulle veel kõike ära rääkinud. Oh, ma peaaegu ei jaksagi enam. See viimane tunnistus veel, see viimane pilt.

Ta lamab T. kõrgete lagedega korteris diivanil. Kõrvaltoas, kuhu läksid T. ja S., kuhu te kahekesi läksite, krägiseb voodi. Võib aru saada, et asja püütakse toimetada vaikselt, aga õhukesed ukсед ei summuta ühtegi heli. *Ma sain aru, et te püüdsite olla võimalikult vaikselt, delikaatsusest! Aga kõik oli kuulda, kuidas ma ka kõrvu kinni toppida ei püüdnud. Oh, mõistad, ma ei suutnud hoiduda ette kujutamast, piltidest! Ma palusin Jumalat, ilma igasuguse teeskluseta, ma palusin: Issand, halasta mu peale, lõpeta see vaev, tee, et seda kunagi poleks olnud, seda viletsust ja häbi!*

Ma ei suuda seda nüüdki välja kannatada, kui see jälle meelde tuleb. Aga meelde ta tuleb, sellest mul pääsu ei ole! Ma tunnen ennast räpasena. Naeruväärselt räpasena. Armas S.! Kas Sa suudaksid mulle andeks andes mul pisutki aidata uskuda? Seda andeksandi, seda lunastust, mida ma kuulutan, mida ma homme jälle pean kuulutama!

«... Ja kindlasti kuulub just tema ise esmajoones nende uut teed sammujate hulka oma elu ja surmaga.»

Ta luges seda lauset juba mitmendat korda, ta märkis äkki, et loeb seda juba mitmendat korda. See on viimane lause, nentis ta. Ma olen terve artikli vist lõpuni lugenud. Midagi ei mäleta.

Ta tundis, et on äkki surmani väsinud. Et ta pole võimeline mõtlema enam mitte ühtegi mõtet, poolikut lausetki. Ta võttis riided seljast. Heitis voodisse. Ta jäi kohe magama.

Pühapäeva hommikul ärkas ta kell 9. Oli alles hämar. Kõik tuli kohe meelde, aga siiski kuidagi teisiti, kaugemalt. Olen vist välja puhanud, mõtles ta. Teenistus algab kell 11.

«Ei, ma ei taha midagi süüa. Eks ma pärast söön, kui kirikust tulen. — Võid küll sooja jätta. — Nojah, ega siis ei maksa tulla muidugi, kui jalg valutab.»

Väljas oli juba päris valge. Külmem kui eile, veidi külmetanud. Tuulevaikne. Meri kohises kaugel. Natuke lund oli sadanud, üsna õhuke kord, kirmetis. Kirikutrepil polnud ühtegi jälge, uks oli lukus. Kellamees pole veel tulnud, mõtles ta. Küllap on jälle jooma peal, ehkki tavaliselt see ei sega tal kella löömast ja paremas pingireas, «meestepoolel» üksinda istumast ja tukkumast. Kogudusevanemat ka pole veel. Väga meeldiv, lausa ilus vana naine. Tervis on tal vist viimasel ajal vilets, seitsaadik kui niidumasin jalga lõikas.

Ta tegi ukse lahti. Sees oli justkui veidi soojem kui eile. Küllap sellepärast, et väljas on külmem, mõtles ta. Enne ma elektrilühtreid sisse ei lülita, kui keegi tuleb. Aega veel on, kell pole veel üksteist.

Ta läks käärkambrisse, pani talaari selga. Tuli kirikusse tagasi, süütas altaril küünlad. Seadis armulauariistad valmis. Valas pudelist karikasse veini. Mitte eriti palju, mõtles ta, armulaualisi on kindlasti ainult mõni. Kell oli juba üksteist läbi. Ta istus oma õpetajapinki. Oma aseõpetajapinki. Võib-olla kedagi ei tulegi. Ta oli kuulnud, et mõnel ametivennal on niisugust asja juhtunud. Talvel, kui pikad pühad on läbi, kirik külm. Teenistus jääb lihtsalt ära, sest kedagi ei tule. Kahjurõõmsaid edasirääkijaid juba jätkus. Mõni teine kord ta oleks kohustusest pääsemise üle ehk salajast rõõmugi tundnud (see kooliaegne tundide ärajäämise rõõm istub ikka sügavalt sees), aga täna ta mõtles: kas ma pean tõesti sama targalt koju tagasi minema, küünlad ära kustutama ja . . .

Ta pole ju katoliku preester, kes toimetab üksi tühjas argipäevahommikuses kirikus koiduaegset missat, sosistab hostia kohale kummardudes ladinakeelseid sõnu. . . *Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus Deus Sebaoth*. . . «Igapäevane missaohver», meenus talle kusagilt loetud väljend.

Ta ei teadnud, kui kaua ta seal niiviisi istunud oli. Ta kuulis äkki, kuidas sulanud küünal üle küünlajala ääre altarilauale niriseb. Ta vaatas: küünlad olid madalamaks põlenud.

Ta tõusis, läks altarisse, kustutas ärasulanud küünla, võttis armulauariistad. Kas ta peab veini tõesti pudelisse tagasi valama? See tundus talle korraga võimatu. Mingi äkilise tuju ajal tõstis ta karika suule ja jõi selle tühjaks.

Ta viis armulauariistad käärkambrisse, riputas talaari puu peale, tuli tagasi, kustutas küünlad. Läks kirikust välja. Keeras mõlemad ukсед lukku. Teeraja peal lumekirmetisel ühedainsad jäljed, tema enda omad, taipas ta. Nüüd teeb ta ühed veel: tagasi.

Kodus läks ta kohe oma tuppa. Istus laua taha. Kirjutan kohe S-le, mõtles ta.

Ta võttis lehe valget paberit. Pastaka. Kuidas peaks alustama? Kas ta võib kirjutada *Armas S.*? Või ei või?

Ta teadis juba, et leht jääb tühjaks. *Mida ma veel kirjutan? Kõik on ju niigi selge.*

KALEV KESKÜLA

Suurele eesti kirjanduskriitikule Kajar Pruulile
tema 30. sünnipäeva puhul!

Ihkriitiku nagu ihuarstiga
tuleb kõnelda ihust —
mis annab asüüli jumalikule hingele,
materialistide arvates
ongi ise toosama hing—,
ihulistest elamustest,
mis on kahtlemata jumalikud,
taevalik võrts maise mageduse pudrumägedel.
Sina, kes sa rebid kalendrilehti,
mõõdad meie kõnekordade pikkust,
lase meil veel rääkida
oma imeväärsest kuluvast ihust,
hellast narmendavast hingest
su roomikute rutu all,
ümberhulkuvaist mälestusist,
lähenevast ristile riputamisest,
milline suurejooneline ekspressionistlik lõpp-punkt
jääb muidugi panemata.
Lase meil veel kõnelda
igavesest jumalikust luulest,
mida meie ajalikud ajud
kõhutõbistena eritavad.
Ja ära lase nende ajalooautorite püksituult,
kes usuvad end kõige paremini teadvat
jumala järeldusi inimese käitumisest,
meie eluküünaldele liiga lähedal puhuda.

*

Küsime küsime
päikeselt kuult ja taevatähtedelt
põlevalt põõsalt põrguhaualt
kaardimoorilt kaardijagajalt
kõige kõrgemas kaardilauas
koidupunast ennast unustanud
unetusse uppunud
viimseilt võitlejailt
võltsbriljante võlgu usaldajailt
kuidas kuidas

oleks kulgenud
too ainukordne juhuslik teivasjaam
elu
lepavõsas Babüloonia rippuvates aedades
Amazonase vihmametsades
amatsoonide võimu all
kui me juhuslikult poleks sattunud
samasse linna
üliskooli täitaplasse
hädaabitöödele
vana paberi vastuvõtu punkti
gaasikaitsetsalka
kevadlillede ärkamise näitusele
okasrooside noppimise peole
kunstitemplite talasid toetama
öö ja päeva teele
inimsuse kriisi
moraalsesse isolatsiooni
purgatooriumi purskkaevu servale
ühte jõululaulu teineteise häält kuulatama
ühele alusele
ajaloo ateljees
armastuse juurdelõikustöökojas

Mida oleks siis
elu taasloomise realistlik kunst
mu sõna läbi kõnelnud?

*

Loogiliselt kirjeldamatu hingeside ihuside
mida oma noores eas olen väljendanud
külmajudinaid sünnitavalt literatuursete sõnadega
omaks saanud ühte saanud
mis sellest hingeahelast on saanud
hääst lahtisõlmimatust lootsiköiest
päevade aastate raudhammaste all
uduniidid juhuslikud valguskiired
kulunud vales proportsioonis mä lupildid
unenägudega kihiti
lausepoolikud fragmendid kadunud klassikast
kildudeks pritsiv punane pokaal
sõlmeks sõnastamata küsimus
müstiline telefonitraad lõunapoolkerale
iseenda jalgade alla
millest ei tea kunagi kas hääl kostab
kas saab sõnadest õieti aru

*

Ta on palunud paremaid vangistamistingimusi
ja isevalitseja ise on teda aidanud
Tema pea kohal avaneb roheline lõhnav vihmavari
ja päikese ihar keel lakub ta pleklist ihu
tema jalgelt sulavad ahelad
tema sõrmeküünte alt jäänõelad
tal on jalutustund
Looduse helde hingus
soojendab viinast ja sinililledest elajate
vanade naiste värisevaid sõrmi
lõõskab noorte naiste rindadele
mis kui viinamarjakobarad
reitele mis kui veinikannud
Süda möirgab ja möllab kui purjus karu
kelle tantsitaja on uinunud
mustlastüdruku telgi all
Armastus ja vabadus
lamavad kuumavas kanarbikus
surmasõlmega ühte seotud
ja kuulavad suletud silmi
pilvede rändamist
pikse piitsa all

*

Mis maksab mehe sõna
kes kirjutab kaunitest kunstidest
ja ei teeni päevas pudeli viina rahagi
ometi on võim ja saatus
jätnud talle päeva nädalas
taara viimiseks
Ta lamab rannal vee ja kivi vahel
ning tema süda taob kaljusse käiku
ja heidab lainet tagasi
Ta mõtleb
milline on nuhi- ja kohimeeste luuletajakujund
milline on tema elu kunstiline üldistus —
kõrge inimsoo vapustav eneseuhkus
klassikata rahva klassikaline murenäitemäng
ammuse ajastu kultuurkihti maetud veinikannu
meeletu lootus
veel kord aroomidest purjus olla

JÜRI LEESMENT

MINEMAVISATUD AVAMATA KIRJAD

1

Kui kord juba oled
minemavisatud avamata kiri
kas pole siis ükskõik
millest räägid
vihm leotab laiali tindi
päike pleegitab
ja ränduri jalgadelt pudenev kruus
söök augu augu kõrvale
andes niimoodi märku
et liigutakse sinutagi

millise sõnumiga
sellele sa enam ei mõtle

2

Andudes lagunemisele
saad aru mida tähendab aeg

iga kustunud täht
võib muuta tähendust sõnal
iga kadunud sõna
ümber pöörata mõtte
kuni koosnebki kõik ainult
fraasidest
fragmentidest
katkenditest
ja salapärastest märkidest
mille hulgast igäüks
võib valida endale sobiva
meelepärase
ja arvata et õigus
et õigus
ongi just temal

3

Kui kord juba oled
minemavisatud avamata kiri
tahes-tahtmata tajud
erilist ohtu
teiste omasuguste olemasolus

nende väärdumises
nende võõrdumises
nende võimetuses kokku sõlmida
katkirebitud niite kahe sõna
kahe südame
kahepalgelise maailma
kahe palge vahel

4

Kui väsimusest sündinud viulihelides
pole ainsatki õiget nooti
aga ometi neid hardunult kuulatakse
kui nõutusest esitatud nõudmistes
pole peamisest juttugi
aga ometi neid usutakse
kas pole
kas pole siis ükskõik
milliste vahenditega
valetada end veel kord
vabaks

5

Kui kord juba oled
minemavisatud avamata kiri
fraasideks fragmentideks katkenditeks
ja salapäraseks märkideks lagunenu
maanteele
määnduma mõistetud
mis tähtsust siis selgi
räägid sa saatusest
või saabastest

saatuse saabastest
või saabaste saatusest
suuremaks
su saatja sellest ei muutu

6

Kuidas näidelda
sipelgate liikumist joodiku õrnust
merelaineid masuudilaevu
kõrghooneid kopsupõletikku
lihtsaid ja keerulisi
olevusi olevuste keskel
üks päev jalgadel
teine päev pea peal

kuidas kuidas ometi
rebida katki see raev
mängida välja see vastupanu
kui kohustuste keti
kõige nõrgemat lüli
isegi hingeõhuga
sa riivata ei julge

7

Kui kord juba oled
minemavisatud avamata kiri
teel tundmatult tundmatule
ja su enesetunnetus eksleb
kuskil janude jäätmaal
kas pole
kas pole siis tõesti ükskõik
see kraasiv kruusaterake
su kurgus

MAIMU BERG

VESKITONT

Pärast seda, kui arvustus oli mu esimese raamatu maatasa teinud, võtsin enda töölt lahti ja läksin maale. Mõtlesin täielikult kirjutamisele pühenduda, kas või karmi kriitika kiuste. Elamiseks sain enam-vähem korras toa vana vesiveski ülemisel korrusel. Veski muud ruumid olid tühjad, aknad ja ukсед seal laudadega kinni löödud. Esimesed kuud kulusid toa korrastamisele — mul polnud kunagi olnud päris omaette elamist ja ma sättisin oma tuba mõnuga. Vesiveskis elamise pahad küljed selgusid aga üsna varsti, tuba oli niiske, vee kohin jõel pigem ärritas, kui uinutas. Et alumisel korrusel kedagi ei elanud, oli põrand kole külm, mul kulus hulk raha ning vaeva tema soojustamisele. Peagi siginesid veski tühjadesse ruumidesse rotid, kes öösiti kõva lärmi tegid, jooksid, müttasid, piiksusid ja krõmpsudes seina närised, püüdes minu tuppa tungida.

Olin kurja kriitika mõjul teinud ilmselt üpris meeleeheitliku sammu, loobunud mugavustest, rahulikust töökohast ja kindlast sissetulekust. Olin muutunud inimpelglikuks, mulle tundus, et kõik teavad mind kui läbikukkunud kirjanikku. Katsusin uusi lugusid kirjutades kriitika näpunäiteid igati arvestada, et siis kindlat heakskiitu leidva teosega lagedale tulla, aga see ei tahtnud õnnestuda. Mu teadvuse süga-

vustes, kohas, mida alateadvuseks kutsutakse, pidi olema palju pimedat kurjust, kibedust ja pilget. Tahtsin kirjutada headusest ja armastusest, aga kõik suhted mu tegelaste vahel moonduksid haiglaseks, ma polnud võimeline kujutama ühtki positiivset emotsiooni, andma oma kangelastele õilsust ja hingesuurust. Ainult väiklus, kadedus, õelus, kättemaksuiha ja reeturlikkus juhtisid mu tegelaste samme. Kõik need-samad pahed, mida kriitika mu esimese raamatu kangelastele ette heitis! Ise pidin ma maailmale paistma sama morn, sünge ja paha nagu mu tegelasedki, miks mul siis muidu sõpru ei olnud. Kriitika oligi vihjanud mu sünge enesekindla isiku ja mu loomingu sarnasusele. Ülbus ja edevus olid need pahed, mille eest kriitika mind nuhtles, mis ju nuhtluse ära olid teeninud juba Piiblisti. Mu kõnnak, peahoiak, mornpilkev naeratus, rõivastuslaad — kõik kõneles altruismile, humanismile ja patsifismile vastu. Sünge vesiveski leiti olevat minusugusele paras paik. Vaevalt, et keegi oleks mind uskunud, kui oleksin kirjutanud sellest, kuidas mu süda veski läheduses õitsevate toomingate nägemisest erutatult peksma hakkas, kuidas ma joobusin nende lõhnast, ööbikute hõiskamisest, kuidas mu silmad niiskeks tõmbusid, kui nägin oma aknast, millise ettevaatlikkuse ja armastusega üks noor ema iga päev oma väiksekesi üle veskisilla viis või kuidas pardipere tiigil sulistas ja pladistas. Salamahti poetasin lindudele toitu.

Küll aga noogutasid kõik mõistvalt ja teadvalt, kui saatsin ajalehele oma uue novelli, milles kirjeldasin, kuidas ma veskis rotte mürgitan ja ise nende agooniast pealt vaatan. Selletarvis on mul oma toa ja tühja veskiruumi vahele rajatud vaateaken. (Olgu öeldud, et ma ühtki rott ei mürgitanud, küll aga palusin külast laenuks tubli emakassi, kes rottide hirmuvalitsusele mõne kuuga lõpu tegi.)

Külalisi mul kuigivõrd ei käinud, siiski meelitas mu novell vesiveskisse mõned uudishimulikud mu kunagisest tutvusringkonnast (nagu öeldud, polnud mul sõpru eales olnud), kes, eraldamata kunstiteose elutööst, tahtsid näha vaateakent minu toa ja veskiruumi vahel. Ja miks ka mitte rottide agooniast, kuigi nad seda ei maininud. Ütlesin, et aken on eesriide taga, ja vaatepilt, mis sealt avaneb, liiga võigas neile headele inimestele. Eesriide oli tõepoolest seina peal olemas, see varjas rõskuslaike tapeedil. Ma ei lubanud külalistel kardinat puudutada, ent panin tähele, kuidas üks kaunist lembé- ja looduslühirikat viljelev poetess püüdis selle taha piiluda. Käratasin talle peale, ta ehmatas pisarateni ja varsti pärast seda ilmus talt luuletus süngest nahkhiirest, verisest öisest vampiirist, salamõrtsukast. Luuletus, uus tasand poetessi loomingus, oli, muide, väga elav ja kujundlik, nahkhiire Dracula-töö verd tarretamapaneva mõjususega edasi antud. Luuletajanna oli tõepoolest andekas. Alles hiljem kuulsin, et pärast luuletuse ilmumist olid mind külastanud inimesed andnud mulle hüüdnime Veski-vampiir, mis pärastpoole asendus hoopis taltsama Veskitondiga ja kadus peagi käibelt — seltskond hakkas mind unustama.

Mai mu Berg ja Vaino Vahing

Sügise saabudes märkasin ehmatusena, et raamatu eest saadud raha (mille suurust tuttavate esitatud legendides oli vähemalt kolmekordistatud) oli peaaegu läbi, aeg-ajalt ilmunud laastud ja novellikesed ei suutnud mul hinge sees hoida, pika proosa viljelemine on mulle tänapäeva lugeja pealiskaudsust arvestades alati mõttetu tundunud ja lõhnab kerge teenistuse järele. Tuli meelde, mida keegi mu tuttav kirjanik kunagi oli rääkinud — elus ei olevat ta ei varem ega hiljem nii palju teeninud kui ühe estraadikavaga, mida tervel maal peaaegu iga nädal etendati ja mis tõi talle sisse viiskuuksada kuus. Oleksin võinud ju üritada, kuigi ma seda žanri kunagi viljelnud polnud. Tõsi, mõnda mu novelli oli halvustavalt följetonlikuks nimetatud, ehk oleks tulnud see följetonlikkus nüüd rahaks teha? Aga tee kirjutamisest estraadietenduseni oli pikk ja vaevaline, seda enam, et ma naljakavaga ikka veel algustki polnud teinud, nälg aga hakkas juba tõsiselt kummitama. Kui raha oli, läksin ma maohaavade kartusel kolhoosi sööklasse ja sõin seal sooja lõuna, kui raha peaaegu polnud, ostsin saia ning jõin selle kõrvale teed, suhkruvett või limonaadi. Viimasel ajal muutus ainult saia peal elamine tüütuks ja hakkas tervisele mõjuma. Pealegi oli karta, et mind hakatakse parasiidiks pidama, sest ma ei kuulunud ühtegi mittetöötamist õigustavasse organisatsiooni. Ka võis kolhoosi esimees ühel päeval oma heasüdamlikkust kahetsema hakata ja taibata, et vesivesikikorter kuluks ära mõnele majandisse suunatud noorele spetsialistile. Muidugi, ma oleksin võinud mõisa tööle minna, seal oli nüüd kool, aga ma olin ju siia kirjutama tulnud. Seepärast sundisin ennast pidevalt töölaua taha, tõusin sealt ainult selleks, et saia ja suhkruvett võtta, või kui neidki majas polnud, siis nälja kustutamiseks pisut magada. Aga töö ei edenenu. Või õieti öelda, ta edenes küll, ent hoopis risti vastupidi sellele, mida ma ootasin. Mingist estraadikavast polnud juttugi — följetonlikkus oli ammu mu novellidest kadunud, nad muutusid üha süngemaks ja jõhkramaks, tegelased polnud väärustunud mitte ainult hingelt, vaid juba ka väliselt. Seal intrigeerisid salakavalad küürakad, halastamatu lonkur tegutses lõbumõrtsukana, üks mees, kelle paremat põske inetas suur lilla sünnimärk, seisis päevade kaupa naistesaua akende all. Vanalinna trepikodades ja kangialustes varitsesid põlenud nägudega vägistajad, surnuaial hirmutas inimesi elevandihaiagust põdev narkomaan, julm epileptik ajas oma naisele öösel nõelu küünte alla ja üks pime saagis puust trepiastmeid, et kuulutada, kuidas inimesed ennast nendel katki kukuvad. Püüdsin demonlike olendeid oma alateadvusse tagasi peletada, hakkasin kirjutama juttu kaunist, rahvuslikult mõtlevast neiust Lindast, aga juba teisel leheküljel pöördus kõik vanadesse rööbastesse — Linda osutus lesbiliseks prostituudiks, kes põdes parandamatut pahahaigust ja nakatas sellesse ka kiimalise rahvajuhi. Košmaarid mu juttudes läksid aina hullemaks. Sellele vaatamata katsusin aeg-ajalt mõne jutu ka maha müüa. Ega neil erilist minekut polnud, aga ühe noortelehe kir-

janduslik toimetaja oli neist millegipärast võlutud, nii neid seal ilmus, iga paari kuu tagant kimbukene. Pärast kuulsin, et ajalehele heideti kuskil mu lugude visa avaldamist ette, aga kirjandusliku toimetaja arvamusel näis peatoimetaja juures prestiiži olevat ja mu lookesi trükiti peaaegu regulaarselt. Rahamure leevenes.

Ühel õhtul kuulasin ma raadiost Schuberti muusikat, mis mulle alati väga mõjub, sügavalt liigutab, teinekord koguni nutma ajab. Schubertit kuulates kõnnin ma koos temaga õnnelikes paikades, kus loodus on veelgi romantilisem kui mu vesiveski ümbruses. Mind haarab äng, igatsus. Ma näen puhtaid, tasa vulisevaid ojakesi, kuulen mürisevaid koski, vaatan pead kuklasse ajades lumistele mäetippudele, leban lõhnaval suvesoojal aasal, kus sumisevad tuhanded putukad. Ma lähen tagasi Schuberti kaunisse romantilisse aega, kus kõik oli ilus, isegi surm, lein, armuvalu.

Tol õhtul aga lõikas mu Schuberti-unelusse terav koputus. Et mul viimasel ajal enam üldse külalisi ei käinud, ehmatas see koputus mind üpris tublisti. Lülitasin raadio välja, kuivatasin pisarad, kohendasin rõivaid ja avasin ukse. Ukse taga seisis keegi keskmist kasvu mees, paksude tumedate kergelt lokkis juustega. Kõrgete põsesarnade vahelt vaatasid uurivad väikesed silmad. Mehe nägu tundus tuttav, aga mulle ei tulnud küll meelde, kus ma teda näinud olin. Ühte rihma pidi rippus tal käe otsas kaitsevärvi seljakott. «Juhan,» ütles mees ja astus sisse. Toas pani ta seljakoti maha, läks siis suurte sammudega raadio juurde ja keeras selle mängima. «Vaikselt anuvad mu laulud. . .» teatas meeldiv alt. «Schubert,» ütles Juhan, istus kiiktooli, kus ma ennist Schubertit kuulates istunud olin, ja tardus kuulama. Mul ei sobinud teda segada, kuulasime Schuberti lõpuni, kuigi mina ei suutnud enam muusikale kaasa elada. Kui diktor pugejalikul häälel ütles: «Te kuulsite Franz Schuberti muusikat tuntud interpretide esituses,» keeras Juhan raadio kinni ja lükkas kiiktooli kiikuma. Mõnda aega kiikus ta vaikselt, ka minul polnud midagi öelda. Siis libises Juhani pilk mu töölaual vedelevaltele paberitele. «Muudkui kirjutate,» ütles Juhan. «Jah,» ütlesin mina, «muudkui kirjutatan.» Juhan ei öelnud midagi. Vaikus oli piinlik. Ma oleksin ju võinud küsida, miks Juhan tuli või kas ta tahab näiteks teed. Mul oli igasuguseid rohuteesid korjatud ja kuivatatud — nõmmeliivateed, kummelit, leesikat, pärnaõit, piparmünti, tüümiani, raudrohtu, köömneid, nurmenukke, kibuvitsamarju, kasepungi, vabarnavarsi, mustsõstralehti, nõgeseid, saialilli, arooniaid, soolikarohu. Aga ma mõtlesin, et kavalam on vait olla ja ära oodata, mida Juhani on öelda.

«Mis te ka ise oma juttudest arvate?» küsis Juhan viimaks. «Mis mul arvata,» vastasin puiklevalt.

«Tahate just niisuguseid kirjutada?» päris Juhan, ta väikesed silmad vahtisid mind torkivalt ja kavalalt. Tundsin ta ära, aga kas polnud ta siis juba ammu surnud? Juhani küsimus tabas märki ja sundis mind ausalt vastama: «Ega ei taha, aga nad tulevad niisugused.»

«Just, just,» noogutas Juhan, «kohe tulevad niisugused.»

Siis olime jälle mõnda aega vait. «Noh, miks te ei kirjutate, aeg jookseb,» ütles Juhan viimaks.

«Ei sobi ju kirjutada, kui on külalised,» arvasin mina.

«Kas teie siis kutsusite mind?» küsis Juhan. Ta teadis väga hästi, et ma polnud teda kutsunud. Ma ei saanudki teda kutsunud olla, sest ma ju õieti ei tundnudki teda. «Ei kutsunud,» ütlesin ma seepärast üsna tigidalt.

«Kui ei kutsunud, siis pole teil ka vaja minuga arvestada. Istuge laua taha, võtke pastakas ja paber ja hakake kirjutama.»

Mõtlesin järele ja leidsin, et Juhanil oli õigus. Kui ta mulle vägisi külla trügis, aga mingit tähelepanu ja külalislahkust ei nõudnud, oli vist tõesti õigem teha nägu, nagu polekski siin kedagi, ja jätkata oma harjumuspärast elu. Seda enam, et Juhanil ei paistnud minu juurde õieti mingit asja olevat.

Istusin laua taha, võtsin paberi ette, haarasin pastaka, pöörasin pilgu aknasse ja hakkasin nina torkima. Süvenesin inspiratsiooni-ootusse ja unustasin Juhani täiesti. Oli vaja märksõna, et kirjutama hakata. Viimasel ajal olin saanud ikka ühelaadseid märksõnu nagu ummiktänav, ketser, allveelaev, soolatüügas, kollektor, parmupill, verine kõhutõbi, soo, lamblia. Nendest arendasin siis ühe või teise jutu. Nüüd aga kerkisid mu silme ette lillades õites sirelid mu lapsepõlve koduaiast. Seal lõhnas ka suur jasmiinipõõsas meie köögiakna all ja tema okstel hüplesid väikesed linnud. Mulle meenusid isa ja ema, õed, mängukaaslased, mu ümber säras lapsepõlve päikesepaiste, soojem ja heledam kui kõik hilisemad. Aga ma ei lasknud ennast petta. Kui palju kordi oli mu silme ees ja kujutluses seisnud kauneid paiku, ilusaid mälestusi, häid inimesi, õilsaid lõhnu, aga kui ma neid hakkasin kirja panema, komberdas mööda ummiktänavat allveelaevalt põgenevad ketser, soolatüügas kaelal, ning haises oma lambliate ja verise kõhutõve tõttu nagu kollektor, kadudes parmupilli põristades sohu. Seepärast ei tõtanud ma sireli- ja jasmiinilõhnalist päikesepaistet kirja panema, vaid torkisin edasi nina ning ootasin uusi märksõnu. «Jaan,» öeldi mulle ja mu silme ette kerkis mu esimene armastus, heledapäine vaikne ja arukas poiss meie klassist. «Lapsepõlv, jasmiinipõõsad, päikesevalgus, Jaan,» kordasin ma, aga mingit mõistlikku juttu nendest sõnadest küll ei kujunenud. «Alpid, ojas mänglevad forellid, valge maantee ääres kasvavad rohelised apelsinipuud oranžide viljadega, lõokeselaul, metskannikesed, Hortus Musicus. . .»

Kõik, mis ilus ja hea, keerles mu peas ning ma tundsin iiveldust. Käkerdasin tühja paberi enda ees laual kokku, ridagi polnud seal kirjas, ja viskasin prügikorvi nagu untsuläinud käsikirja. «Ei tule välja?» küsis Juhan kiiktoolist. Olin ta juuresoleku sootuks unustanud. «Mis sa punnitad,» ütles Juhan asjalikult, tõusis püsti, võttis oma seljakoti ja läks ust kinni lüües minema. Kiiktool kiikus tühjalt. Kuulatasin, kõrv vastu ust, aga kuigi veski vana puutrepp tavaliselt igal sammul

nagises, ei kuulnud ma midagi. Küllap seisis Juhan ukse taga. Paiskasin ukse lahti, et teda ootamatult tabada, aga ei ukse taga ega trepil polnud kedagi. Jooksin aknale, Juhanit polnud ka õues näha. Värske lumi oli maha sadanud, jäljed oleksid ometi pidanud lumel olema, aga polnud seal ühtki jälge. Kas oli Juhan veel veskis või läks ta kuidagi teist kaudu. Jooksin õue, hüüdsin, keegi ei vastanud, tegin tiiru ümber veski — lumi oli igal pool puhas ja puutumatu, ei mingeid jälgi. Hakkas õudne. Tõttasin tagasi tuppa, lukustasin ukse, panin teevee keema. Puistasin kannu kõiki oma rohtusid ja jõin nende kanget, väljakannatamatult kibedat leotist. See rahustas mind pisut. Siis istusin uuesti laua taha tööd tegema. Et puhast paberit pole kunagi ülearu, otsisin paberikorvist valge lehe, mille loomesaamatusest meeletel sinna olin käkerdanud, ja silusin sirgeks. Mäletasin täpselt, et ma polnud paberile ridagi kirjutanud, nüüd aga nägin, et paber oli otsast otsani minu käekirja täis. See oli ilus, harras ja natuke sentimentaalne jutt lapsepõlve päikesevalgusest, sirelitest ja esimesest armastusest. Just selline, milletaolist olin pool aastat kirjutada katsunud. Lõin jutukese ümber ja saatsin tuttavasse noortelehe toimetusse. Toimetus saatis jutu tagasi (kuigi neil on öeldud, et toimetus käsikirju ei tagasta), väike kaaskiri oli kah juures: «Ei sobi meie lugejate ettekujutusega Teie stiilist. Jääge ikka Veskitondiks. Lugupidavalt...» järgnes loomulikult kirjandusliku toimetaja allkiri.

Mõistsin, et pagendus oli lõppenud. Veel samal päeval palusin esimehelt veoauto, ladusime koos autojuhiga mu kraami peale ja ma läksin tagasi linna oma perekonna juurde. Mu ilujuttudel on minekut, nad ilmuvad peagi koguna ja mulle on siginenud sõpru.

ARTUR ALLIKSAAR

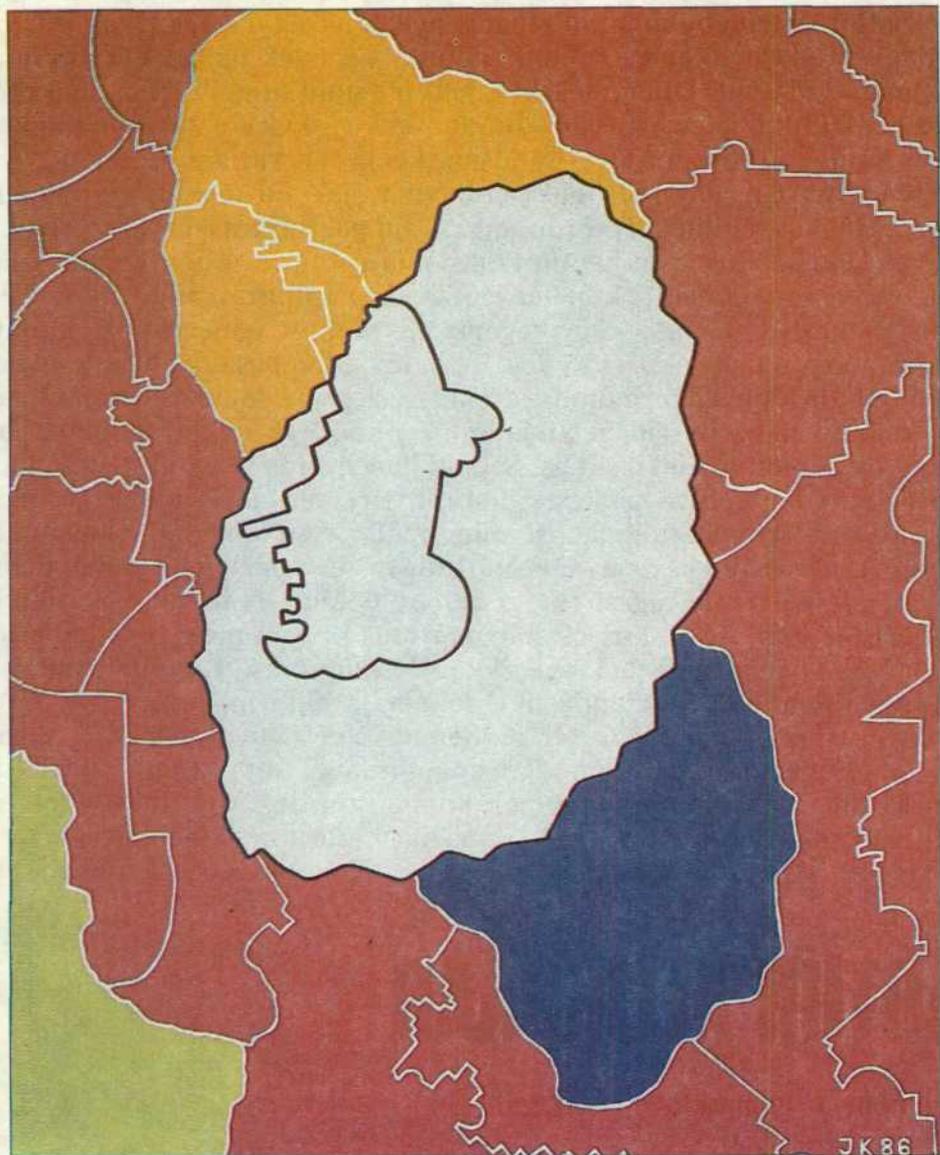
Friedebert Tuglasele

Veider nähtus on süüme, — vahel näib, et on vaba ta,
sest mõistus ei suuda ta ahelaid tabada.

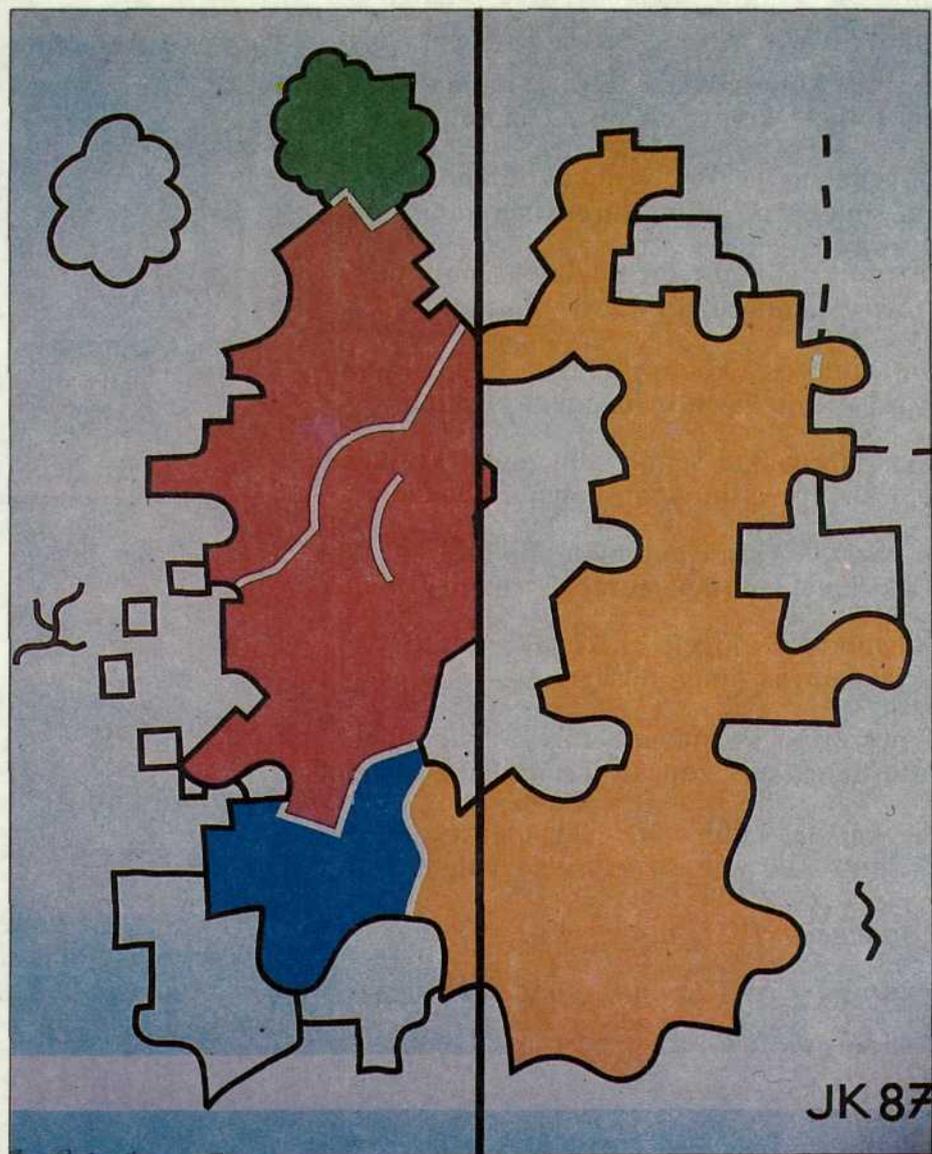
Ei aita meid tarkus, ei tahe ja hoolikus,
süngeks farsiks jääb elu ses maailmas poolikus,

kus me puhtaimad püüded on määratud luhtuma,
meie lootused hääbuma, unelmad kuhtuma.

Mõnel isekalt ägedas äärmuste sõitluses
läheb meelest, et areng on veenete võitluses.

Jüri Kask. «Läbi punase».
Õli, tempera, lõuend. 136×108.
1986.

Jüri Kask. «Nimeta I».
Õli, tempera, lõuend, 190×150.
1987.

Mõni seik sunnib salgama enese minagi
ja juhtub, et kullana käibel on tinagi.

Kunstnik kloostri ja kasarmus mugavalt mahutus,
kuigi loojate kohus on otsing ja rahutus.

O jubedat nalja: ses lärmikas sajandis
vaim sipleb kui allilma aretusmajandis.

Siin tihtigi kääbust on hiiglaseks puhutud
ja tõelisi taidureid Lethesse uhutud.

Mõni pime, kel võimu, meil meeeldi osutab
mis asi on ilu ja miks ta meid kosutab.

Oleks parem, kui selmet siin aumärke jagada,
keegi kavatseks mõtlemisvabadust tagada.

Mis parata! Ajastu lemmikmotiivides
me eksleme, udustel meredel triivides.

Kuid nukrale hingele siiski jääb lohutus
kõikjal laiavas lämbumiskartuses tohutus:

On juurdund Parnassose säravail tippudel
juhtloosung, mis voogab Te nooruselippudel.

Meie kaome, kuid mõte jääb algusest algusse
ja kustub vaid enesest suurema valgusse.

15. jaanuaril 1957. a.

*Teid austav
Arthur Alliksaar.*

Oleksin äärmiselt tänulik mõne sõbraliku sõna eest Teie poolt. A. A.

Sententse kaheksusest (Nefas)

I
Kes lihtsameelsete radadel käib,
kõik sellele igavalt üksluine näib.

Usub see, kes ei tea, mis on meelepett,
et kergem on ujuda pärivett.

Lõppeks mugavalt arvama harjub ta,
et teadvus on tõeluse kodumaa.

Kes kuid kogunud eheda tarkuse und
on imede paljusest hämmastund.

Uute tõdede kõrgusse küünitub see,
iseenese hingeni raiudes tee.

Ta elu on rajusel merel regatt,
täis ohtude joobumust ülevat.

Ainult uljur võib matkata hurmademaal,
mida valitseb juhuste tasakaal.

Neil tandreil ta kõigega kokku saab,
mis vaimu lummab ja teritab.

Spiraalides tühjaks sääl sädeleb end
ta pühima unelma tähelend,

ja ei erista enam, mis on vesi, mis viin
ta nautimispaljuses vormit rutiin,

ega vigasta õela saatuse küüs
ta varju, mis peidus on soomusrüüs.

Kõikmõeldava suhtes, mis säravmust
ta tunneb kummalist kiindumust,

kuna ihne ja kainestav otseliin
on talle kohutav loomupiin.

Mida oleks siin kurta, nii see olema peab,
keda kaheks ei murta, selle üksindus neab.

Kes kord pahedes põdes, see ei paranda meelt,
kes on tunnetand tõde, see ei pääse ta teelt.

II

Olen tormides tugevaks räsitud puu,
uhke võraga, kõrge ja õnnetu.

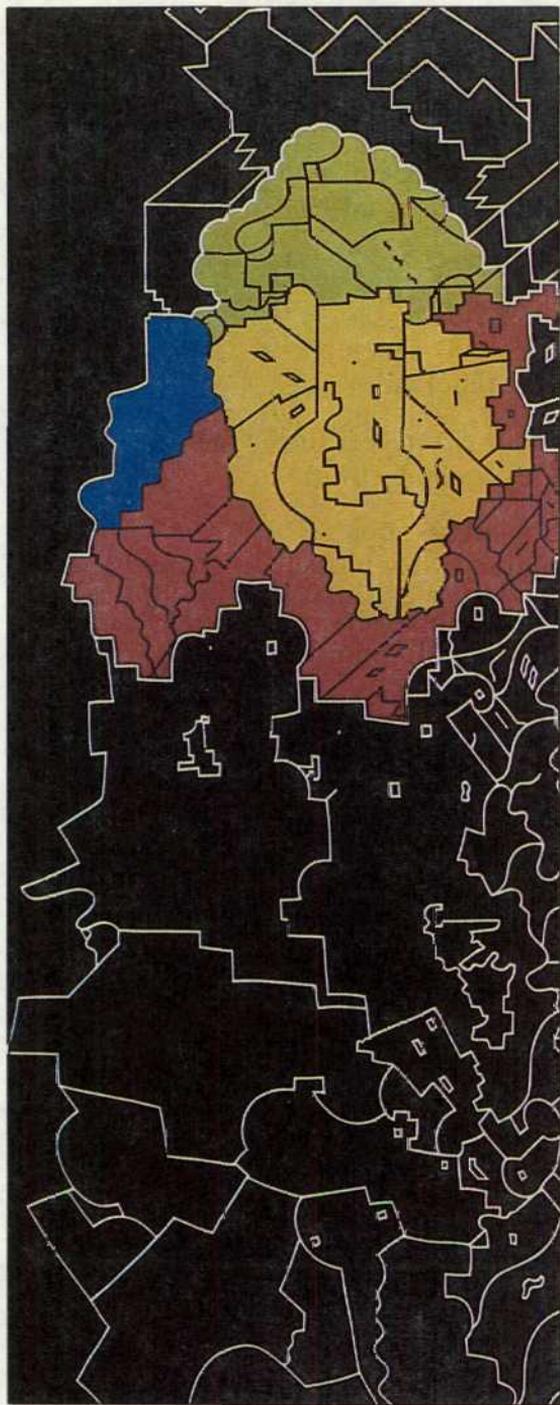
Ma uuenen üha, olen ajatult noor,
mu niudel kui needus igihaljuse loor.

Ühtse lättena voolab mu valu ja rõõm,
võrdselt rusub ja õnnestab iga tast sõõm.

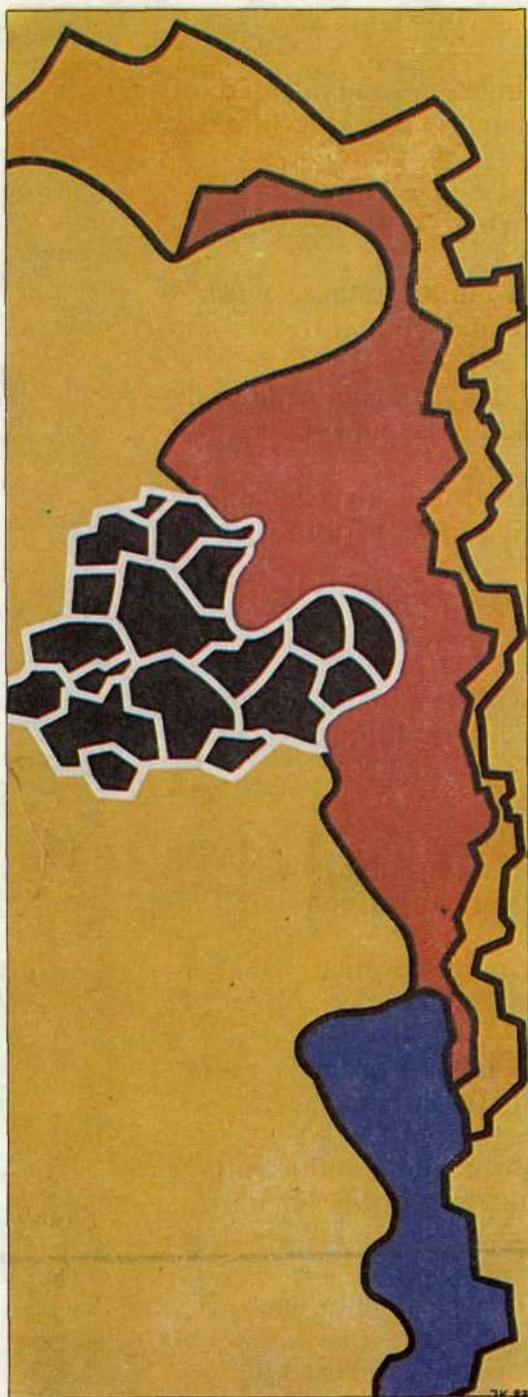
Mulle mõistetav kõik vahel taeva ja maa,
ainult enesest iialgi aru ei saa.

Pean vältavaid valvusi hommiku eel,
et virguks mul uinunud vooruse keel.

Niikaua, kui harduses põlvitan maas,
on täiesti siiras mu palveekstaas.

Jüri Kask. «Läbi musta».
Õli, tempera, lõuend. 190×75.
1986.

Jüri Kask. «Nimeta II».
Õli, tempera, lõuend. 190×75.
1987.

Vaevalt riitus ent lõpeb, kui mõni patt
juba vallutab südant nii januvat.

Elab ingel mu hinges ja saadan mu suul.
Olen mägede lõhanguis otsisklev tuul.

Veab šlepina järgi mu seikluselust
teda kaastavat kurbust ja kahetsust.

Kui tiibadepaarist mind kantakse neist,
üks hoogsatel löökidel kihutab teist.

Huultel pikkade kalkide maanteede maik
mulle tundmatu kodu ja puhkepaik.

Sütib miljoneid kordi mu kirgede taht;
elu kasvab kui kivi, kuni haihtub kui vaht.

Mis rõõme ja rikkusi läbikski hing,
olen sünguse kõiksusse suletud ring.

Veres purskumas õhetav himufontään,
uitma jäätunud kõrbede tühjusse jään.

III

Et ma sündisin sügavas laukasoos
ei õnnestu ükski mu sangaripoos.

Sööstan soendina olelusääremail, kuid
ei söanda rünnata tuulikuid.

Ammu alla on neelat mu tusad ja raev,
olen tormita, rannata, kursita laev.

Kui mind nakatab maailma sihitu rutt,
olen endal nii jalus, et kurgus on nutt.

Kui aga vaikusse keskendun taas
puhkeb andumisimedes ulmade laas.

Nii palju on nõtkust ja värskust kuis
mu tunnete sumedais tihnikuis.

Nende ehiste endeis, tummund drüaad,
uued laulud ja loitsud sind ootavad.

IV

Olen leluna vangis Mänguri käes
valgeks igatset keskööde nõiduseväes.

Mu ulmad on toiduks ta igilees,
olen salvitud prints ta marmorpalees.

Labürintides eksimist vältiv niit,
eelelusid ühendav hiigelorbiit

juhhib lävelt mind lävele, tупpa toast,
et maitseksin igast nestest ja roast,

ja millele iiales ligindan suu,
ei ma iialgi, iialgi küllastu.

Suur Demiurg, veel on haige mu puus,
veel tas põleb Su sõrmede puudutus.

Mind mähib Su tihe ämblikuvõrk,
läbi hinge ta veetud on, jahe ja hõrk.

Mulle erilist võlu ja valu teeb see,
et ta sirutub üle kosmoste.

Kurna endale lõbu mu piinadest,
olen tänulik Sulle ka julmuse eest.

Võrdselt halvas ja heas, mis Su pilkudest kant
on mu rahutu rännaku jätkumispant.

Pole põhjust sel lahkuda longuspäi
kel Su võimsuse viirastus mällu jäi.

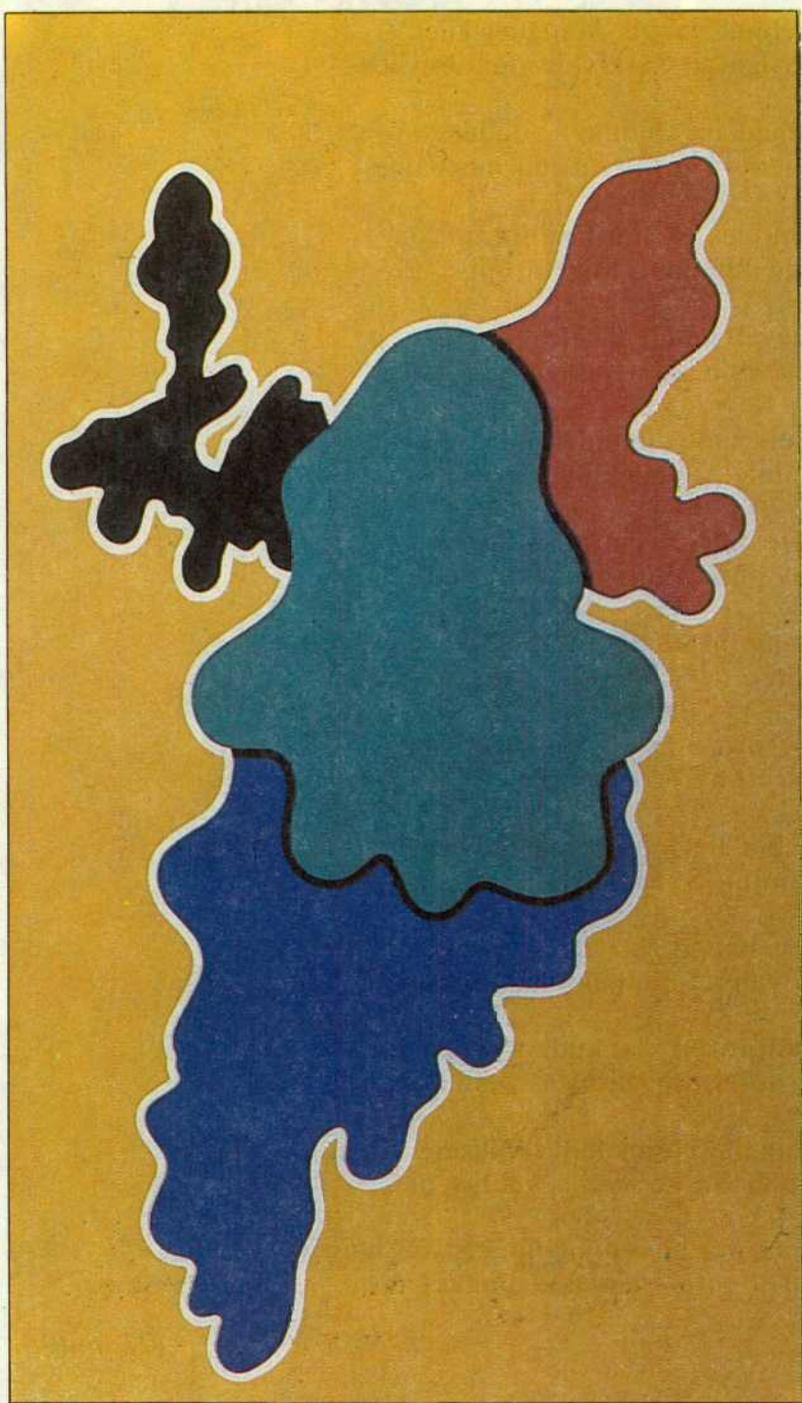
Läbi leinade rütmi lööv kõiksuse naer,
tahan olla Su kajasse sukelduv aer,

sest et surma tarretund hingus me laus
on vaid lõputul rännakul puhkepaus.

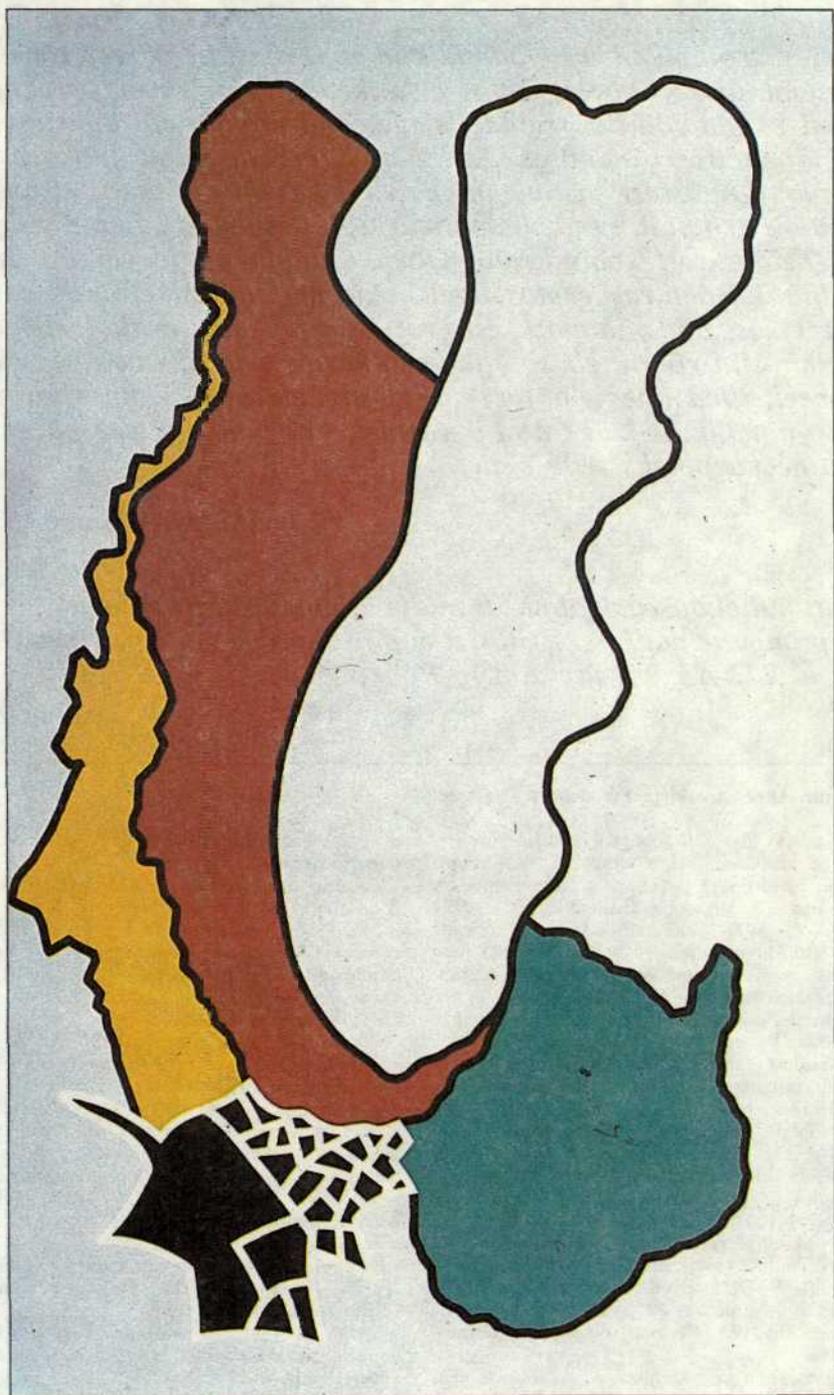
A. A.

17. juulil 1957. a.

Suvatsege vastu võtta ülalesitatud lihtsat poeetilist eksperimenti suure kiindumuse ja lugupidamise väikese tähistusena. Ma tunnen ja mõistan selgesti, et see järelsõna luuletise teksti vahetus ligiduses mõjub banaalsena ja dissonantsena, kuid arvesse võttes, et ta teke ei

Jüri Kask. «Nimeta II».
Õli, tempera, lõuend. 180×105.
1988.

Jüri Kask. «Nimeta I».
Õli, tempera, lõuend. 180×105.
1988.

sõltunud niivõrd minu enese, kui välise olukorra ja mu pentsiku eluseisundi suvast, tuleb teda lugeda kuuluvaks suurte paratamatuste rubriiki, mis on nii väga iseloomulikud meie ajastule ja teda ilmestavatele asjaoludele. Vaevalt võib leida kedagi eesti keele ja kultuuri regioonis, keda võiks võrrelda Teiega sõna ja võlu või kunsti olemuse ja tähenduse tundmises. Sellepärast ei saa minu jaoks esineda suuremat tunnustust ja au, kui pälvida kasvõi ainsatki retsensivset sõna suure erudiidi, tundedialektiku ja ilutunnetaja suust. Peale selle palun Teid siiralt kaaluda võimalust osutada mulle väikest ainelist subsiidiumi. Põen rasket nostalgiat, kuid majanduslike olude äärmine viletsus ei lase mul vähimatki ette võtta suure igatsusevalu leevendamiseks. Elan siin võõra, ebasõbraliku ja karmi maa jäikuses nagu kõrbe anahoreet, ilma ühegi lootusekiireta silmade või südame horisondil. Ootan võimalikult k i i r e s t i vastust, kui lühikene see ka ei oleks ja milline ka poleks selle sisu.

Tervitades Arthur Alliksaar

Raamat pühendusega valmistas mulle ütlemata suurt rõõmu.

Minu praegune aadress: РСФСР г.р. Вологда, ул. Комсомольская, д. 1а, к. 21. Алликсаар Артур Робертович.

A. A.

Kaks Artur Alliksaare kirja Friedebert Tuglasele

Eelmise aasta lõpul jõudis Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonda suur hulk A. Alliksaare materjale. Lisaks seni perekonnas alleshoitule on KMi valduses nüüdsest ka ajavahemikus 6. II 1954 kuni 29. VI 1958 saadetud 23 kirja sõbrale. Välja arvatud kolm viimast, mis posti pandud juba pärast vabanemist (juuni lõpus 1957), on ülejäänuil saatja-aadressiks kas Suhhobezvodnoje laager Gorki oblastis (kuni 1956) või Javassi laager Mordva ANSVs.

Sealtamast saatis A. A. 15. jaanuaril 1957 teele oma esimese kiriluuletuse F. Tuglasele. 8. märtsil 1957 kirjutab A. A. sõbrale:

«Fr. Tuglasele saatsin temale pühendatud luuletise ja sain raamatu (viimase väljaande ta teostest) sõbraliku autorikäelise sissekandega.»

Sulgudes lisatu lubab oletada, et tõenäoliselt oli tegemist Tuglase «Teoste» I köitega, mille esimesed eksemplarid sai autor kirjastusest 6. veebruaril ja mis tervikuna ilmus 16. veebruaril 1957 (Tuglase «Eluloolised märkmed» KM KOs). Välistatud pole küll ka 22. veebruaril raamatupooidesse jõudnud «Norra reis» ja «Nõmme-kingsepad».

Tuglase kingitusest kirjutab A. A. sõbrale veel kord juba Vologdast (25. VIII 1957), kus ta pärast vabanemist ajutiselt kohalikus ehitus-montaažitrusti autopargis laadijana tööd leidis:

«Raamatuid mulle ajutiselt saata ei maksa, sest elan nagu nomaad ja võib-olla saadan isegi sulle hoiule mõned väärtuslikumad eksemplarid oma-

tavaist, nende hulgas kõite Fr. Tuglase omakäelise pühendusega.»

Veidi varasemas kirjas (23. VII 1957) märgib A. A. oma töö kohta:

«Töö on võrdlemisi raske, nii et õhtuti tihti ei suuda jäsemeidki liigutada. /---/ isegi häbi nende «sotsialistide» pärast, kellel jätkus ogarust välja mõelda niisugust õudselts drastilist inimese ekspluateerimist inimese poolt.»

Juba siin, Vologdas, hakkab A. A. jõudma äratundmisele, mille ta 29. juunil 1958 sõnastab oma viimases kirjas sõbrale järgmiselt:

«Igatahes, nii imelik kui see ka pole, see just äsja täis saanud vabaduses veedetud aasta ei pakkunud mulle absoluutselt midagi peale täieliku pettumuse ja nõrdimuse. Kohati näib, et ta oli isegi ihnem ja vaenulikum, /---/ kui nii mõnigi laagriromantikast läbiimbunud koletuslik kloostriaasta.»

Juba siis selgub vaevalt kaks kuud vabaduses olnud poeedile, et ka väljaspool laagriaeda kehtib sama kord ja võim:

«Iga uue päevaga pean uuesti ja uuesti tõdema nende müüride raudset rangust, mis mind üha ja kõikjal piiravad, kohutavad oma nähtamatuse tõeluses ja eriti masendavad seetõttu, et ma selgesti tunnen, et ma kuidagi ei suuda neid murda või ületada. See fataalse raskuse pitser ahistab sõnuseletamatu jõuga mu elu kõiki toiminguid, unelmaid ja pürgimusi. Siiski ei julge ma lakata lootmast keset seda ääretut kurbust ja meeleehte

merd. Tean, et kunagi ja kusagil algab päev tingimata uuesti.»

Sellelaadses meeleolus kirjutas A. A. arvatavasti ka luuletuse «Sententse kahesusest», mille ta Tuglasele 17. juulil 1957 oma teises kirjas saadab. Seda luuletust (alapealkiri *Nefas* lad. k.: — ülekohus; ebaseaduslikkus; aga ka nurjatu inimene, roimar) võib pidada A. A. elu nõukogude perioodi vältel kogetu poetiliseks kokkuvõtteks, mille kvintessents sisaldub (vähemalt siinkirjutaja meelest) luuletuse I osa eelviimasel värsipaaris:

TAMARA LUUK

JÜRI KASK — ISE JA ISETU.

Üks võimalusi analüüsida XX sajandi kunsti Teise ilmasõja järgset lainet on teha seda modernismi esimesele lainele omase visuaalse traditsiooni vaesestumise protsessi jälgides. Viimase käigus kaotab järk-järgult oma tähtsuse mõtestatud käsitöö pinnalt väljakasvav professionaalsus, muutudes rohkem või vähem leidlikult korduvaiks variatsioonideks põhiliselt abstraksionismi, dada ja bauhausi esteetika teemadele.

Niisugusesse minevikkupööratud vaatepunkti võimaldab asetuda praegune kultuuri-kontekst, viimase positsioonidelt võib ka väita, et kui moderni teise laine kunsti midagi tõeliselt uut oli, siis oli see tema ideoloogiline aspekt, nn idee-kunsti, anti-kunsti, kõik-on-kunsti jpm kunstilise eneseväljenduse lahutamatuks osaks saanud teoreetilised loomingu-kontseptsioonid.

Oulise vahe sõjaeelse prantsuskeskse ja sõjajärgselt Ameerika turvalisusesse haakunud kultuurihoiaku vahel sõnastab (mitte-kunstnikuna, jaheda kunstiloolasena!) John W. McCoubrey, kui ta kirjutas: «Ameeriklased on kogu aeg tundnud vajadust muuta oma kunst kasulikuks, panna ta tööle. Võib-olla seepärast, et nad umbusaldasid teda. Harva on siin maalitud palja maalimisnaudingu pärast, nauditud maali tema sensuaalsete omaduste tõttu nagu Euroopas. /- - -/ Ühelgi teisel maal pole kunstnikud sel määral rakendanud kunsti programmide ja ideoloogiate teenistusse, is pole välja kasvanud kunstist endast.» Kunstnikel oli niisugust järeltund raskem teha, neil tuli see endil läbi kogeda osalisena XX sajandi kunstnikumüüdi kujunemise vaatamängus, milles tuli uuesti läbi võtta vanad lunastuse ja ohvrisurma süüed.

Jänkimaailma süütu kultuuriteadvusega,

«Mida oleks siin kurta, nii see olema peab, keda kaheks ei murta, selle üksindus neab.»

Artur Alliksaar oleks 15. aprillil saanud 65aastaseks.

Margus Kasterpalu

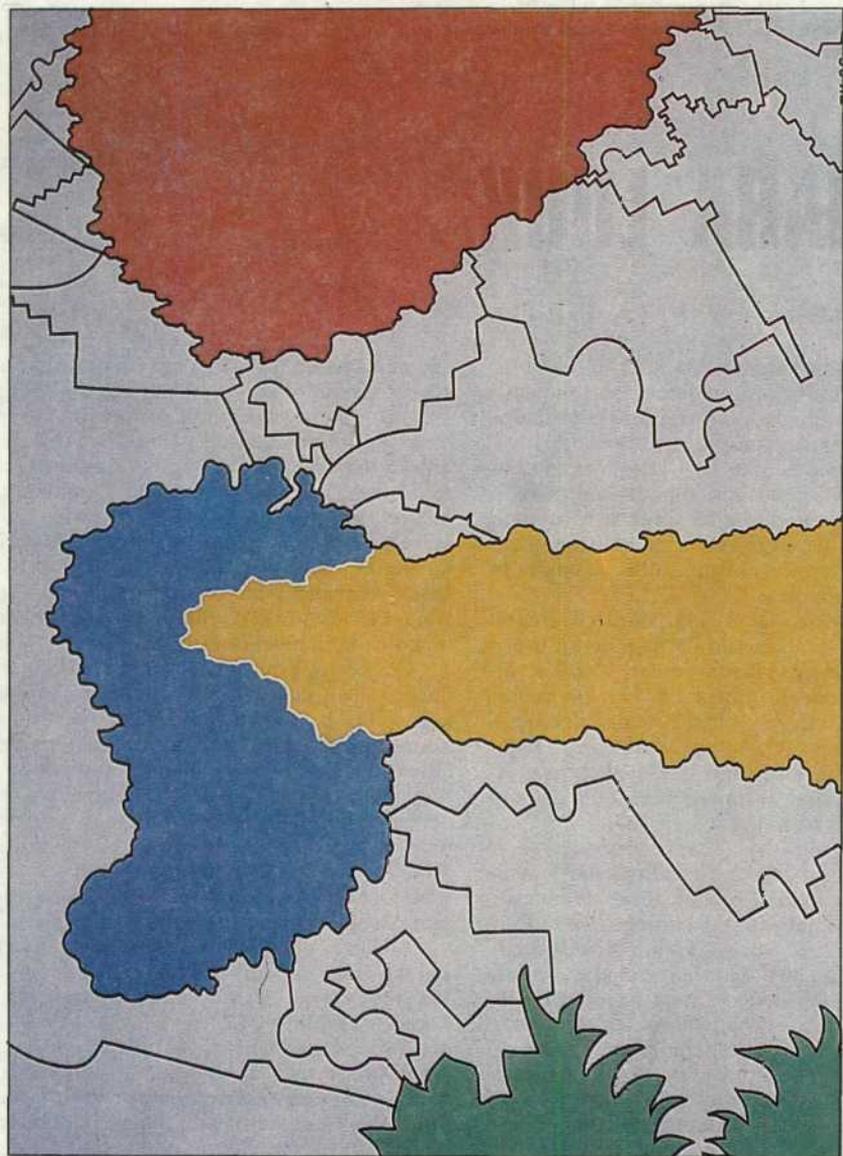
F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (kuni 1940 — Eesti Kultuurilooline Arhiiv), mille kogudest (f246, m8:6) pärineb ka käesolev publikatsioon, sai 6. aprillil 60aastaseks.

aga maksuvõimelise demokraatliku ühiskonna rüpest sündinud kultuuriideoloogiat — niipea kui ta oli nivelleerinud piisavalt kõrgeks oma keskmise taseme (muutnud jõukaks ühiskonna keskkihid) — asus valitsema temas toimivaim: merkantiilne mõte. Viimane, tainanud kunstitarbimise pres iizikust, õppis kiiresti kinni maksma ja profiiti lõikama kunstnike spontaanse eneseväljenduse tema jaoks veidraist avaldusist. Paistab, et kusagil siin tekkisidki tõrked seni kehtinud avangardse kunstihoiaku mudeli töös.

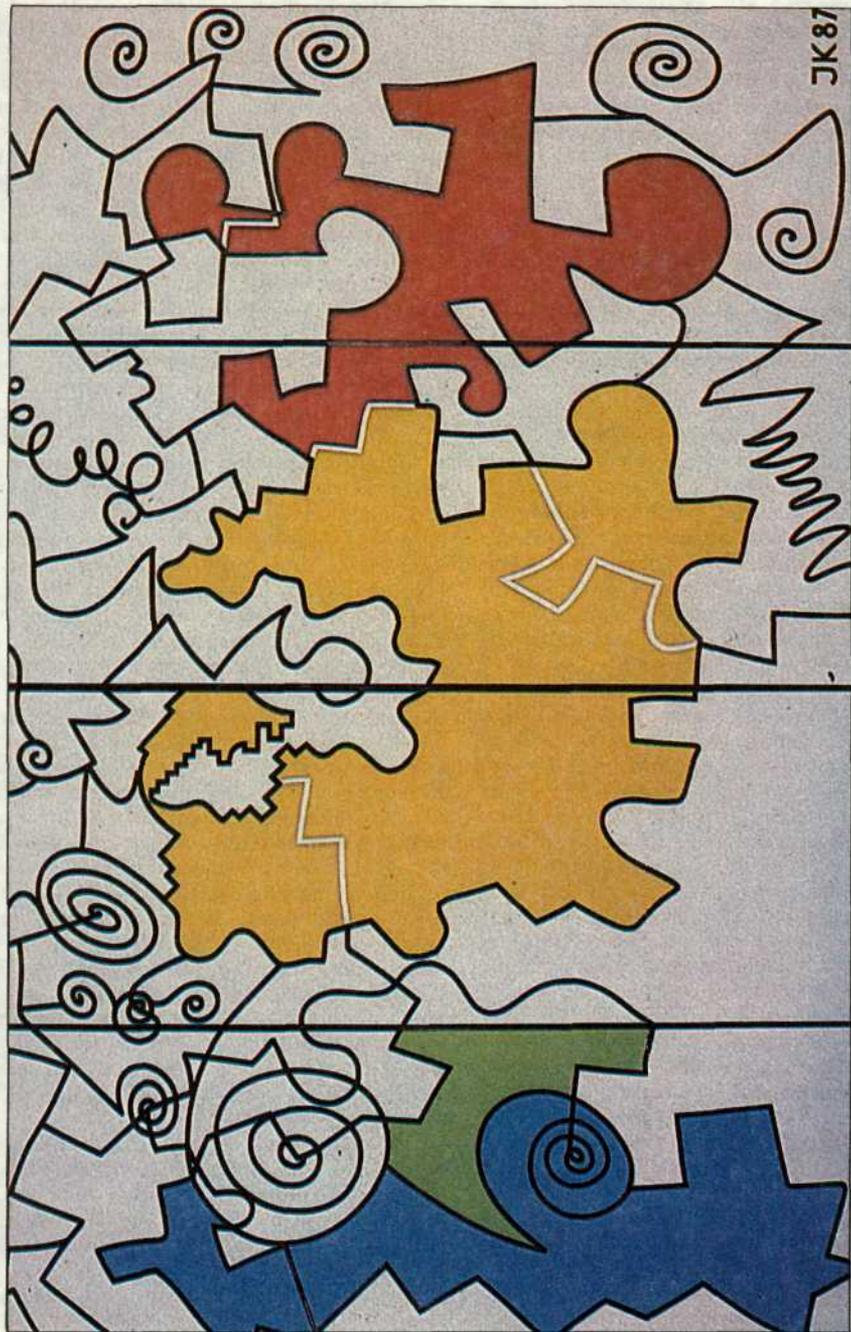
Oli ootuspärane, et oma olemasolu eeldusena sõltumatust ja vabadust vajavate kunstnike a neid assimileeriva heaoluühiskonna vaheline konflikt lõppes enamasti kunstnike loomingulise identiteedi kaotusega, ühe mehe minaväljendusele rajaneva vabadusetõlgenduse allaneelamisega, surnuks maksimisega ühiskonna poolt (vrd näiteks Nicolaes de Staëli enesetapu motiive: mida kõrgemalt maksti kinni tema töid, seda viletsama teadis kunstnik olevat nende taseme).

Edasine oli juba aja küsimus: kaua ja kui kaugele suudeti venitada kvaliteedi arvel teostatavat kunsti ekspansiooni mittekunsti sfääridesse. Kunstivaenuliku enamuse eest põgenev kunst tegi saatusliku vea: otsustanud provotseerida oma vastast viimase enese vahenditega, jättis ta oma territooriumi unarusse. Niisugune, juba ameerikaliku isikusliku eneseväljenduse apoteoosi — abstraksionismi — mammutformaafides endast märku andnud tendents (vrd Mark Rothko: «Ma maalin suuri pilte, kuna tahan luua. . . intiimsust») süvenes veelgi tarbimisühiskonna atribuutika kujutamisele orienteeritud popis ja hüperrealismis.

Stiili anonüümsusele üksikkunstniku mina-väljenduse eripära allutanud kunstil, mis

Jüri Kask. «Läbi valge II».
Õli, tempera, lõuend- 180×130.
1986.

Jüri Kask. «Nimeta III».
Õli, tempera, lõuend. 190×300.
1987.

üritas teda tarbivale massile samuti massi umbisikulisusega vastu seista, polnud omaenese vahendeid kasutades kuhugi progresseeruda. Loobunud optilise illusiooni, kahe mõttelise spetsiifilisest reaalsusest «reaalse» ruumiillusiooni kasuks, jõudis ta lõpuks pildipinna hülgamiseni, astus *happeningi*, *performance'i*, kehakunsti, keskkonnakunsti, maakunsti jms vahendusel «päris» eluruumi.

Niisugusele totaalsele eluslahustumisele välja läinud looming pidi varem või hiljem isiksusliku kunstimõistmise juurde tagasi jõudma. Oma olemasolu ühisaluse nii ebamääraseks hajutanud kunst oli valmis minema tagasi loomahäältsuse, primitiivse žesti eheduseni, et suuta ometi usaldada ja artikleerida omaenese tõsikindlat olemist.

Sellisel retkel viibija sai olla vaid diletant. Või kuhu kõlbakski professionaalne märter ehk lunastaja? Selliseks katsumuseks ei suutnud küll ükski kool kunstniku ette valmistada. Ja nõnda loovutabki professionaal oma kunstitegemise oskuse eelise diletandi valmisoleku riskiks.

Moderni esimese laine vormikultuuri tühjenemise protsessi analoogina eesti kunstis annab end käsitleda «Pallase» maalikooli allakäik 1930. aastate lõpus — 1940. aastail. Aga sellega ka ammendub ühiskonnakorra sarnasusele tagasi viidav paralleel vabariigiaegse Eesti ja Lääne kunsti arengu vahel.

Moderni teisele lainele iseloomulikku ideoloogilist mõõdet meile enam nii otse üle kanda ei saanud; eks oli meil ka piisavalt põhjust tema vastu allergiline olla. Siitvaadatuna on ülepeaka palju sarnast raha ja kuulsuse kiusatusest riikitatud Lääne kunstniku ja totalitaarse riikliku ideoloogia hirmust muserdatud Vene Nõukogude kunstniku vahel. Seepärast on mõistetav, et ajal, mil suured haid maailma kultuuriambitsioone jagades ajasid valdava osa oma kunsti kunstist välja, püüdsime meie kahe ideoloogia vahele surutuna säilitada ainsa usaldustäratava suuruse nende vahel — kunsti.

See ei tähendanud, et me mujal toimuvat kaasa ei teinud. Tegime küll, aga enese kestmiseks hädavajalikus mastaabis — mängu omas. Ja kui meie valikutel polnud alternatiive (sest lõppkokkuvõttes ajasime — niipea kui kael jälle kandma hakkas — kõik üsna teadlikult maailmakunstis püsimise asja), siis oli see tingitud aja ja koha jäkusest, milles pidime neid tegema. Selsamal põhjusel olid ette määratud ka meie mängu põhinäitajad: mängu liikumapanev jõud — isiksus, mängu mastaap — psüühiline, mängu tulemus — silmapaistva vormilise läbitöötatusega kunstiteos. Eks ole mõistetav, miks meil on küll modernismi ideoloog, modernismi ideoloogiat aga pole.

Kõigist piirangutest ja puudustest hooli-

mata andis mäng meile siiski ka teatud eeliseid: võimaluse ajada panused nii kõrgeks, kui süda lustis, ilma et me oleksime sellega midagi mängust olulisemat kaotanud. Niipea kui distants lubas (ja seda eriti 1970. aastail), võisime ka pealt vaadates analüüsida, sünteesida ja teatud määral isegi valida. (Juba 1960. aastail — hoolimata meie toleagegsest suletusest — peilis eesti kunsti suur isiksus Henn Roode välja teise suure isiksuse ameerika kunstist — Ad Reinhardt. Kas pole vägev: ajal, mil Ameerika ise kõhkleb oma moderni uhkeimale saavutusele, minimalismile, väärilist tunnustust omistamast (äkki on see kodanlikule maitsele järeleandev kunstivool?), valib Roode oma mõtiskluste dialoogi-partneriks nimelt minimalismi rajaja, selle pea ainsa filosoferimiseks võimelise pärlil ekspansiivsusele ja ideoloogiale orienteeritud ameerika kunstist).

Kuigi praegu kostab kurtmisi meie maalikunsti areenile minekuks vajaliku pagasi kõhnuse üle, olen mina küll meie «modernistliku perioodi» loominguresultaate originaalsuses ja kõrgetasemelises kindel. Selleks et meelerahu säilitada, pole õieti kuigi palju vaja, piisab sellest, kui suudame hoiduda kahest eelarvamusest: leedulaste (kes väidavad, nagu oleks eesti kunst liialt läänemeelne) ja ameeriklaste (kuuldavasti nende jaoks oleme me liiga provintsligid) omast.

Kultuursele, haritud, kahte modernismilainet isikupäraselt sünteesivale ank-põlvkonnale vastandunud popi ideoloogiast kantud *soup*-põlvkonna läbilöömisele aitas tublisti kaasa maailmakultuuri konjunktuuri kandev jänkikunsti ennastusaldav diletantlus.

Eesti kunsti rafineeritud pildi esteetikat segilöövalt temasse astunud 1970. aastate noor kunstnikkond sai peagi aru, et tema reaalne, isiksuslik ja ajaline püsimine parnassil sõltub mängu püsimisest. Seepärast läks nü, et disainerite, arhitektide ja iseõppinute kunstitegemine — olles siiski tublisti painutanud professionaalsuse seniseid kriteeriume — liikus aina süveneva ja täiustuva traditsioonilise pildi esteetika omandamise suunas.

Jõudes ringiga Kase juurde küsin: kuhu areneb Kase professionaalsus? Paradoksaalsel kombel, kuigi ta on pea ainsus maalijakoolitusega kunstnik oma põlvkonna maalijate seas, mitte pildilikkuse suunas nagu viimastel.

Mõtlen praegu, et võõristus kokku puustest Jüri Kase esimeste maalidega («Rand» 1976, «Reamees Kask doonorina», «Jalutuskäik kevadesse» 1977, «Kõnelus» 1978) tulenes küllap nõrdimusest selle üle, kuidas järjekordne maalija pööras järjekordselt pea peale arusaama maalilisusest. See,

millest Kask näis hoolivat, ei põhjendanud mu meelest tema töö tulemust maalikunstina. Kuigi ta piltide loogilise liigenduse ja intensiivse rütmiga lummav kompositsioon seisib usaldusväärse kindlusega koos, kuulus nende tööde koloriidilahendus pigem maalrile kui maalijale.

Aga mis oli selles ootamatut? 1930. aastatest pärinev ja visalt püsida püüdev arusaam maalilisusest oli eesti 1970. aastate kunstis piisava järjekindlusega segi löödud. Sõjajärgsete ameerikameelsete modernismivoolude vormivasted olid meil selleks ajaks vaieldamatu alternatiivisega maksvusele pääsenud. Oli isenesestmõistetav, et sellega kaasnes prantsuse kunstkultuuri keskse maali traditsiooni hääbumine. Kui miski põhjendamist ja adekvaatseks rihtimist vajab, siis oli see modernismi sisulis-kontekstuaalne külg. Viimasega tegeles juba 1960. lõpust peale meie kunstnike ja kriitikute teoreetilise-ideoloogiline mõte. Nõnda siis oli kunstitöödele sisu omistamise probleem mitte maaliva kätte, vaid mõtleva aju professionaalse suutlikkuse kompetentsi kuuluv asi. Need kaks aga — isegi siis, kui tegi ja targutas üks ja seesama isik — seisid teineteisest enamasti kenasti lahus. Sellest annavad tunnistust kas või 1980. aastail kõlavad üleskutsed nende kokkuviiamise asjus.

Tükk maad hiljem oskasin sõnastada: Kase jaoks pole midagi enesestmõistetavat peale kunstnikuks-olemise hulluse, ja omaenese arutluse loogikaga ma teda püüda ei pruugi. Taipasin seda, kui nägin, et tema piltides, mis ju üsna ajastukohaselt popi ja hüperrealismi loogilist seotust väljendasid, polnud kübetki usaldust nimetatud kunstivoolude alternatiivisuse vastu. Need asjad vajasid põhjalikku läbikatsumist ja kontrollimist. Ja Kask muudkui analüüsis. Kord kaasaegse kunsti skemaatilist karkassi — kompositsiooni ja rütm, kord — värvi ja erimahu-liste kujundstruktuuride pilditasapinnal kokkuviiamise võimalusi kombineerides.

Uhke ja hämmastav oli see, et kunstnik ei osanud oma mõtet ja silma, mõiste- ja pildikujundit lahus hoida. Ma ei leidnud täpsemat võrdlust Kase töömeetodi iseloomustamiseks kui mulje, nagu hakiks kunstniku vasak ajupoolkera pildi pinda, määratledes oma mõisteliselt kulgevat mõtet pildile omaste väljendusvahendite abil. Usun, et hakkasin kõigepealt pidama Kasest kui äärmiselt professionaalsest mõtlejast.

Varstine avastus, et maalija-Kask omab mõttetüübilt sugulashingi, kinnistas tema fenomeni mu jaoks tükk maad reaalsemaks. Ähmane aim Jüri Kase ja Henn Roode lähedusest pärast viimase näitusi kunstimuuseumis ja Draakoni galeriis leidis kinnistust Roode m. t. märkmeid lugedes. Ühtlasi

veenis nende kahe mehe kogemus mind veel kord selles, et miski ei põhjenda kunstitöö võlu enam kui tema tegija isiksuse suurus.

Siitpeale muutus piiritletumaks j. teadlikumaks mu huvi Kase professionaalse arengu vastu. Kas ta põhjendab ära maalile võõra keele maalisi? Realiseerib lõuendi pinnale jäädes lootusetult oma spetsiifikast väljunud maalikunsti ambitsiooni: end kahe-mõõtmelisel tasapinnal teostades näidata ühtaegu ja seabamas ära ka enese üle mõtlemise protsessi kulgu?

Mida aeg edasi, seda suuremaks kasvab mu veendumus, et Kase suhe maalikunsti kui spetsiifiliselt tasapinnal realiseeruvasse värvikujundlikku fenomeni on läbinisti ülesehitav, ja talle on äärmiselt oluline maalile ainuomase professionaalsuse maksmapanek. Hakkamata ainsu suureneva üllatusega respektierima Kase maaliainesega ümberkäimise moodust, kvalifitseerin selle peaaegu virtuooslikuks.

1970. aasta noortenäitusega tulnud nn «poliitiliselt angažeeritud mitteproffide» üheks iseloomulikuks jooneks on nende pidevalt kahanev usk optilise illusiooni, tasapindsuse piisavuse osi sõnumi väljendamisel. Popist ja fotorealist ist mõjustatud maal kinnitab oma värvi asjade ja nende kaudu tähtsustuvate ruumiliste perspektiivisuhete külge. Niisuguse maali enesetunnetus käib valdavalt «teise», reaalse elu või muu kunstitöö kaudu.

Kase pilt ei ladesta tähendusi ega manipuleeri kultuurselt tõlgendatud arhetüüpidega nagu anki-kunst, mille vormiline korrastatus teenib sümboli lõõgivõimelisust. Ka ei sõltu Kase piltide tähendus neis reprodutseeritud reaalsuse tõlgendusest. Kase pilt seisab koos ainult praegusele, ainult sellele pildile omase vajaduse tõttu — olla.

Sellisenäe on Kask pea ainus oma põlvkonna kunstnike seas, kes, ilma et ta jätaaks endale esitamata ühtegi oma ajale iseloomuliku küsimust, püüab nii küsida kui vastata pildireaalsuse niigi küsitavaks muudetud spetsiifikat teadlikult utreerides.

Mida aeg edasi, seda vähem on tal vaja kujutamisahtendite ajakohast uuendamist selleks, et nende abil uue aja uuemeelsust kujutada; õige varsti loobub ta email («maalri»)-värvist ja rahuldub vana hea õli ja temperaga. Säästmata pilti kaasajatunnetuse ennasthävitatavate tungide mõllust, piisab talle selle mõllu tekitamiseks täiesti pildi enese võimaluste käikulaskmisest. Kase jaoks pole elu ega iseenast väljaspool pilti.

«Loobu iseendast oma nägemismeele kasuks,» kirjutab Roode, ja: «Värvile on vaja peremeest ja mitte minu «mulje», vaid Sina oled tõde /- - -, mõeldes viimase all ab-

soluuti, mille üheks alandlikuks avaldumisvormiks on maal. «Maal — see on juhutõde suure Tõe pinnal. Tema armu läbi.»

Roode on Kasele mitmeski hoiakus sarnane. Nad mõlemad kalduvad mõneti kõrvale hilismodernismile tüüpilistest otsingutest, kus lootusetult omaenese spetsiifikkasse irdunud elusfäärid, sh ka kunst, kaotanud aluse, millelt nende eraldumine toimus, püüavad seda leida paljusid endaväliseid tegevusalasid ühitades. Roode ja Kask jäävad visalt oma liistude juurde ega püüa omaks võtta võõraste mängude reegleid. Mõistagi on mõlemad kaugel naiivsest usust, nagu püsiks nende looming koos tänu maailma lõhkumata tervikkusele. Ka nemad jooksevad ühtelugu ummikusse inimvõimete poolt sünnitatud konventsioone usaldades. Just seepärast suubuvad mõlema kõhkklused tihti valmisolekuse palveks, vajaduse tegelda pideva enesepuhastamisega selleks, et läbi nende teostuks neist suurema tahe.

Roode loodab ainult, et läbi tema võtaks kõnelda Jumal, Kask — et seda teeks maalikunst.

*

Oma maalide ülesehitamisel usaldab Kask pikka aega konstruktiivsuse printsiipi. Selle abil organiseerisid kompositsiooniks juba «Rand» ja «Sõit», hiljem «Abituriendid» (1977) ja «Eneseleidmine» (1978). Näib, et tänu vormikonstruktsioonide kindlusele suudab kunstnik suhteliselt harmooniliselt mahutada kujundigeomeetrias seda silmanähtavalt vaenava — psüühilise dimensiooni, mida kannab inimfiguur.

Kase värvikasutus eristub järsult isegi paljulubavast 1970. ja 1980. aastate maalitõlgendusest. Põhimõtteliselt oluline on see vahe võrdluses meie nn «maalilise maaliga», mille esindajaina võib siinse käsitluse kontekstis vaadelda O. Subbit ja T. Pääsukest. Viimaste kunsti ilu ja tugevus rajaneb aja dikteeringuist suhteliselt sõltumatul, temas suhteliselt muutumatuna püsival värvitõlgendusel, mis sõltub vähe aktuaalsest kunstipoliitikast ja -ideoloogiast. Seepärast on koloriidikeskusele orienteeritud maalinägemus loomulikult ja tõrgeteta traditsiooni süvenemist eeldav, sellega kontakti otsiv. Traditsioon aitab säilida ka «maalilise maali» ühisalusel, mida oma territooriumi muude elualade arvelt laiendama asunud nooremate maal ohtlikult alahindas.

Nii Subbi kui Pääsuke, aga ka eesti traditsioonimõeldulist hilispallaslikku maali iseloomustab tema üldkoloriidi võime peegelduda details. Osa peegeldab tervikut, kuna igas segatud toonis leidub mõni ühine komponent.

Kase ajastatus traditsioonist võõrandunud

kaasaegse kunstimaailmaga on täpsem. Tema tõlgendab oma põlvkonna ühisaluse mineetanud relativismi värvi kaudu nii, et ükski värv ei sisalda endas teises peegelduvat osist. Ta on puhas ja intensiivne, ent ei kipu omaette jõuks, järgib etteantud kujundi piire, asetub teiste üksikute kõrvale mosaiigi printsibil, kõlades nendega kokku teiselaadse kunstilise võtte — rütmi vahendusel.

Sellise maali puhul pole põhjust eelmisega sarnaselt kõnelda ühtsest koloriidilahendusest, selline maalitervik seisab koos teda moodustavate üksikosade suhestatusel, detaili oskusel lülitada kompositsiooni tervikrütmi.

Tänu sellele, et Kask kasutab värvi väga abstraktselt, mõistelehedase täpsusega üldistatud üksustena, loob ta maal omalaadse filosoofeeriva struktuuri efekti; tema värvikujundite seotuse loogika sarnaneb sõnade suhestatuse loogikale lausetest koosnevas tekstis. Mida oligi tarvis tõestada. Kask on sellega toime tulnud: toonud moodsale kunstile tüüpilise tendentsi — lülitada enda koostisosaks teooria, mõistespekulatsioon, mitte oma loomingut kõrvalt illustreeriva, vaid sellesse orgaaniliselt kuuluva koostisosana.

*

Selle järgi, mis juhtub järgnevalt, annab aimata Kase käitumise loogikat: tõestanud artikuleeritud kõne kujutamise võimalikkust maalil, tuleb edasi minna. Saavutanud täiuse vormi ja joone dominandil baseeruva struktuuri kujutamisel (virtuooslikem on siin 1978. a maal «Trepp»), asub ta seda lammutama. (Roode: «Niipea kui teil vorm, milles on kätketud elav sisu ja mille ainuõigeks väljenduseks ta on, muutub iseseisvaks probleemiks, mattub too elav ja värelev säde. Lõhkuge uuesti vorm ja laske uuest aspektist elaval ja kääriaval välja pääseda») (1968).

On raske kõrvalt jälgida, nähes, millise järjekindlusega Kask oma äsja täiuslikuks arendatud süsteemi lammutades end hullusele lähendab.

Kõigepealt üritab ta väga ootuspäraselt anda psüühilisele dimensioonile suuremat osakaalu, see on igati loogiline, olles oma destruktsioonivõimet geomeetria konstruktiivsuse suhtes Kase eelmistes töödes juba tõestanud. Parim sellelaadne näide on 1979. a maal «Pühapäev Odistes». Usun niisuguse destruktsioonimeetodi Kase jaoks siiski liialt primitiivseks (selleks piisab inimfiguuridele eraldatud pildiruumi suurendamisest), sest peagi asendab ta inimese üldistatuma, abstraktse kujundiga. Näiteks «Tehnilise välgu» (1979) amööbisarnane molluskmoodustis

pildi paremas alumises nurgas on ülejäänud pildistruktuuri suhtes võimsalt irriteeriv. Või roheline kujund-kärakas maalis «Homnikust õhtuni IV» (1981). Pean jälle tõdema Kase mõtlemise omapära: kust tekib pildi suhtelisel rahulikkus «söödavasse» topograafiase niisugune suud lõhki ajav tükk? Hull, kes niisuguste käiguvahetustega mõtleb, mõtlen ma, ja naudin tema piiril balansseerimise julgust kasvava vaimustusega.

Kask ei jätta ja lammutab niipea, kui tal on õnnestunud pildikonstruktsiooni loogilist seotust piisavalt kõigutada, sellega ühes ära ka «mõtleva pildi» mudeli. Ta vallandab määratud värvi ja kontrollimatuks, piiritlematuks muutunud kujundi kaoseks, mida ei näi miski koos hoidvat peale... vaimustavalt sõgeda järjekindluse, mis selle ometi ühele tasapinnale mahutada suudab.

Niisugustes piltides nagu «Homnikust õhtuni II» (1981) või «Improviseatsioon rohelisel» (1984) kaob ära kõik, mis seni pilti kandis — rütm ja kompositsiooni-osa vastastikuste suhete olulisus. Detaili piiritletusega ühes laguneb tekst häälikuteks, ei moodusta mõistusega jälgitavaid tähendusüksusi. Voolavaks massivaks või agressiivseteks, pisikesteks pintsli tõmmeteks moondunud värv jätab puhuti lõuendi sootuks vabaks (Roode: «Kas katmata pind ei ole Reinhardtlik inertsus? Ürgne olemine inertsus, mida pole veel läbinud hää!».), — siiski aimub just värvi kasvavas osatähtsuses Kase saabuv tugevus. Tugevus, milles pilt organiseerub tervikuks mitte mõtte-, vaid maali esmase mateeria — värvijõu abil.

Nii veider kui see ongi, suudab Kase pildivalitsemise meisterlikkus mängida esteetiliselt mõjuvasse («ilusasse» oleks liiast öelda) kvaliteeti ka «kaose»-piltide destruktivsuse. Kunstnik leiab eksimatult selle vaevalt olemasoleva punkti, kus võiks toimuda kokkuleppe, konventsiooni sõlmumine pildi pildiksolemise õigustuse ja selle puudumise vahel. «Eksprompt I ja III» (1983), «Kapriis» (1986), «Improviseatsioon valgega IV» (1982) on just sedalaadi kompromiss mustri loova ja teda lõhkuva tungi vahel. Kaske jälginuna võib niisugusest jahedalt käiku lastud professionaalsusest, stabiliseeruma hakkavast rahutusest järeldada, et üks periood tema loomingus hakkab ümber saama.

*

Mismoodi toimub vabanemine kaose agressioonist?

Kase puhul on loota järgmist nähtavaks muudetud elulõiku, sest tema pole kunstnik, kes, saanud ilmutuse väljastpoolt pilti, kannaks selle hiljem valmis kujul lõuendile. Kask on läbi-lõhki maalähedane tüüp, teda ei

kanna lend, vaid ikka jälge jättev samm, mille kogemus peab materialiseeruma siinsamas, selle pildi peal. Seepärast on tema looming huvitav arengus, üksiktöö põhjendub paremini talle eelnevate ja järgnevate taustal. (Roode: «Mõtisklen sellest, et kui peaksin müüma oma töid ükshaaval, siis oleks see kui see, kui kirjanik müüks oma romaani lehekülgede kaupa.»)

1985. aastaga dateeritav uus periood kunstniku loomingus algab 1980. esimesel poolel toimunud muutusele vastupidiselt: pisikese agressiivse ja ebamäärase kujundi kasvatab Kask suurteks värvipindadeks, saki-listeks, veidi närviliselt vibreerivateks, ent täiesti silma kontrollile ja korra reeglitele alluvateks. Nõnda muutub väikese agressiivne energia suures kehendis relvituks, kaotab oma jõu, neeldub ühtlasesse ja kõikehõlmasse taustvärvi ruumi.

Maalidega «Kompositsioon mustal» (1985), «Valge» (1984), «Oranž-punane» (1986) on Kase toimetulek kaosega teoks saanud. Värvil jõul ja väel, temale tänu.

*

Ehk näin ma liialt loogilise ja konstrueerivana siin Jüri Kasest kirjutades. Kindlasti on minust loogilisemaid, süsteemsemaid ja täpsemaid. Kask on. Nagu iga hea kunstisaldab temagi endas primitiivsus, millest on raske midagi öelda, ja käsitatamatust keerukust üheaegselt. Kunstiloomingu suuruse hindamise üks võimsamaid, sugestiivsemaid ja relvitukstegevamaid näitajaid — temas väljenduv aimus kunstnik-olemise paratamatusest, kunstiosa totaalsusest ja intensiivsusest kunstniku elutervikus kehtib kellegi teise puhul vaevalt enam kui Kase puhul, kus kunstis olemise jäägitus päädib türanliku askeesiga elus olemises. Niisugust riski ja pinget, nagu seda oli võimeline taluma maaliv Kask 1970te lõpust 1980te esimese pooleni iseenese ja maali võimalusi räbalaiks sõites, võivad endale lubada vähesed. See-eest on süntees, mis algab 1986. a maaliga «Läbi valge» ja areneb edasi hulgas nimetutes piltides tänase päevani välja, kuninglikuks tasuks varasemate enesepiitsutuste eest.

Selles sünteesis ühinevad universaalses, täpses koosluses värv ja joon ja rütm. Varasem, maalile hullumeelseid väljakutseid esitav Kask on siin äkki haavamatu, kuna ei paku sellele maailmale mitte enam küsimusi, kõhklusid ega proovikatseid, vaid neist tõmmatud järeldusi — oma teadmisi ja tarkust maalikunsti kohta. Harmoonilistes, isetutes ja ajalikult vabades kompositsioonides on ühinenud kõik Kase varasemad kogemused. Optimaalses, veatus kokkukõlas.

Mina küll ei oska arvata, mida see Kask edaspidi oma maalidega ette võtab.

HENRIK VISNAPUU

PÄIKE JA JÕGI

MILLAL SÜNNIB INIMENE?

Millal ma õigupoolest sündisin? Millal ma algasin olema? Kas siis, kui ma ilmale tulin, või olin ma alatiselt olemas oma rahva isa- ja emapoolsetes geenides? Olin ma siis juba sündinud, kui minul polnud veel mingit pidevat teadvusahelikku? Üksikud mä-lupildid tollest ajast ujuvad lahtiselt ajas ja ruumis.

Millal sünnib inimene? Kas ilmale tulemine lihas ja veres ei ole ainult näilisus? Eks loomad ja linnud sünni samuti. Kas inime-ne on siis juba sündinud, kui ta tunnetab, et ta on füüsiliselt eraldatud teistest olen-ditest ja et ta tahe ning tungid pörkavad kokku teiste olendite tahte ja tungidega? Või loeb inimene inimesena alles sellest silmapilgust, kui ta sünnib tões ja vaimus, s. o. tunnetab oma piiratust ja ajalikkust ning enese füüsilist surma, kui ta surma kõrgusest mõtestab enese ja teiste elu. Sest füüsiline elujõud üksi on loomalik. Surma tunnetamisest tõuseb religioon, filo-soofia, luule, teadus ning kasvab eetika ja inimsusaade. Kaduvuse ja ajalikkuse tajumi-sest tõuseb ka igaviku tunnetamine. Kui palju inimesi sünnib alles surres! Ja mõned ei sünni üldse.

Miks on nooruselamused nii unekõlalised ja unenäo-taolised? Kas mitte seepärast, et poisikese ja tütarlapse päev on inimese röö-viku- ja nukkumisaeg, mil ta neelab ihu-likku toitu, röövib muljeid ja mõtteid, et kord sündida inimesena, sündida vaimsele eneseteostamisele.

Uue Testamendi jutt sündimisest veest ja vaimust, mis on ainuke tee taevariigi pärimiseks, ei ole minu eneseteostuse teel olnud iialgi mitte pelgaks fraasiks, vaid on mu silmis sisaldanud alati sügavat tõtt. Tarvis on vaid avada piltkõne sümbolid, tarvis on hüljata kirikuusuline sõnasõnaline mõistmine, ja siis avastame tõe. Taeva-riigi, s.o. eneseteostamise maa pääl pärib see, kes sünnib vaimse inimesena, kelle vaim surmaliblikana koorub välja ihulikust nukust.

Olen seda teemat mitmel korral oma teostes puudutanud. Enda mälu järgi kinni-tasin 1914. aastal mag. J. Aavikule, kui ta Tõnissoni ülesandel kavatses kuukirja «Vaat-leja», kuhu ma kaastööna viisin luuletuse «Metsatalu», et iga inimene p e a b uuesti sündima, s.o. sündima vaimus.

See uuesti-sündimine ja lahtinukkumine pelgast ihulikkusest algab märkamalt

ülemineku ajas poisikese-tütarlapse põlvest nooruki-ikka ja kestab kogu nooruki-ea.

India pühad kirjad kõnelevad, et inimese uuesti-sündimine maisesse kesta, see on astraalse keha tulek mateeriasse, on selline löök vaimule, et nõuab mitukümmend aastat, enne kui vaim toibub. Seepärast arenebki inimese füüsiline keha nii pikka aega, andes vaimule aega sest põrutusest toibuda.

Noorukipõlv, see vaimse inimese sündi-misajastu, on valus, vaevaline ja hädaohtlik tee. Sel ajastul teostub või ei teostu inime-se uuestisünd vaimust. Siin algab heitlik otsing vaimse eneseteostuse teel. Vähe on neid, kes õnnelikult sellest läbi tulevad. Kuid sellest kõigest hiljem.

Mulle näib, et enamik inimestest jääb üldse vaimsele sündimata, sureb ihuliste nukkudena. Teised kooruvad nukkudest, tõu-sevad esimesel õhinal lendu, kuid laskuvad kõvale söödamaale ja veeteerivad edasi. Nende tiivasirutused ilmnevad ajutiste puhe-tena, sest nad on alles saamas. Ka nemad lähevad Nöövivalaja kulpi uueks ümber-valamiseks.

Mida saavutame nooruki-ajal, see on vaid teadlikuks saamine oma vaimsest minast. Ei palju rohkem. Siis tuleb mehepõlv ja vanadus. Eneseteostuse ajastu. Me püsime vaimsete noorukitena kogu eluaja või lange-me tagasi nukuolukorda. Lõplikku vaimset eneseteostust näeme sellistes nimedes nagu Buddha ja Kristus. Võib-olla saame meiegi päris teadlikuks alles surma hetkel, kuid siis on juba hilja. Ja keegi meist ei saa sellest enam kõnelda.

Kui inimese kujunemine inimeseks algab sellest, et ta hakkab lahutama olulist eba-olulist, kust leiab ta selle aluse, millest lähtudes olulist ebaolulist lahutada? Selle kriteeriumi ta saab surmale silma vaadates ja oma olemasolu lõplikkust ja piiratust tunnetades, sest surma silmapilgul kaotab ebaoluline oma tähtsuse ja jääb kehtima vaid oluline nii inimese sisemaailmas kui ka väljaspool. Kui inimene kogu oma eluaja seda silmas peab, mida ta oluliseks peab surma silmapilgul, siis toimib ta igas situatsioonis, nagu oleks see ta viimane silmapilk, ja siis on mõistetav, miks selline inimene alati julgeb toimida olulise nimel. Nõnda ta üle-tab oma ajalikkuse ja oma saatuse.

Surm on SUUR PEREMEES! Surmaga lakkab inimese olemasolu. Kuid see punkt

inimetus on ka vaimse inimese sünni punkt. Eimiski juures hakkab inimene mõtestama seda Miskit, mis peaks inimese elus olema oluline enne surmapunkti jõudmist.

Selle lihtsa tunnetuseni jõudmine nõudis minult 33 vaeva- ja ahastusrikast eluaastat. Ma olin juba oma varases loomingus («Kaks algust», 1912) olemasolu lõhestumist südame ja liha pooleks ning ingliski ja saatanaks kobamisi sümboliseerinud, ning otsinud sünteesi saatanjumalas, kuni selgus, et ei või olla mingisugust kompromissi olulise ja ebaolulise vahel. Saatanajumal võis eksisteerida ainult teoreetilises metafüüsikas, kuid mitte iialgi inimese olemasolus eneses.

Kas pidi mu kirklik eneseteostamine lõppema pelga elu ja olemasolu mõttetuse konstateeringuga, et «Oo, maailm, purjus jumalate okse!» («Laul sest jäledast», 1912), või alistumisega inimest kätt pidi talutavale personifitseeritud jumalale («Alistumine» I ja II, 1917)?

Ka see viimane tee oli käidav, kuigi väga raskesti.

Nüüd vaevlen, kaevlen elu umminguis, kord sügavalle, kõrgelle
sund sirutab,
tund virutab.

Nüüd võlun, lausun, nõiun, ahastan:
kas vabaneda elule
ma suudan veel,
end muudan eel.

Täis enda kummardust nii elu käis,
ses püüdmises,
ses hüüdmises
õnn ainult näis.
See petlik tee;
sest teiste õnn,
mis õnne tee.

Ja «Alistumises» II loeme:

Ma oma hinges mässasin,
ma, vihmatilk,
Su ruumi meredes.
Suur oli enda südames,
ma, silmapilk, Su aja meredes.
Suur olin ma
ja uhke ka,
oo Piirmatu, oo Lõpmatu!
Täis iha, viha peksin end
ma veriseks
vaid vastu piirisid.

Ei iial endast välja saa,
kõik endiseks
jääb keskel piirisid

Nüüd murdes end
ma mõistan Sind,
Su kaele palvuses

ma alistun.
Su tahtmine,
Su seadmine,
see alaku,
see sündigu!

Kuid millise isanda tahtmine see on, mis võtab inimeselt tema isikliku vastutus-tunde ja otsustamisvabaduse ja otsustamisvabaduse? Kes ja mis ta on?

Kui ma oma Issandaga nagu mees mehega olin kõnelnud ja talle ütlesin,

/- - / et see on targasti teht,
et sa oled jätnud mind omapääd.
See on sust ilus, kui sa selgesti nägid,
et sinu õpetus ei too mulle hääd,

et sa siis targana jätsid mu maha,
et mina ise leiaksin tee;
et mina kannataks' nalga ja janu,
kurbuse läbi leiaksin see:

sügavalle mõistmiselle viib üksi tõe,
mis on koget oma ahastuse sees /- - /

siis selgus, et seda isandat ei ole mingil moel võimalik eraldada mingiks väljaspool seisvaks olendiks, vaid et see isand, mida mina otsin, on minus eneses väljaspool kõike ebaolulist, ja et:

Sina, keda otsisin, Issand — see kõik olen mina!

Käokübara kellad ja taeva sina!
Väljaspool silmi ja käsi ja kõrvu ja jalgu!
(«Kõnelused Issandaga 10.»)

Alles 1923. a. poemis «Armastus—surm» jõudsin ma Suure Peremehe — Surma — juurde. Ma küsisin:

Ons inimene ainult mäletseja loom;
kes teadmata läeb kurjale või hääle?
Surm perra tuleb nagu metsaline voom,
veel kuuleb kõrvus iniseja hääle,
ning äkki katkeb taoslaual room /- - /

ja sümboliseerides inimese elu kangakudumise-ga, mis peab nõnda toimuma, et kangas algaks sama mustri-ga, millega ta lõpeb, ma jõudsin järgmistele tulemustele:

Ma olen kaua elus hardusega otsind
üht sõna saatuslikku, päramist,
kõikinimlikku olen otsides ma trotsind
ning mõnitand kõikpüha, süda lõhkev valust.
Nüüd aiman otsitava saramist
kui kõige olemise lunastavat alust.

See sõna saadab mind kui ao valgus,
kui nisuseeme võrsub hinges see.
Surm! Surm on hinge lunastuse algus!
Eks ole vaba see, kes surma mõttes kannab?
Eks surmas sarnane me kõigi tee,
sest surma mõiste kõigel' uue mõtte annab?

Sest inimlikust määratumast
katastroofist —

kui sarnane on inimline põrm)
murdvargast, hoorast, saadik vaiksest filo-
soofist
meil tuleb hoida taga mõeldud
sihti,
mis ellu vastu näitab surma
sõrm.
Kuis tuleme me vale teedel
sinna tihtil

Olulise lahutamise ebaolulisest ei ole inim-
soole veel jõukohane olnud. Kes sellega
kiitleb, see on kas piiratud mõistusega või
kurikaval. Ajastul, millal olulise lahutamise
ebaolulisest jäeti jumala või jumalate hoo-
leks, jäi inimene ise metsaliseks, nülgis ja
tappis teisi endataolisi, ja seda tegi ta kas
enese või jumala huvides, kui ta end jumala
asehalduriks kuulutas.

Ideede eralduses jumaluse ideest ja asetudes
inimesse enesesse muutus inimene oma
olemuselt veel loomalikumaks, sest nüüd oli
igal vägivaldavalitsejal oma idee või ideekene
omast taskust võtta. Ja selle vägivaldaga
ainuõigeaks tunnustatud idee nimel võib tü-
rann tappa, niipalju kui süda lustib ja vere-
janu kestab. Maise paradiisi loomise idee
nimel on rahvusvaheline kommunism tapnud
üle 30 miljoni inimese Venes ja peab 15-
miljonilist orjade karja sunnitöö-laagrites
ning lahkab terveid rahvaid. Kristlik Lääs
laseb seda vabalt sündida. Saksa rahva
ülemusidee nimel hukkas Hitler 6 miljonit
juuti ja gaasitas miljoneid kontsentratsioonilaagrites.
Ka seda lasti seni sündida kuni
Hitler kogu maailma kontsentratsioonilaag-
riks tahtis muuta. Ja seda kõike meie päevil.
Kogu eesti rahvas on füüsilises hävimisohus
seepärast, et ta Stalini maise paradiisi müüti
ei usu. Ütelgu nüüd keegi, et maailma kor-
ralduses ja olemasolus on mingi mõistlik
mõte ja siht! Mis armuline siht ja mõte võiks
olla eesti väikerahva hävingul?

Kas ei pea tulema otsusele, et:

Kõige hingava ebajumal,
puuslikkude puuslik — saatan.
Oma päevade mäelt vaatan:
meie rändame sinu
tulise hännä kumal.

(«Kõige hingava ebajumal»)

Oleme jõudnud välja Eimiskini. Oleme
kaotanud lõplikult jalgealuse. Jumalusest
irdunud ideid on nii palju:

Nüüd on need jumalate leegionid ise
puust, rauast irdunud, pesitsend me pähe.
ning need

Ideed, me uute jumalate värsked lõuad,
seespidi söövad inimeste verd ja ihu.
O, näljäs jumalaid me ajus nagu pihul

Maailm ja rahvad — nende peo- ja
tapalauad.

(«Ideed», «Puuslikud»)

Neid ideid-puuslikke on tõesti nõnda pal-
ju, et nad ilma inimese enese loata ini-
mese oksjoni ära peavad. Inimene pole
eneses enam peremees.

Kuid ükski idee ei sure inimese eest,
vaid inimene sunnitakse surema idee pärast.
Kujutelgem ainult hetkeks, mis saaks maa-
ilmast ja inimsoost, kui diktaatorid, kuningad
ja keisrid ning päämiselt rahamagnaadid
saaksid osta elu, s.o. oma surmatunnil
lasta surra kedagi teist enese asemel! Ei,
mis juhtub veisele, seda juhtub ka diktaa-
torile ja multimiljonärile. Igaüks peab surema
oma surma. Igaühele on jagatud hetk iga-
vikust, mis möödub sündimisest surmani.
See on ta olemasolu, ta elu. Eimiski ees
seistes jääb inimesele kaks teed; kas buddhist-
lik nirvaana, või oma ajalikkuse ja piiratu-
sega leppida ja mõtestada oma elu surma
silmapilgust tagasi sündimiseni, pidada omaks
vaid ajalikku elu, ning Suure Peremehe —
Surma — nimel lahutada ebaoluline olulisest
omas elus.

Eimiski ees seistes ning ideede seebi-
mullitamist tunnetades võib inimene oma
hingehädas jõuda selleni, et kogu maailm
ja loodus talle läbi surilina paistab. Siis
võivad tekkida värsid:

Miks vaatad nii teraselt nuga?
Terasest hammas sellel ja terasest huul.
Surilina löksutab suga
saatuse kangaspuul.

An-ri-li-sul

Oo, üksik ja härmastet süda!
Viimane veri ummistub ajude jääs.
Surilina suriseb seda
hullunud viisi pääs:

An-ri-li-sul

Mis on an-ri-li-su? See on anrilisu! See on
silpideks lõhutud sõna «surilina», mõttetuks
uueks sõnaks kokku segunenud. See on
olemasolu mõttetuse sümbol. See on see
Néant, milleni jõudsid eksistentsiaalfilosoofid
Esimese ja Teise maailmasõja vahemikul
ja pärast seda.

Siit hargneb taas kaks teed. Kas otse
vanasse metafüüsikasse või inimese olemas-
olu ajalikkuse ja piiratud tunnetamisele,
inimesele ta oma vastutuse ja otsustamis-
vajaduse tagasiandmisele, et päästa elu. Minu
tee valikut tähistab järgmine luuletus:

Ma olin ometi elav ja verine seest,
kui mina käisin nende puuslikkude perra.
Nüüd mina panen nende luustikud kerra
olemisrõõmu ja vabaduse eest.

Ma tahan laipade nakkuse saada mant.

Vabadusekaotus tegi mind haigeks.

Nüüd mina päävarjuta mõistan end õigeks: südamel sellel on võrratu õnnemünt.

Kui ma ka peaksin tantsima käpuli laipuva puusliku lõualuu ümber, süda mu — lihane vereämber — kallab mu surma viimase säpuni.

(«Puuslikud», 1919, 1927)

Selles inimhinge kitsikuses, mis oli haaranud läänemaist maailma käesoleva sajandi esimesel poolel, ma usaldasin kogu aja südant rohkem kui aju, mis oli ideepisikutest mürgistatud. Seega ei ole sõna «süda», mida arvustajadki on mu lemmiksõnana tähele pannud, sugugi nii süütu sõnake. Usaldada südant ja kogemusi rohkem kui ideid, seda oli vaja eluks, olemasoluks ja edasielamiseks.

Seega olen ma oma käe pääl kaasa elanud sellele otsivale ja ummikusse sattunud euroopa mõttele, mis kulmineeris Jean-Paul Sartre'i teoses «L'être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique» (Paris, 1943) ning tulnud üsna lähedale Sartre'i eksistentsialismi lähtekohale ja meetodile.

Prantslane Jean Paul Sartre, saksa filosoofi Heideggeri õpilane, alustas oma kirjanuduslikku tegevust romaaniga «Nausée» («Iiveldus», 1938), milles ta olemasolu täieliku mõttetuse paljastab. Minule oli see olemasolu mõttetus 26 aastat enne «Nausée'd»: «Maailm — purjus jumalate okse». Kui nüüd olemasolevale (kogu aja mõistetakse eksistentsiaalfilosoofias olendi all inimest ja olemasolu all inimese olemasolu) ei välismaailmas ega sisemaailmas mitte midagi ees leida ei ole, mida idealistid mõistuseks nimetavad, kuna mõistus on vaid üks enklaav kaoses (Jaspers) ja kuna maailm on tajutav mõttetuna, siis tuleneb sellest uus ülesanne seda uuesti luua, ja Sartre'i järgi võib see toimuda ainult enese ees vastutava teo läbi.

Mõtestav inimene leiab eneses kõigepäält ees mõningaid ebamääraseid ja rusevaid elamuskogemusi. Nendest mängivad kartus ja hirm suurimat osa inimesel. Kartus ja hirm, mis võib panna varisema kogu olemasolu, seabki meid Eimiski ette. Hirmu ei käsita eksistentsialism siiski mitte kui nõrkust, nagu seda teevad idealistid, vaid kui nähtu, milles inimene eriti teguõimsaks muutub, sest kuigi hirmus ilmneb inimese lõplikkus, on see suurim olemasolu katse, mis tuleb ületada. Selliste kaalutluste järel jõuab eksistentsiaalfilosoof omapärasele surma ja aja käsitusele. Kui soovavas ajas olemasolu hakkub ja eimiskiks muutub, siis säilib üks ajavorm, mille aeg on elatav. See on hetk, moment, milles kui põletuspunktis

minevik ühtib tulevikuga. Ja kui nüüd inimene iga hetke nõnda elab, nagu oleks see ta surmahetk, siis julgeb ta kõige suuremat, kui ta toimib või otsustab. Ja kuna tulevik on konkreetselt identne hetkega, siis on hetk ainus antud punkt, kus ajalik ja lõplik inimene saab olla oluline, millal ta olulise ebaolulisest lahutab ja ajalisust ning saatust ületades oma põhiolemust tunnetab. Hetk muutub siis saatuseks ja hirm vääratakse. Siis saavutatakse selline olukord, mida Heidegger otsustavuseks (Entschlossenheit) nimetab. Sellest otsustavusest tõuseb tegu, ilma ratsionaalse kaalutlusest ja määramatata sihiga.

Sartre ise ütleb: «Meie mõistame eksistentsialismi all õpetust, mis teeb inimliku elu võimalikuks ja mis kuulutab, et iga tõde ja iga toiming miljöõ ja inimlikku subjektiiviteeti eeldab ja haarab.» Eksistentsialism on optimism ja õpetus toimimiseks. Ta on õpetus vabadusest inimesoo võimalikuks tulevikuks.

Eksistentsiaalfilosoofilist voolu tuntakse Saksamaal Freiburgi filosoofi Martin Heideggeri teosest «Sein und Zeit» («Olemine ja aeg», 1927) ja Heidelbergi mõteteadlase Karl Jaspersi mõni aasta hiljem ilmunud ontoloogilistest teostest alates, kummatigi on neile mõlemale mõteteadlasele eksistentsiaalne mõttekäik ainult kõrvalmotiiviks nende põhiontoloogilises käsitluses. Ühes asjas aga nad ühtivad Sartre'iga, ja nimelt selles, et nad peaaegu kogu senise tavalise filosoferimise küsimuse alla panevad, et nad võtavad radikaalse hoiaku metafüüsilise materialismi ja selle vastandi, metafüüsilise idealismi vastu, samuti nendest mõlemast tuletatud usundifilosoofiliste, sotsioloogiliste, antropoloogiliste ja moraal-eetiliste teadusharude vastu. Nad eitavad Kantist tulenevaid tunnetusteoreetilisi koole ega pea võimalikuks mingit korrapärast teaduste süstemaatikat. Nad katsuvad sellest ummikust edasi jõuda, kuhu takerdusid nende elkäijad Kierkegaard, Nietzsche ja Dilthey.

Kummatigi ei pääse ka nemad mööda metafüüsika kaljudest. Heidelbergi mõteteadlane Karl Jaspers taotleb oma uutes töödes läänemaailma päritud transtsendentseid probleeme ühte sulatada eksistentsliku mõtlemisega ja seda viimast mõtlemisviisi metafüüsikaks välja arendada. Sartre kõneleb Eimiskist ja saatuseks saavast hetkest kui puhtast tahtest otsustuseks ja vastutuseks. Kas siin ei pesitse juba metafüüsika juured? Läänemaisele mõtlemisele polegi selle olemasolu muud teed antud kui maailma jagamine kaheks pooleks, s.o. jumala ja inimese vahel. Filosoferimine inimese eksistentsi üle päädib paratamatult taas meta-

füüsikas, sest inimene ei oska ega saa end kujutella kaduvana, vaid kestvana igavesti. Kuigi eksistentsiaalfilosoofia oma analüüsis katsub inimest lepitada tema piiratuse ja ajalikkusega, pürgib inimene ikkagi igaviku ja lõppematuse poole.

Kuigi ma oma hinge kitsikuses ja maadlemises kõigi puuslikkudega olin jõudnud eksistentsiaalfilosoofiaga ühte lähtepunkti — Eimiski — surma — juurde, mille nimel algab ebaolulise lahutamise olulisest, kulges mu igaviku-otsimine teist teed mööda. Ma omistasin küll hetkele teatavat tähelepanu, toonitades silmapilku kokku joosnud elamust, kuid soome-ugrilasena ma alateadlikult käisin seda teed, mida olid käinud mu esivanemad tuhandeid põlvi. Ma otsisin igavikku maapäises elus eneses. Ma püstitasin enesele olemasolu rõõmu postulaadi kui olulise ja elus endas antu, kartuse ja hirmu elamuste vastu. Nõnda jõudsin ma Inimpuu juurde («Ränikivi», 1925). Selles kangastus mu silmade ette selline jätkuline puu, mille alumine jätk vajub järjest maasse, kuna ladvast võrsub uus jätk. Jätkud kaovad ja surevad, kuid puu ise on igavene. Üksik kadu ja ajalik inimene on seega vaid üks jätk sugukonnast ja ta surematus on sugukonna surematus. Selle juures on füüsiline elu edasiandmine olulise tähtsusega. Ka iga vaimne toiming on otsekui keemiline protsess klorofüllil tootmiseks, et puu võiks kasvada. Inimene elab niipalju edasi, kuipalju ta aitab kaasa inimpuu kasvamiseks ja elushoidmiseks.

Aga mis on üks sugukond inimpuul? Üks virves, mis võib kuivada, üks oks, mis võib saada tormist murtud, kuid mille asemele kasvab tüvest uusi oksid ja uusi õisi ja vilju. Inimpuu mõttekäigust ei olnud enam raske jõuda Maarjamaa laulude juurde. Rahvas ja rahvus on see, milles inimene võib enesele igavikku otsida ja ületada oma piiratust ja ajalikkust. See on pelgupaik Eimiski eest. Ja kui see seda on, siis on see punkt, mille nimel inimene peab lahutama olulise ebaolulisest. See on punkt, millest peab tõusma eksistentsiaalfilosoofiline puhas tahe vastustus-tundeks ja otsustamiseks, püha tegu.

Aga astume sammu edasi. Üksik rahvas, eriti väike rahvas nagu madal puu suurte puude all, võib saada ära lammatatud, võib jõuda katastroofini. Sellest katastroofiaimusest, kuna mu mõtted olid kontsentreeritud kogu aja sellele ringile, tõusiski Maarjamaa laulude hoiatus. Selles kõiges pole midagi prohvetlikku. See on otsiva ja kogu aja sindiva inimese hinge kitsikusest tõusnud elamus.

Kui nüüd üks rahvaski Eimiski ees kindel pole, nagu ajalugu meile, soome-ugrilastele, eriti valusalt õpetab, siis on järgmine samm

juba enesest mõistetav, et see inimsoosse päädib. Inimsugu ja sellest tuletatud inimsus on järgmine etapp, kuhu igavikku otsiv inimene põgeneb. Siit viib loogiline ja lihtne tee juba iseenesest looduse, maa ja universumi juurde. Sellel kõigel pole midagi tegemist panteismiga. Meie tõdeme vana soomeugri vaimse pärandi kaudu maailma ja elu igavest kestust ja muutumist ja uuenumist sünni ja surma läbi. Seda kõige lihtsamat on läänemaailma mõteteadusel, mille usundlikud juured peituvad dualistlikus maailma tajumises, raske tajuda. Ülbe mikroob — inimene — tahab enesele isiklikku surematust osta ja ära teenida, ja sellest tuleneb kogu maailma häda ja viletsus.

Kummaline on tagasi mõelda, et meie kirjandusteadus ja kriitika tollal põrmugi ei kügenenud nägema seda hinge häda ja ummikut, mis oli haaranud kogu vaimse otsiva Euroopa ja mida mina tahes-tahtmata pidin kaasa tegema Läänemere idakaldal. Toda mu suurimat aega tembeldati mu langusajaks. Meie arvustus kobas ringi kirjanduse pinna pääl, otsides värskeid võrdlusi ja riime ja värve. Ta vaatas luuletusele maalija silmaga pigemini lapse visuaalsete silmadega. Eluläheduse teoreetikute ja kirjanike toiming oli suunatud mitte ebaolulise lahutamise olulisest, vaid just päevakajalisele, ebaolulisele. Kuidas oskaksidki nad näha muud, mis toimus olulises osas.

Nagu sellest mõttekäigust ja ekskursionist mõteteadusse selgub, ei ole inimese sünd sugugi nii lihtne asi. Olulise lahutamise ebaolulisest on alanud inimese teadlikuks saamiseks tema olemasolust ja on kestnud meie päevini. Perioodiliselt haarab seda otsimist kriis. Ja nüüd on inimlik mõtlemine taas kriisi ajastus.

Mis puutub inimkonda kogumina, siis see on alles rõõvik, kellel seisab ees nukkumine. Vähe loeb üksikute noorukipõlv ja ainsate vaimne eneseteostus. Vaimne inimkond on alles sündimata, kuigi järjest sünnib vaimseid indiviide.

Tänapäev, mil idamaailm inimkonnast vägisi tahab teha termiitide pesa, kus ematermiit istub varjulises pesas — Kremliis — ja iga kahe sekundi järel muneb uue muna, kus ühed on sõjamehlikult relvade ja võimuga varustatud ja teised juba sündimisest orjad, neil päevil ei suuda küllalt rõõmustada iga uue üksiku vaimselt iseseisva indiviidi sündimise üle.

Termiitide teravad lõuad ähvardavad läbi süüa kõik läänemaise kultuuri kande- puud. Et ehitagem siis kandealused rooste- vabast vaimurauast!

MAIRE JAANUS

VIIVI LUIK: SÕDA JA RAHU; KEHA JA GENOTEKST. II

Inglise keelest tõlkinud Anne Allpere

Tõenäoliselt on Julia Kristeva kujundanud oma terminid «fenotekst» ja «genotekst» Gregor Mendeli geneetikamõistete «fenotüüp» ja «genotüüp» toel, kus fenotüüp tähistab nähtavat, dominantset geneetilist kompleksi, seda, mis ilmneb; ja genotüüp retsessiivseid jooni, nähtamatut, ent tegelikku kompleksi. Minu määratluses vastavad fenotekst ja genotekst laias laastus teksti teaduslikule ja alateaduslikule struktuurile. Need mõisted on ka analoogilised sümboolse ja semiootilise vastandamisega Kristeval, Freudi manifesteeruva ja latentse unenäoga, või individuaalse ja sotsiaalse, näivuse ja tegelikkuse iidsete vastandustega. Luik ise osutab niisugusele traditsioonilisele vahetegevisele pildistamisstseenis. Laps paneb tähele, et näod ja poosid on petlikud — näiteks erinevus kapsaid kasvata ema naeratava näo ja veriste jalgade vahel, viimased on peidus kapsalehtede all ning pildi peale ei jää (53) — ja lööb hambad vihaselt kapsapeasse (veel üks näide ta oraalsetest agressiivsusest).

Fenotekst, avalik ehk manifesteeruv tekst, on teksti juba tuttav, kultuurilis-ajalooline aspekt. Ta võimaldab meil teksti ära tunda, paigutada seda muu kirjandusliku ainese hulka ning nimetada seda *Bildungsromanik* või paradiisist väljaajamise üheks variandiks või teekonnaks põrgusse — kõiki neid fenotekstuaalseid malle saab Luige romaani peal rakendada. Fenotekstuaalne käsitleb tüpoloogiasid, allusioone, kordusi, arhetüübi ja sündmustiku ümberkujundamist. Barthes'i sõnul on fenotekst «grammatikute, kriitikute, kommenteerijate ja filoloogide tekst»¹², või nagu ta teises kontekstis ütleb, see on nauding- ehk lugejatekst.¹³ Ta on lahutamatu osa kultuurist, avalikkusest, sellest, mida Barthes «Camera Lucidas» nimetab *studiumiks*, mida saab uurida, tundma õppida, teada.

Genotekst on, nagu Barthes'i öndsustekst, originaalne ja individuaalne, ta lööb lahku kultuurist ja omakssaanust, ta on uus, üllatav, võõras, väljendamatu, ta on kirjutajatekst, mis olemasolevate kriitiliste aparatuuride käest minema lipsab. See tekst «haavab», «lääbistab», nagu ütleb Barthes «Camera Lucidas», ta ei ole *studium* (kavakindlalt tundmaõpitav), vaid *punctum* (pistena tuntav), olles seotud keha ja tungidega.¹⁴ Geno-

tekst on «öndsustekst, mis, koosnedes ainuüksi erootilistest suhetest, erineb täiesti» fenotekstist; «ta pole midagi muud kui keeleleekide avatud loend (need elavad leegid, vilkuvad tuled, uitlevad jooned, mis on puistatud teksti laiail nagu seemned)».⁵

Genoteksti mõiste Kristeval hõlmab unenägusid, afekte, keha, ihasid ja tunge. Genotekst vastab semiootilisele, sest tal on tegemist inkoherentse ja inartikulatoorse kogemusega, rütmiga, keha ja meelte mälu, lihliku ajaloo. Barthes seostab representatsiooni ja imitatsiooni fenotekstiga, genotekst seevastu tegeleb kujundilisusega, mida Barthes defineerib kui «viisi, kuidas erootiline keha ilmneb (ükskõik, mil määral või mis kujul see ka ei avalduks) teksti profiilis» ja mis on «hädavajalik lugemisöndsuseks».¹⁶

Luige romaanis ilmnev erootiline, genotekstuaalne keha on naissoost laps, kes otsib pelgupaika isa juures, samastumist isaga, põgenemaks algelise, vähepakkuva, oraalset emaga-samastumise eest. Laps tahab näha välja nagu isa (58), soovib samastuda isaga seostuvate meheline objektidega: kui mitte autode ja bensiiniga (153), siis vähemalt jalgrattapumbaga, millega koos teda pildistada tuleb. Last võluvad fallilised objektid: onu tääk, mis on peidus tühjas mesipuu, ja isetehtud pussnuga, mille pleksiklaasist pead «oleks tahtnud l u t s i d a» (17). (M. J. sõrendus.) Onu assotsieerub falloose kui ohtliku objektiga, mis lõikab, tungib läbi ja tapab. Ta on lihunik (17), tema tapab ka mullika ja tuleb tihti koju ajalehepaberisse mässitud verise lihatükiga. Ja kuigi tüdruk kardab falloost, sest see võib läbistada ja lõhkuda ta keha, ta ühtlasi ka ihaleb seda, nagu tunnustab esimeses mesipuu-steenis soov imeda tääki, harutada see paberist lahti ning seda käes hoida.

Isa on idealiseeritud: noa asemel kannab ta püksitasku tikutoosi õunaseemnetega. See feminiseerib isa ja teeb ta peaaegu emalikuks, pigem seemnete (ovaari) kui täägi (peenise) kandjaks. Ja ometi, keset isa pikka arutlust vajadusest külvata seemneid, muuta maa viljakaks, teha Eestist uus Eedeni aed — keset vaimset arutlust seemnest kui latentsest õunast, niisama nagu laps on latentne vananimene või tulevase vanainimese peitepilt — näeb laps äkki õhus vihisevat tääki ja seostab niiviisi oma Aadama-sarnase idealiseeritud isa ja ohtliku onu, ähvardava falloose kandja.

«Peitepilt,» kordasin sosinal ja uskusin, et see käib halli mesipuu kohta, kus sees on peidus Saksa tääk. Just praegu võis see tääk paberi seest välja pugeda ja läbi mesipuu suuaugu metsa vingerdada. Ta lendas ehk juba vihinal toa taga lepikus ja otsis kõrsid, mida maha võtta. (44)

Isa maalitud idüllilise puuviljastus- ja paljunduspildi katkestab laps iseoma mõistatusega («peitepildiga»), oma psühhoseksuaalsete hirmude ja tarvetega. Stseen torkab tekstist teravalt silma, ta näib sidestumatu, ent lisab tekstile ometi intensiivsust. Ta on omamoodi isiklik keeleline vastuhakk harjumuspärasele, aktsenteeritud retoorikale — on genotekstuaalne tuli. Fenotekstuaalselt on sellel pildil vähe mõtet, kuid genotekstuaalsel erootilisel suhete ja alateadvuslike tungete tasandil on ta täiesti sidus. Lapsel tekkiavad assotsiatsioonid kinnitavad üheselt, et isa, ükskõik mida ta ka ei räägiks, on nagu onugi ohtliku falloose omanik ja lisaks seemnetele on seegi riist paljunemiseks hädavajalik. Sellelt tasandilt on kogu tüdruku huvi püssiide, relvade, kuulide ja sõjamängude vastu (millele olen osutanud ülalpool) tõlgendatav kui peenisekadedus — kadedus, mida ma Chasseguet-Smirgeli jälgedes mõistan kui kaitset, vältimatut isaga samastumist, mis aitab lapsel emast eralduda.¹⁷ Isaga koos olla, tema lugupidamist pälvida tähendab otsesõnu toidust, oraalsest ja emast lahtiütlemist. Lapsele maitseb sealih, et aga isa seda põlgab, peab ta sööma nii, et keegi ei näeks, kiiresti ning just nagu vastu tahtmist (46—47). Ühes teises rabavas genotekstuaalses stseenis (neid iseloomustab alati teatav sidestumatus ja esialgne mõistetamatus) seguneb isa, keda ta just äsja on pikalt kiitnud kui inimest, kes on suuteline vabanema mulla ja puu võimu alt (153), tema mõtteis laibaga, ülimalt passiivsuse sümboliga.

Tema halli kuuselja ümber tiirlesid lõdisemapanevalt külmad ja pikad teekonnad, lehvits karm ajahingus, mühisesid kättemaksumihuliselt metsad ja viirastus Puusepa Jakobi pea, mille Võrtsjärve laine kaldale tõi ja mis ainult hambakroonide järgi ära tunti. (155)

Võib-olla on laip tüdruku ise, sest isa iha-lemine tähistab ju ka ema coituse-aegse passiivsuse omaksvõttu, mis on hirmuäratav juba isenesest, aga ka selle tõttu, et võib esile kutsuda ema raevu.

Ent lõpuks ei vali laps oma isa-kujuks mitte lihunik-onu, kes armastab liha, ega rahuar-mastavat taimeõitlastest isa, vaid Ilvese, raamatukoguhoidja ja luuletuste deklameerija, kes esindab sümboolset fallost, fallost kui kultuuri- võimu ja -keelt. Juba ülalpool mainitud eelviimases stseenis lahkuvad laps kodunt, emalikkusest, ja sunnib end minema edasi, sub-

limeeritud isalikkuse poole, kus falloos ei tähistata enam destruktivistset ja ülekaalukat võimu, vaid kontrollitavat ning heategelikku potentsiaali, teadmisi ja loovust. Laps asendab siin täägi raamatuga. Romaani lõpuosas joonistab ta pildi, kus samasugune lennuk (fallilisus), mis teda avaleheküljel nii väga kohutas, laseb maha vanakuradi enda (185). Ta on juba omandamas iseseisvat, fallilist võimu. Chasseguet-Smirgel ütleb, et «mõlema sugupoole puhul on edukas intellektuaalne tegevus peenise omamise alateadlikuks vasteks».¹⁸

Laps ja tema ema on rivaalid:

Pidasin valvsalt ning kadedalt silmas ema käiguradu ja ajasin ennast kohevile, et talle isa lähedale ruumi ei jääks. (154) On hetki, kus ta ignoreerib ja alavääristab nii ema (158) kui ka vanaema. Samas ta armastab ema, või ehk on täpsem öelda, temas on tugev nartsissistlik iha, et ema teda armastaks. Laps ütleb otse: «Mina olin tema puss, revolver ja tääk» (137). Ta tahab olla ema jaoks falloos: et ema teda armastaks, tuleb olla see, mida ema ihaleb. Siin saab püssi ja täägi teema erootiline tähenduslikkus kõige ilmselgemaks. Ta tahab olla falloos ja omada falloost, et asendada emale isa.

Kodu poole vaadates oli kohe selge, et onu on ära ja isa ka veel ei tule. Paistis, et isegi õunapuud ja marjapõõsad on seda teada saanud ning lõmitavad nüüd aralt aiaäärtes. Aga mina olin ju ometi kodus! Teggin hirmsat häält, et marjapõõsaid julgustada ja näitasin metsale rusikat. (134)

Em ja isa vahel valimise heitluses on naissoost lapse jaoks kõige otsustavam objekt vahetuse edukus ja sellega kaasnev ema võimu kahanemine, mis teeb hiljem võimalikuks normaalse identifitseerumise femiiniinsega.¹⁹

Primitiivne ema, see, kes lummab ja hirmu sisendab, kelle kõikvõimsus põhineb meie infantiilsel abitusel ja tema hädavajalikkusel lapse ellujäämiseks, esineb raamatus vanaemana, kellel on lõpuni lapse üle nõiduslik võim, mis aitab selgitada tüdruku frustratsioonide ja agressiivse käitumise tarvet. Ta on preoidipaalne ema, samaaegselt falliline, kõikvõimas ja võitmatu. Taktika, kuidas laps sõidib iseseisvuse ja autonoomia eest, on iseloomulik anal-sadistlikule arengufaasile (milles ta ilmselt on), ta tegutseb «põlguse, hoolimatuse, jõu, kurjusega».²⁰

Agressiivsust mõistan ma, nagu Jean Laplanche, läbinisti mitte-seksuaalse valitsemisinstinkti; sadomasohhism on aga seksuaalne tung, mille eesmärk on põhjustada valu.²¹ Sõjamängud paberil ja teised vembud on lapse tegutsemistarviduse väljund, nartsissistliku ego tervendamise ning kaitsmise ohutu moodus. Nad väljendavad saavutus-

ja valitsemisinstinkte, mis selles lapses on väga tugev. Kuid aias ja mesipuude kallal toime pandud palju tõsisem laastamistöö ja teised agressiivsed teod annavad tunnistust tugevast sadomasohhistlikust allhoovusest. Nad toetavad minu tõlgendust, et tegemist on ka fundamentaalse psühho-seksuaalse ja arengukonfliktiga.

Tolle arenguheitluse taustal võib romaani alguse hirmutavaid haohunnikuid, mille «alla võis olla maetud püss või inimene», tõlgendada emaliku keha tähistajatena, kus on peidus nii peenis kui ka imikud, objektid, mida laps tahaks varastada, nagu ta varastab raha (Freudi paralleelid: fekaal, fallo, imik), et seejärel rängalt kannatada süümeipiinade all (150). Ka raseda keha kujund võib osutada hirmule fallole (püssi) läbi-või sissetungi ees. Laps peab lahendama dilemma. Kui ta asub isa poolele, tuleb tal lõhkuda sümbioos emaga: ta võtab midagi (isa, peenise), mis kuulub emale, ja ema võib teda selle eest karistada või ta on sunnitud end ise karistama või ema võib ta maha jätta (138) ja ta võib surra. Kui ta aga jääb emaga, siis on tema nartsissistlik ego ja autonoomia ohus ning tal tuleb lahti öelda ihast sümbolse fallole järele. Need vastuolulised ihad teevad temast intensiivse agressiivsuse tallermaa või ähvardavad teda täieliku liikumatusega nagu tolles peaaegu et ohverduse ja asjastumise stseenis, kus ta rühhib raamatukogu ehk oma sõltumatu identiteedi poole.

Fenotekstuaalselt juhib looduse ja kultuuri, kodu ja raamatukogu, sõja ja rahu, püsside ja raamatute vastandamine iidsete kultuurimotiivide ning sotsiaal-ajalooliste teemade ja kogemusteni. Nugadel ja püstolitel, aga ka haohunnikutel, kuhu lapse arvates võisid olla peidetud kõik need, kes on kadunud ja surnud, (sest kuhugi pidid nad ju peidetud olema) (91), on keeruline sotsiaalpoliitiline tähendus, ent see on siiski tabatavam kui psühho-seksuaalne ja arengutasand, mis on liidus alateadvusega ja mida ma nimetan genotekstuaalseks tasandiks. Eriti särav on Luige romaanis see, kuidas tema kirjutamises ja lapse mõtteis need kaks tasandit hõõrduvad ja teineteisesse lõikuvad, tekitades Barthes'i sõnul naudingu.

Artikli alguses iseloomustatud üheksateistkümnenda sajandi sõjakäsitust, eelkõige Burckhardti seisukohti, võiks nimetada fenotekstuaalseks sõjakäsituseks, kui võrd see asendab sõja traagilised, kehalised ja traumeerivad tagajärjed idealiseeritud nägemusega ellujäämisest, sangarlikkuse proovilepaneku, energilisuse, uuemise ja progressiga. Burckhardti sõjakäsitus on väline sõjakäsitus, vaatleja või tegutseja, mitte kannataja oma. See on ellujääja või teravamalt öel-

des t a p j a k ä s i t u s, mõrvari käsitus — sest elama jääb tapja, mitte see, kes tapeti.

Miks on ajaloos domineerinud tapja vaatenurk?

Freud on öelnud oma töös «Mõtteid sõjast ja surmast» (1915), et tapmise dialektika kahest poolusest — tappa ja olla tapetud — tunneme me ainult ühte: tappa. Meil ei ole midagi teiste surma vastu. Me mõtleme ja soovime seda pidevalt.

«Alateadvuses küüditame me iga päev ja iga tund kõiki neid, kes meile ette jäävad, kõiki, kes on meid solvanud või haavanud. / - - / Meie alateadvus on valmis tapma isegi pisiasjade pärast; nagu muistne Drakoni seadus Ateenas ei tunnista ta ühtki teist karistust kuriteo eest peale surma; ja selles on teatav järjekindlus, sest iga solvang meie kõikvõimsa ja autokraatliku ego pihta on sisimas atendaat, *crime de lèse-majesté*»²²

Polaarsuse teisest küljest — olla tapetu — ei tea me midagi. Freud ütleb, et meie alateadvus «ei usu iseenda surma; ta käitub nagu oleks ta surematu. / - - / Ükski meie instinkt ei ole valmis surma uskuma.» Selle seisukoha juurde jäi Freud lõpuni kindlaks. 1926. aastal kirjutas ta töös «Keelud, sümptomid ja äng»:

«Alateadvuses ei ole siiski mitte midagi, mis annaks sisu meie kontseptsioonile elu hävimisest. / - - / Seepärast arvan ma, et surmahirmus tuleks näha kastratsioonihirmu analoogi.»²³

Me oleme alati valmis sõtta minema, sest psüühika sügaval, alateadvuslikul tasandil tähendab sõda, et tuleb tappa, mitte võimalust tapetud saada. See, et meid tapetakse, on midagi uskumatut. Kangelaslikkuse saladus võibki Freudi järgi peituda tolles tumedas teadmatuses surmasaamise võimalusest, sellest, et me oleme pigem surma subjektid kui tädeviijad. Võrreldes Burckhardtiga on Freudi sõjakäsitus genotekstuaalne, ta on tundlikum psüühiliste ja somaatiliste tegurite suhtes ning tajub neid psühholoogilisi käike, millega me reageerime oma ühiskondlikele olemisviisidele.

Luige tekstis on laps tapja ja piinaja, ta tapab, mida saab: lilli ja loomi. «Pidin hankima sõjariistu, pidin sisaliku / - - / ära tapma,» mõtleb ta (22). Ta meelitab lilli samade sõnadega nagu koera:

«No ära nüüd karda, ilus lill, ega ma sulle kedagi ei tiil!» ja kui lill mind minu arust juba uskuma hakkas, lõin käärid kähku tema õrna lihasse. Paksudest tolmustest kaktuselülidest valgus välja kibedaid ja selgeid verepisaraid. (141)

See läheb kaugemale kurjusest ja pelgast valitsemisihast. Siit kostab läbi sadomasohhistlik element, haigettegemise mõnu nagu

fallilise penetratsiooni paroodilises jäljenduses. Teisal, üpris sarnases stseenis ta hoopleb:

Keegi ei teadnud mind takistada maikuus lillepeenra juurde minemast, käärid põlle all. /- - -/ Märg maa auras päikesepaistel magustasti, teravate kääridega oli lust pojengi mahlast liha lõigata, ja kurgus surus teadmine, et tuleb suur tüli ja pahandus. (5)

Ja kui «Tema Majesteeti» solvatakse, nagu poemüüja, kes keeldub maalastele vihikuid müümast, siis on ta muidugi kohe valmis sõtta minema:

Vehkisin kätega ning astusin pikal sõjagal sammul, mu sandaletid klobisesid ja põlved välkusid seeliku alt vihaselt. Vihikumüüja pidi alles nägema, mis saab! (39)

Need on tema pahandustest veel kõige väiksemad; tema agressiivsus ei ole veel nii pärsitud kui täiskasvanul ja ta tunneb mõnu teiste hävitamisest, kuigi maksab selle eest tihti süümepiinadega. Ta alistub vastupandamatule ihale «kedagi hirmutada või midagi puruks lüüa» (128). Võimalik, et ta norib karistust, sest ta vajab ja tahab seda, sest ta tunneb end süüdi, et tal on teoksil ema käest fallose varastamine. Tema enda agressiivsus ja destruktiivsus panevad teda kannatama ja põhjustavad intensiivse ängi puhanguid. Talle omasel negatiivsel anaal-sadistlikul viisil kõigub ta teiste sadistliku purustamise ja masohhistliku eneseagressiivsuse vahel: ta näiteks hammustab iseennast (70); või mõelgem enesematmise ja surma stseenile, milles on kujundlikult eos metsavendade enesetapp oma punkris — uudis, mis romaanil lõpus koos kevade (lootuse) saabumisega kohale jõuab.

Kuidas ta oma sadismiga ja himuga teisi hävitada ning piinata toime tuleb? Kas ta tuleb toime? Jah, eelkõige keele, kirjutamise ja sublimatsiooni abil, kuigi ka täiskasvanud kirjanik tunneb end ikka veel süüdi (144). Aga isikud, kellelt ta romaani aastail 1950—51 näib üht-teist õppivat, on väga emalikud kujud, kellele ta samas peab ka vastu panema. Näiteks kirjeldatakse mõjusat stseeni, kus täiskasvanute järele luurav laps näeb juhuslikult pealt, kuidas vanaema loeb ilmselt Meie Isa palvet mullika eest, keda ta poeg ja tütar peagi tapma hakkavad. Kaugel sellest, et laps laseks end mõjustada vanaema aukartusest elu ja surma ees — ta hoopis irvitab vanaema üle. Alles siis, kui me mõistame end projitseerida teise inimesesse, õpime me teiste inimestega identifitseeruma, selle asemel et näha neis vaid märklaudu, kes ei vaja meie empaatiat, mis sunniks meid meie agressiivsust ja sadismi pidurdama.

Ta kuuleb, kuidas Liisu tunneb kaasa vanaemale ja mullikale, kes tuleb maha tappa, sest ei ole piisavalt sõõta korraga nii mullika

kui lehma jaoks. Liisu ütleb: «Sihande vaev on rinnus, ole kui üks timuk, tii testele surmaotsust» (127). Tapmise pealtnägmine ning tapmise, söömise ja ellujäämise konflikti märkamine ei lase tal lõpuks õhtusöögi ajal mullika liha süüa, kuigi ta on näljane (128). Võimalik, et mullika stseen puudutab üht kõige ürgemat hirmu, hirmu, et vanemad võivad oma lapse tappa. Sest nagu Dorothy Block on märkinud, keskendus Freud Oidipuse ihale tappa oma isa ning ei pannud tähele tõsiasja, et algselt tahtis Laius tappa Oidipust. See seisukoht lubab omakorda väita, et lapse hirm infanttsiidi ees aitab tal piirata oma mõrvahimu.²⁴

Freudi kuulsas essees väidetakse, et tapmine ja enesevaatlus lõpeb kokkupuutes armastatud inimese surmaga. Armastatu on osake meist endist (sest me oleme paigutanud osa oma nartsissismist temasse) ja tema surm, tema laip veenab meid, et ka meie võime surra. Armastatu leinamine purustab «mina» surematuse — kuigi mitte täiesti, sest osaliselt jääb armastatu võõraks, isegi vaenlaseks, kellekski, keda armastatakse ambivalent-selt, seega ka vihates, kuigi armastatu vihkamine tekitab süütunde. Surnud armastatu leinamine põhjustas ka viienda käsu tekkimise (sest nagu Freud ütleb, ei ole vaja keelustada seda, mida ükski inimene ei ihale). Veelgi enam, Freudi järgi pärineb siit ka hinge — ihu lõhestatus, mis jätab ühele poole terviklikkuse kaotanud laiba ja teisele kannatava mälestuse, mis lõpuks moonduv kujutluseks teispoolselt elust või — Luige-sarnaste kirjanike puhul — kunstiloominguks.²⁵

Leon Botstein on märkinud, et kui on õige Freudi hüpotees, et surmal puudub psüühilise representatsioon (või «ta on representeeritud alateadvuses ainult kastratsiooni tähistavate kujunditega»)²⁶, siis pole ka totaalse hävingu ideel «instinktiivseid juuri» ega «psühholoogilist kõlapinda». Isegi «veeuputus — tuumasõja lähim analoog Vanast Testamendist — eeldas ellujääjaid ja lõppes ellujääjatega, uue alguse ja uue eluviisi loomisega». Sügaval alateadvuses, kõiges selles, mida meie valdav ignoreerimine meil laseb hoomata, asub usk ellujäämisesse. Me elame lootusest.

Siamaani näib, et inimõte, sealhulgas ka Freud on lükanud tagasi oletuse totaalselt hävingust. Ent Botstein peab tolle oletuse ignoreerimist infanttsiks soovunelmaks. See ähmastab tegeliku erinevust mineviku ja praeguse tehnoloogia vahel — hüpet kvantitatiivselt hävitamisvõimsuselt, mille tunnistajaks oli Freud, niisuguse kvalitatiivse ja kvantitatiivse arengutasemeni, tänu millele maailma tuumaarsenal künib hävitama kõike.

Botstein oletab, et see totaalse hävingu

uus eeldus, mida ei mõte ega muut ole senini suutnud väljendada, saab täiesti uue poliitilise ja psühholoogilise teoretiseerimise lähtepunktiks.

Botstein teeb mõned tagasihoidlikud, ent äärmiselt huvitavad ettepanekud, mis võiksid meil psühholoogiliselt aidata tuumasõda vältida. Ta toetab pigem mõtet «soodustada agressiivsuse leebid vorme» ega poolda konfliktisuse ja agressiivsuse laialt levinud sotsiaalset alahindamist. Et saada konfliktist psüühilist tulu, toda kõrgendatud elutaju ja -janu, mida sõda endaga kaasa toob, soovib ta «mitmeid väikesi kultuurisõdu, mis ei kasuta relvadena püsse, vaid ideid, tundeid, isegi teatavat võimu». «Konfliktide ja mittevägivaldse agressiivsuse teravnemine meie kultuuris, ikonoklasm meie sotsiaalsetes ja poliitilistes ettevõtmistes», «inimese harjutamine trotsliku pingega — ekstsentrilise, mittenormaalse, iseäraliku kultiveerimine» võib pakkuda instinktiivset rahuldust ning «kasvatada hirmu ja tabutaju ülima vägivaldsuse ees».

Valides protagonistiks lapse, on Viivi Luik muidugi suuteline distantseeruma ja kirjeldama instinktiivset täie väljendusjõuga nagu Emily Brontë. Tema raamat oleks nagu kirjutatud vastulauseks Ameerika ja Venemaa sotsiaal-psühholoogilises maailmas (erinevatel põhjustel) populaarsetele vooludele, mida Botstein peab potentsiaalselt ohtlikeks: «kohanemine, indiviidi-poolne ohvri-meelne adaptatsioon, igapäevaste konfliktide pehmemdamine, grupiga 'läbisaamine', konflikt 'lahendamine' enne, kui ta tekib, ekstsentrilise ja agressiivse indiviidi isoleerimine ja taltutamine, välise vastutulekkuse kõrge hindamine, grupi seotuse rõhutamine». Vastupidiselt sellele leiame Luige läbinisti neoromantilise raamatust vastupanu ja kirge, instinkte ja tunge, isegi surmatungi. Sest nagu on öelnud Freud, «hiiliv surmatung võib leida väljenduse hävitamistungis, mida suunab viha».²⁷

Laplanche on leidnud Freudil instinktide ja tungide eristuse. Instinkt on seotud funktsiooniga, vajadusega, sellega, mis on elus põhiline ja kuulub enesesäilitamise juurde. Ent tung käib kaasas seksuaalsusega. Instinktid tõrjutakse kõrvale või modifitseeritakse tungide poolt, mis toetuvad meie elukorraldusele, jäädes siiski eraldiseisvaks.²⁸ Selline on lapse nälg suhkrule järele: ta ei vaja seda enesesäilitamiseks. Tegemist on tungi, mitte instinktiga, ja sellisena sümboliseerib see ilmselt mitte ainult «magusavaegust» tema elus, vaid ka alateadvuslikku ja leevendamatu armastuseiha, mis põhineb tema erootilisel ihal nii ema kui ka isa järele. Algne iha ema armastuse järele ilmneb siis, kui laps, nähes suhkrukotti, niisutab huuled

ja surub nad kollase massi sisse, nagu oleks see emarind ja tema taas imik (14). Hiljem püüab ta suhkrut läbi koti imeda, aga suhu jääb ainult riidemaik. (172)

Rinna puudumine, mida imeda, sundus loobuda suhkrust ning oraaše ja emaliku sümbioosist viib lõpliku kataklüsmilise otsuseni rüüstata mesipuu ja hävitada mesilased, kelle jaoks suhkrut hoitakse. Ta tahab nii suhkrut kui ka mett ja otsustab varastada mesipuust (kuhu oli peidetud ka onu tääk) kärje (iidne fallose sümbol). Selline sümbolite lõikumine ja kattumine laseb oletada, et laps tahab magusat fallost (nagu toda onu pleksiklaasist noapead, mida ta tahtis lutsida), või ta tahab varastada kehaosa, kastreerides seeläbi isa ja mingis mõttes ka ema. Luige genoteksti keskmes näen ma seega erootilist keha — rahuldamatut ja hävimatut oma ihades.

Luige fenotekst räägib lootusest kirjani-kele (49), luulele (178) ja loodusele, päikesse igavikulisusele (190), kevade ning lillede taassünnile (158). Selle lootuse annab ta ka lapsele, kuid õnneks ei omista sellele nii suurt kaalu kui lapse agressiivsetele impulssidele, mis viivad teiste olendite elu pea hävingu äärele. Seega on need fenotekstuaalsed lootused vastuolus romaani tumedama, anaalsadistliku, ümberkujundamata ja subliimeerimata reaalsusega. Lootus on loomulikult meeletute vältimatu, läbiproovitud vastand ja tulevikku suunatud elutungi väljendus. Lootus toetab neid, kes oskavad kirjutada, kuid mitte vahetult toimida. Aga tuumakatastroofi paistel ei näe lugeja lootuses palju lootust.

Sõdu on peetud erinevuste ja individuaalse vabaduse säilitamise nimel; väärtuste nimel, mida Freud ja teised enne teda ei luge- nud mitte tsivilisatsioonist pärinevaks, vaid taunituks ja ühiskonnale allutatuks, et tagada kindlus, julgeolek ja rahu. Ja seepärast arvas Freud oma kirjas Einsteinile, mis kandis pealkirja «Miks sõda?», et võimalik vastus sõ- jale on autoritaarsus, millele on allutatud kogu vabadus ja võim. Aga ta ütles ka, et me ei loovuta niisuguseid võimukaid õigusi isegi mitte Rahvaste Liidule.²⁹ Isegi Freud teadis ainult vana ja vastuvõetamatut vastust meie tugevneva tsentraliseerituse probleemile, vastust, mille andis Dostojevski Suurinkviisitor. Ent ikkagi on võimalik Botsteini soovitus kohaselt mõelda individuaalsele vabadusele ja erinevustele kui millelegi, mida ei tule riigile allutada, vaid mida riik ja agressiivsusesse (mitte aga vägivald) tolerantsemalt suhtuv tsivilisatsioon indiviidile uutes kohalikes vormides kingib.

Luige romaan on eelkõige romaan agres- siivsusest. Ta teadvustab meie destruktiivsed kalduvused ning avar dab seega meie tolerant-

sust agressiivsuse suhtes. Samas tuleb ta vähemalt antud lugejale meelde, et infantiilses rahukäsitusest, mis on kujundatud Eedeni aia järgi, tuleb meil loobuda. Me ei pea rääkima mitte sõjast või rahust, isegi mitte sõjast ja rahust; me peame harjuma millegi oksümoorilisemaga — kestva rahuliku sõja või sõjaka rahu seisundiga.

¹² R. Barthes. The pleasure of the text. Transl. R. Miller. New York, 1975, lk 16.

¹³ Vt. R. Barthes. Camera Lucida : Reflections on photography. Transl. R. Howard. New York, 1981, lk 25—27.

¹⁴ Vt R. Barthes. S/Z. Transl. R. Miller. New York, 1974.

¹⁵ R. Barthes. The pleasure... , lk 16—17.

¹⁶ R. Barthes. The pleasure... , lk 55—56.

¹⁷ J. Chasseguet-Smirgel. Feminine guilt and the Oedipus complex. In: Female sexuality : New psychoanalytic views. London, 1985, lk 116—118. Vt ka: J. Chasseguet-Smirgel. Sexuality and mind, lk 26—28. Järgnevalt toetun ma mõlemale raamatule.

¹⁸ J. Chasseguet-Smirgel. Feminine guilt, lk 106.

¹⁹ Vt C. Luguët-Part. The change of object. In: J. Chasseguet-Smirgel. Female sexuality, lk 84—93.

²⁰ J. Chasseguet-Smirgel. Sexuality and mind, lk 73.

²¹ J. Laplanche. Life and death in psychoanalysis. Transl. J. Mehlman. Baltimore, 1976, lk 87.

²² S. Freud. Reflections upon war and death. In: Character and culture. New York, 1970, lk 130.

²³ Tsit.: J. Laplanche. Life... , lk 145.

²⁴ Dorothy Bloch peab seda esmast hirmu infantiidsiidi ees Freudi surmatungi ümberhindamise ja kriitika võimaldajaks: The child's fear of infanticide. «Psychoanalytic Review», vol. 72, nr 4, 1985, lk 586—588.

²⁵ S. Freud. Reflections... , lk 126—130.

²⁶ S. Schneiderman. The rat man. New York, 1986, lk 30.

²⁷ Tsit.: S. Leclaire. Jerome, or death in the life of the obsessional. In: Returning to Freud : Clinical psychoanalysis in the school of Lacan. Ed. and transl. S. Schneiderman. New Haven, 1980, lk 109.

²⁸ J. Laplanche. Life... , eriti lk 25—47.

²⁹ S. Freud. Why war? In: Character and culture, lk 139.

ARVO VALTON

VENELASTEST

Arvo Valtoni esseele eessõna kirjutama sundis mind toimetaja kibe kogemus. On ametnikke ja ringkondi, kes põhimõteteliste teemadele mitteordinaarsete vaatenurkade ilmutamist peavad ikka veel pühaduse teotamiseks.

Eks Valtoni kirjutistki või ju võtta pühaduse teotamisena. Teame ju, kui suuri sise- ja välistõrkeid on tekitanud kõnelused eriti vene rahvast. Naabritest on ikka raske kirjutada tundevalt. Kuigi eestlastele on aastakümneid peale loetud, millised peaksid nemad olema nõukogude rahvana, oleme ise püüdnud keelt hammaste taga hoida ja mitte ilmutada oma nägemust teistest rahvastest. Aga ega selle ilmutamata jätmine ei tee hoiakuid või tõsiasi olematuks.

Mind julgustas Valtoni mõistapüüdva ja kaasatundva esse avaldamisele alla kirju-

tama eelmainitu kõrval veel vähemalt kaks asjaolu, esiteks NLKP KK rahvuspleenum, ja teiseks, sügav veendumus selles, et kogu Nõukogude Liidu rahvusküsimuse lahendus peitub eeskätt vene rahvuse enda taasleidmises ja asendi määratlemises. Valtoni vaatenurk ei tohiks olla siin üleaarne.

Rein Veidemann, peatoimetaja

Nii Eestis kui väljaspool Eestimaad on mul venelaste hulgas häid tuttavaid, mõnda neist võib koguni sõbraks nimetada. Usun, et pärast seda artiklit nagu ka pärast eelmise ja tulevase aasta sõnavõtte jäävad nad samasugusteks headeks tuttavateks, kui olid.

Kõneldes venelastest nüüd, kus meie endi rahvusprobleemid on lõpuks saanud avalikuks kõneaineks, tuleb arvestada üsna mitut

aspekti. Ennekõike muidugi seda, kes on venelased nende endi jaoks, mis on viinud neid tänase seisundini ja mida nad peaksid ette võtma, et oma traditsioonilist kultuuri ja iseolemist säilitada. Nagu iga kultuur, nii väärib ka vene kultuur hoidmist. Selgeksrääkimist vajavad ülemaailmse veneluse probleemid ajaloos ja praegu, nende poliitilised taotlused ja senise praktika hukatuslikkus ning meie jaoks olulised suhted eestlaste ja venelaste, nii rajataguste kui siia asunute või siit läbirändavate vahel. See on teema, millest oleme enim rääkinud, kuid mis asjaosalistele pole kuigivõrd selgeks saanud, nagu sellele osutavad viimase aja võitlused.

Mõistagi on minu vaated venelastele kõrvalseisja omad, aga küllap on asjaosalistel oma seisundi mõistmiseks ja perspektiivide nägemiseks kasulik ära kuulata ka neid, kes vahest ülearu südant ei valuta, kuid ka halba ei soovi.

Võib üsna kindlalt väita, et täna on tõepärane rääkida venelaste puhul rahvuslikust kriisist. Nii etnilisest, kultuurilisest, poliitilisest, sotsiaalmajanduslikust kui ka vahest moraalsest kriisist. See puudutab valusalt ka kõiki ääre- või siserahvaid, kes on olnud sunnitud sajandite vältel jagama nende naabruse või impeeriumi.

Järjekindel vallutuspoliitika, nõrgajõuliste naabrite allutamine ja tihti ka nende füüsiline hävitamine on alanud vähemasti 16. sajandil, mil ülemaailmse missiooni idee selgelt välja öeldi («Kaks Roomat on langenud, kolmas püsib ja neljandat ei tule»). Esimeste hulgas sai selle poliitika mõrudust tunda ka Liivimaa. Asja võib muidugi ajalisel tagasi viia ka bütsantsi aegadesse: Novgorodi fenomen, kus tšuuidi enamus järkjärguliselt venestati jms. Mongolite ajal oli venelastel tegemist enesesäilitamisega, mongoli vere liisandumine tõstis sõjakust seni üldiselt rahulikku loodusrahvas, kelle rüüsteretked ei erinenud oluliselt naaberrahvaste omadest. 16. sajandil määravaks pääsenud imperialismi-idee aga püsib tänaseni, istub sügavalt venelaste teadvuses (olgu näitena toodud mõõdujate küsitlemine Moskva tänavatel, kus leidis küllalt inimesi, kes nägid vägede väljatoomises Afganistanist kaotust, kuigi see oli võiduks mõlemale osapooltele, moraalseks võiduks aga kogu maailmale) ja on viinud seleni, et maailmas leidub vähe rahvaid, kes hästi suhtusid Nõukogude Liitu, mida samastatakse vene rahvaga. Seejuures on algselt usklik ja tundeline venelane küllaltki talutav kaaslane.

Iga rahva hulgas leidub nii õilsaid kui alatuid, nii intelligentseid kui nõmedaid, nii ausaid kui kaabakaid, ometi on eristatavad suure hulga jaoks teatavad ühisjooned, mida

naabrid oma naha peal tunda on saanud ja hästi teavad. Oleme piisavalt näinud eestlaste hulgas kadedaid ja ahneid, lõhkujaid ja joodikuid, nihiliste ja enesehävitajaid, ometi hindame seda rahvast tema parema osa ja omaduste põhjal, armastame aga juba sellepärast, et tema hulka kuulume. Oleme sellised, nagu oleme, ja kui miski tundub halb või küündimatu, siis tuleb teha kõik endast olenev, et pilti parandada. Samasugune on lugu teiste rahvastega ning seepärast ei tuleks suureks puhuda kellegi negatiivseid jooni, venelaste maailmavallutuslikust fiksideest aga räägime seepärast, et oleme selle all juba kolm sajandit kannatanud.

Kõik impeeriumid maailma ajaloos on lagunenud, see on seaduspärane. Laguneb ka Vene impeerium ning loodetavasti õige pea. See ei tule kasuks mitte üksi kõikidele sinna kuuluvatele allutatud rahvastele, vaid ka venelastele endile, kelle kultuuriline lahustuvus teiste hulka on tänaseks jõudnud rahva edasisele isolemisele ohtliku piirini.

Välisvenelaste ja paljude pamjatlaste mõte, et tänases olukorras ja teiste rahvaste hävitamises pole süüdi mitte vene rahvas, vaid mingid rahvusvälised jõud, viimasel ajal niisugiselt rühvüseta ja kultuurita *homo sovieticus*, väärib muidugi tähelepanu ja analüüsi, kuid ka 1917. aastal toimunud ei saa ajada ainult «juudi ideoloogia, läti käsutäitlikkuse ja vene rumaluse» süüks, nagu poolnaljatamisi on lausunud. Venelased on olnud selle impeeriumi rahvuslik keskpunkt, nende nimel on toimetatud hirmutegusid teiste rahvaste kallal. Mitte asjata ei nimeta kogu maailm nõukogulasi venelasteks, kuigi see meile ei meeldi või vähemasti näib ülekohtune olevat.

Imperialismi-idee on valdav olnud ka nimetatud sündmuse puhul, saades seal «ülemaailmse revolutsiooni» erikuju ning tuues kaasa üha uusi eskalatsioonikatsed. On täiesti seaduspärane vaadata asjade nii, et imperialism eelnes ja oli palju olulisem kui sotsiaalsed taotlused. Sajandi alguses, kodanlike suhete süvenedes oli impeerium reaalses lagunemisohus, sest organiseerumine rahvuslikul pinnal sai ka majanduses määravaks. 1917. aastat võib vaadelda kui uue vormi loomist, mis pikendas impeeriumi elu-päevi. Igatahes annavad väga paljud järgnevad sündmused sellele mõttele tuge. Nüüdseks näib see pikendusaeg olevat ümber ja asjaosalistele tuleks kasuks, kui mõistetakse, et selle juhitamatu kolossi lagunemine sõbralikeks või vähemasti korrektsetesse majandussuhetesse jäävateks normaals- ja väikeriikideks — peamiselt rahvuslike ja ajaloolis-traditsiooniliste tunnuste järgi — oleks ainuõige lahendus praegustele kriisidele ning

võiks viia üleminekuraskuste järel ka majandusolude paranemisele.

Olgu selle väite kinnituseks kõigi teiste — eriti sobib Briti näide — viimase aja koloniaalimpeeriumide lagunemine, mis on toimunud suhteliselt veretult, majanduslikke ja moraalseid vajadusi mõistes ning kus vähest relvatärinat on tarvis läinud vaid üksikute vanast kinnihoidvate jõgruppide vastu.

Arvan, et just venelaste oleks ennekõike seda tarvis, et impeerium laguneks. See puhastaks nende teaduse ja säilitaks traditsioonilise kultuuri. Briti impeeriumi «kildudele» on tekkinud konglomeraadid *à la* USA, kuid seda rahvusetut (ja vähese kultuuriga?) moodustist venelased vaevalt peaksid enesele eeskujuks seadma. Ümberasujad (enamasti vabatahtlikud) on ise oma juured lahti rebinud ning ühte kohta koonandanud rahvustute seiklejate hulga. Nad on indiaanlaste põlisaladele asunud, pärisrahva verre uputanud ja oma süüd tänaseni tunnetamata heitlevad hegemoonsetes kompleksides. Igatahes peaks see tee olema vähemeeliv traditsioonilise kultuuriga rahvastele, kes hindavad oma esivanemaid. Pole midagi vastumeelsemat ühele rahvuslasele kui leninlikud heietused rahvaste ühtesulamisest ja ülemaailmse (inglise, või esperanto?) keelega massi tekkest.

Raske on ennustada, mida toob väga kauge tulevik rahvastele — teiplaneetlasi kujutame miskipärast ette ükskeelsetena või keeletutena —, kuid oma tänaseid väärtusi teame ja nende säilitamine on meie kohus. Tolle kauge aja seemneks kõlbab ameerikalik konglomeraat vaevalt rohkem kui ühe-rahvuseline Venemaa.

Venelaste teistest rahvastest üleolemise idee või siis taotlus neid «õnnelikuks» teha ja enda moodi elama panna (kuigi nad seejuures oma eluviisiga eriti rahul ei ole), mis on paratamatult olnud vallutuspoliitika ideoloogia, erineb paljuski teiste ajaloost teada olevate vallutajate omast. Seda ülemaailmlikku rahvast on enamasti iseloomustanud pigem rahvuslik alaväärsuskompleks. Eriti «valgustatud» Euroopa, aga ka «salapärase» Idamaa suhtes. Seda hoolimatamad on olnud nende suhtes, keda on peetud endast «kultuuriliselt madalamal seisvaks».

Mõistagi peab erinevalt nägema valitsejalikku ladvikut, kes vallutuspoliitikat teostab, ning rahvahulki, keda see poliitika kurnab nii aineliselt kui moraalselt. Ent valitsejate vallutuspuüded ei teostuks, kui rahvas sellega nõus ei oleks, kas või kannatuste ja inimvääritute puuduste hinnaga seda ei toetaks, iga uue vallutuse üle sisimas uhkust ei tunnaks.

Venelane tuleb harva teiste rahvaste

hulka kõrgi kolonistina. Seda lubavad enesele erineval kujul vaid üksikud ametnikud. Venelastel on levinud kõnekäänd: peksta omi, et võorad hirmu tunneksid. See iseloomustab hästi hulkade alandlikku leppimist stalinliku poliitikaga. Enamik vallutajaid ei luba riivata ka oma lihtsõduri au, venelaste puhul kehtib see vähe. Enne on tükaks tehtud oma rahvas, et siis tema oma vihas teeks tükaks teisi. Vallutaja näib siin vallutatule tihtipeale kehvakesena, kelle vastu sisendatakse enesele põlgust, see aga uinutab valvsust.

Esmapilgul näib, et venelane kui vallutaja on vägagi salliv teiste rahvaste ja nende kommetes suhtes. Vene naine läheb mehele ükskõik mis rassi esindajale, kuid jääb ka kaua võõras keskkonnas elades ikka venelaseks. Naitmise abil on valitsejad ikka teostanud oma poliitikat, siin on see laiendunud ka alamatele kihtidele. Venelaste — eriti naiste — seas on levinud imestav küsimus: meie armastame ju kõiki rahvaid, miks küll meid ei armastata? Paljud rahvad ägavad sedalaadi armastuse all.

Maailma vallutanud või selliste ambitsioonidega esinenud rahvaste hulgast pole tuua tabavaid analoogiaid, kuid ühisjooni on paljudega. Nagu on kordumatu inimisiksused või rahvad, nii on kordumatu ilmega ka impeeriumid. Suur osa vallutajatest on tulnud kultuurtreegeritena. Kes saaks mõõta kultuuride suuremat või vähemat väärtuslikkust, kui aluseks ei võetaks mõnd ühtainsat, enesele rohkem sobivat aspekti?! Kas hispaanlaste kultuur oli «kõrgem» kui inkade oma või makedoonlaste kultuur «kõrgem» pärslaste ja hindude omast? Kultuuride «kõrguste» mõõtmine on juba iseenesest imperialismimaiguline ettevõtmine, tänaseni kasutatakse selleks tehnoloogilisi näitajaid, nende puudumisel üksikuid rituaale või kogu ni ebamääraseid utopiaid.

Ka need, kes on oma eluoluliste või väimuvalla saavutuste poolest allutatutest maha jäänud (olgu või selles mõttes, et nad väidavad end nende poole püüdlevat), kuulutavad, et nemad on allutatud aladele alles õiget kultuuri toonud. Küllap pidasid ka mongolid end mingite näitajate poolest usinatest hiinlastest paremaks, kui nende saviseinalisi linnu purustasid.

Kunagi sulasid vallutajad mandžud ära hiinlaste sekka, sama on juhtunud ka kõigi varasemate Hiina vallutajatega. Mongolid hajusid vallutatud maadesse ja nendest on väga vähe järel. Inglise keel on igasuguste pidžinitena kogu maailma üle ujutanud, kas peaks selle üle rõõmustama Londonis *cockney*'t kõnelnud britlane? Vene haritlase teadvusesse näib vähehaaval hakkavat jõudma arusaam, kui võrd hukatuslik tema enda

kultuurile on olnud sajanditepikkune vallutuspoliitika. Ja siis ilmuvad välja mitmesugused rahvused ja jõud, kes väidavad end esindavat tõsivenelust. Reeglina oskavad nad vaid 500 sõna vene keelt.

On täiesti iseküsimus, kus on venelaste juured, kust nad on tulnud ja kuhu lähevad, milline on nende etnogenees ja kui mitu protsenti on nendes soome-ugri või mongoli verd, millele tuginedes nad loevad oma eellasteks täiesti võõraid sküüite või mispärast nad ei taha tunnistada, et Novgorodi veetse kõneles tšuudide keelt. Täname täiesti aga on see, et venelaste kõige põlisemad asualad on inimitühjad, et keegi ei hari seal enam põldu, et inimvaenulikes tööstuslinnades ollakse kaotamas rahvust ja kultuuri, et äärelade rahvaid ei suudeta enam koloniseerida seni mõjusa alttuleva kolonisatsiooniga, mis nõuab suuri inimressursse. Maa südamik on tühi ja venelane, kes on mõnesaja aasta jooksul suutnud assimileerida üsna palju väikerahvaid ning teha neid «põlisvenelasteks», on peagi ise assimileerumas teiste rahvaste hulka. See on sipelgapessa tunginud rästiku saatus. Sellest võiks pääseda vaid imperialistlik loobumise hinnaga, aga karta on, et enim laguneb impeerium, kui teadvusest kaob maailmavallutuslik preentsioon.

Tohtu hulk rahvast loksab ääretul väljal ühest kohast teise, aga sõna «migrant» on talle solvav. Oma kodu on laokil, aga ikka arvab ta suutvat teistele õpetada, kuidas peab korraldama asju võõrastes kodudes. Viljasaagid tema headel põldudel on kolm korda madalamad kui naabrite kehvel maal, aga ikka on ta kõikidest targem. Paljud tema uusehitused kutsuvad esile haleduse, aga ta ei kõhkle uskumast, et loob kõige edumeelsemat ühiskonda. Vanad asulad on laotatud, eriti armetult on ümber käidud allutatud rahvaste kultuuriga, ometi kuulutab ta end kõigi rahvaste parimaks sõbraks ning on valmis enese peale võtma misjonitööd mis tahes metslaste värskes riigis. Ta väidab oma armetu majanduslikus olukorras süüdi olevat omakasupüüdmatu abiandmise kellele ja kus tahes, ometi ei suuda ta loobuda «internatsionaalse kohuse» täitmisest. Nähes võõraid uhkeid ehitisi ütleb ta, et tema kavatsused on paremad kui teiste saavutused. Masenduse hetkel ohkab ta, miks küll meie ei võiks elada nii, nagu elatakse «seal», aga ta on kaotanud lootuse ega üritagi end pingutada, sest on ajaloo kogunud: töö on lollide ajaviide, kogutu röövitakse sult varem või hiljem käest, võõrandatust pole mõtet suurendada enesepettuse abil. Teda on aina lollitatud loosungitega, miks peaks ta uskuma uusi sõnu, tähendagu need ümberivistumist või muud vängemat. Tavalist nor-

maalist tööd on tal asendamas jätkuv kangelastegude jada, ebanormaalsed tingimused ja juurdunud elunorm. Ametialast lävimist alustab ta söimuga, umbusu on alandav ajalugu juurutanud nii kindlalt tema teadvusesse, et bürokraatia leiab veel kaua sellest enesele toitepinnast. Tema hetkelisele tundepurskele aldis loomus, mis ulatab vangile eelviimase leivapala, ei keelanud tal loomast okastraatasulate tohutut võrku ning uljalt läbi viimast massimõrvu. Tema inimlik heatahtlikkus väsis argimuredesse kiiresti ära, käegalöömine saab universaalseks eluhoiakuks. Mõistagi käib see portree peamiselt nende kohta, kes on kaasa läinud saatliku süsteemiga.

See rahvas nagu iga teinegi on väärt paremat saatust. Seda võib talle pakkuda omaenda rahvusliku riigi loomine omaenda parimate arusaamade kohaselt, loobumine kõikide teiste rahvaste «päästmisest» ja «hooldamisest», jõe rakendamine omaenda tõelise kodu loomiseks, sest maailm märkab sind siis, kui oled loonud midagi maailmale mõtlemata, kui aga oled aina maailma tähelepanu nõutamas, leiad vastuseks põlgust ja umbusk. Eikeegi rohkem kui venelane ise peaks olema huvitatud viimase maailmariigi vabatahtlikust ja rahumeelsest laialisaatmisest.

Eestlastel pole oma naabriga vedanud. Kõige enam on teda ajaloos laastanud kolm sissetungi: Liivi sõda, Põhjasõda ja Teise maailmasõja eel- ja järelsündmused. Kõik need on pannud meie rahvusliku eksistentsi ka füüsilises mõttes küsimärgi alla. Viimane ohuolukord kestab. See on sundinud meid enesekaitsele asuma, selles olukorras pole me küllap alati suutelised nägema venelasi piisavalt objektiivselt ning olema nende vastu tolerantsem. Selge aga on üks, et Eestimaa perspektiive kujundada on õigus vaid eestlastel. Siin sündinud muulaste asi on korda luua oma esivanemate maal.

Enamiku meie sugulasrahvaid on venelased assimileerinud või lausa hävitanud. Venelaste soontes voolab Novgorodi tšuudide ja merjalaste veri, hävitatud on vadjalased ja isurid, hirmutegusid on tehtud karjalaste kallal, vepslased on hääbumas, mordvalaste olukord on masendav, udmurtide, komide ja maride haritlaskond hävitati kolmekümnendatel aastatel täielikult, nõnda et nad tänaseni pole tagasi saanud endist eluhoogu, handid ja mansid on lämbumas nafta kätte, saamid on oma küladest välja veetud ja virelevad viimaseid päevi praktiliselt reservaadis, enamiku põhjarahvaste lapsed viiakse kodudest ära ja sunnitakse neid vastu võtma võõrast keelt ja kultuuri, soo jätkamine on rahvastele muutunud hirmutavaks. Eesti külad Peipsi taga hävitati, Kaug-Idas, Siberis ja Põhja-Kaukaasias kaotati ära koolid ja põ-

letati kogu eestikeelne kirjavara, mis kodudes leidis, vaid vähe mehi pääses laagritest. Mis on tehtud Eestis, on teada. Kõike seda pole tarvis lugeda süüks kogu vene rahvale — ja hoopiski mitte vene vaimuaristokraatiale, kes ise on samuti repressioonide all kannatanud, — vaid kõigile neile, kes kannavad imperialistlikku mõtteviisi, mis on eriti võimendunud nõukogulikus hirmuderohkes tegeklukuses.

Kas ei ole siis meie kohus teha kõik, et säiliks eesti rahvas ja et meie sugulasrahvad võiksid vabamalt hingata ning julgeda näha oma kultuurilisele olemisele eespool pisutki valgust? Oleksime valmis unustama kogu

ülekohtu, kui võiksime loota, et kord on tolle hirmutava naabri asemel teisi kultuure austav ja omaenda kultuuri säilitav rahvuslane selle sõna parimas tähenduses, et Vene riik (pigem Vene erinevad väikeriigid) on rahumeelse-tes suhetes Tatari ja Mordva riigiga, et naabritevahelisi arusaamatusi ei lahendata jõupositsioonilt, et käima läheks aus majanduslik võistlus, et me tahaksime Eesti Vabariiki importida head vene kaup ja ekspordida sealsetele avaratele turgudele oma tooteid.

Lootkem, et asjad sinnapoole liiguvad. Selleks peavad head tahet ilmutama enne- kõike venelased. Pole kahtlust, et see tuleb neile enestele kasuks.

HANNES WALTER

EESTI VABADUSSÕDA 1918—1920.

SISSEJUHATUS.

Sõjast, mida eesti rahvas pidas oma vabariigi loomiseks, on kirjutatud ohtralt. Selle sõja ümber on mõllanud kired ja isegi sõja nimetuses pole vastakad pooled suutnud kokkulepet saavutada. Erinevatel ajastutel ja võistlevate poliitiliste voolude huvides on rõhutatud ühtesid ja surnuks vaikitud teisi aspekte. Nüüd, 70 aastat hiljem, võib kõike seda positiivseks pidada. Just tänu kirele, millega kümned ja kümned ajaloolased ja publitsistid on oma tööle kinnitust otsinud, tunneme eesti rahva ajaloo kõige olulisemat perioodi väga põhjalikult.

Ükski inimene, allakirjutanu mõistagi kaasa arvatud, ei suuda olla robotlikult kiretu ja objektiivne. Nii ei ole ka käesolev kirjatöö mingi viimseinstantsiline tõde. See on autori tõde. Et kriitikutel oleks kergem, nimetame kohe alguses need põhilised veendumused, millest antud kirjutus lähtub. Esimene ja kõige olulisem moment on see, et maailma ajalugu alates Suurest Prantsuse revolutsioonist on dünastilistel, ideoloogilistel või muudel rahvusprintsipi eitavatel sidemetel rajanevate impeeriumide lagunemise ajastu; rahvusriigi põhimõtte võidukäigu ajastu. Esimese maailmasõja tulemusena lagunesid viimsed internatsionalistlikud impeeriumid Euroopas: Venemaa, Austria-Ungari ja Saksamaa. Viimaste varemõeldisid rahvusriigid, nende hulgas Eesti. Nii on Eesti Vabadussõda üks osa rahvuslike vabadussõdade ahelas ja Eesti Vabariigi näol jõudsid Prantsusmaalt 18. sajandi

di lõpuks võidukäiku alustanud ideed ka eestlaste maale.

Ühtaegu viis Vabadussõda lõpule eestlaste rahvusliku vabadusvõitluse, mis algas muistse iseseisvuse kaotamisega. Eestlased nagu peaaegu kõik maailma rahvad olid oma arengu teatud etapil valdavalt talupojarahvas. Eestlaste ja mõningate teiste rahvaste eripäraks oli see, et valitsev aadliseisus rääkis teist keelt kui talupojad. Mainitud tõsiasi andis igapäevasele võitlusele majanduslike ja õiguslike huvide eest terava rahvuspoliitilise sisu. Tänu sellele ei lakanud rahvuslik vabadusvõitlus ka neil sajandil, mil eesti rahval praktiliselt puudus rahvuslik juhtkond — haritlased. Seoses rahvusliku intelligentsi tekke ja arenguga tõusis järkjärgult päevakorra Eesti omariikluse idee, mis saavutas võidu 24. veebruaril 1918. Et ideest saaks riik, pidi eesti rahvas oma vabadustahet tõestama lahinguväljal. See ongi Vabadussõja sisu. Seega on Vabadussõda teine suur murrang Eesti ajaloos pärast 13. sajandi vabadusvõitlust. Et Vabadussõda lõppes võidukalt, on tegu kõige tähtsama murranguga Eesti ajaloos üldse.

Vabadussõda oli oma poliitilise tähenduse juures eeskätt ikkagi sõjaajaloo sündmus. Aga erinevalt levinud eksiarmusest ei piirdu eesti sõjaajalugu muinasaja, Jüriöö ja Vabadussõjaga. Eesti sõjaajalugu on kogu see värvikas ja põnev võitluste ahel, mis Eesti pinnal aset leidnud. Kui lähtuda puritaanlik-naiivsest rahvuslikkuse kontseptsioonist, mis kahjuks seni laialt käibel, kingime vabatahtlikult ja ilma igasuguse vajaduseta

suurema osa oma ajaloost võõrastele. See on aga kisendav ülekõhus näiteks nende 10 000 eesti sõjamehe suhtes, kes Põhja-sõjas Rootsi armee eesti rügementides kaitsesid oma maad ja vabadust Peeter I rüüstevägede vastu. Eesti sõjaajalugu katkes õieti 1710. aastal. Pärast seda ei võetud eestlasi peaaegu sajandi lõpuni (Vene) sõjaväkke. Hiljem, kui eestlasi hakati Vene väkke võtma, ei olnud nad aga enam oma kodumaa kaitsjad, nagu olid olnud muide isegi paljukirjutud orduajal. Nüüd paisati eestlased sõdima türklaste ja jaapanlastega, maha suruma rahvuslikku vabadusvõitlust Ungaris ja Poolas. Alles Vene impeeriumi kokkuvarisemine 1917. a avas võimaluse eesti rahvusliku sõjajõu taastamiseks. Alanud Vabadussõda aga näitas, et 200 aastat «rahvaste vanglas» polnud uinutanud eestlaste võitlejamentaliteeti.

OLUKORD EESTIS VABADUSSÕJA EEL- ÕHTUL.

Seoses Saksamaa lüüasaamisega Läänerindel ja maal puhkenud revolutsiooniga varises Saksa okupatsioon 11. novembril 1918 kokku ka Eestis. Samal päeval alustas Tallinnas uuesti tööd 24. veebruaril moodustatud Eesti Ajutine Valitsus. Et välismaal olid mõned viimase liikmeist ja J. Vilms tapetud, kujundas senine peaminister K. Päts uue valitsuse, reorganiseeris selle laiemal alusel 27. novembril. Viimatimainitu, mis ajalukku on läinud kolmanda ajutise valitsusena, valitses riiki kuni esimese Eesti Vabariigi valitsuse ametisse astumiseni Asutava Kogu volitusel. Ajutine Valitsus sai oma mandaadi Maanõukogult, mis taas-alustas tööd 20. novembril. Nii oli siis Eesti Vabariigil kriitilisel hetkel juba olemas nii parlament kui ka valitsus, mis rajanes kõigi poliitiliste parteide autoriteedil. Kõrvalge jäid üksnes äärmusvasakpoolsed. Vaatamata tihti rõhutatud raskustele oli Eesti olukord tegelikult üpris hea. Näiteks Lätis polnud tol ajal ei demokraatlikult valitud rahvaesindust ega õiguslikult vaieldamatul alusel seisvat valitsust.

1917/18. a tehtud organiseerimistöö kandis vilja ka rahvusvahelises ulatuses. Eestil olid välisesindajad kõigis tähtsamates pealinnades ja teatud rahvusvaheline tunnustus. Masendav ei olnud ka riigi sise-olukord, kuigi paljud autorid nii väidavad. Muidugi valitses sakslaste lahkudes suur puudus elutarvetest riiklikes ladudes. Infrastruktuuri ülevõtmise okupatsioonivõimudelt tõi kaasa segadust jne. Seda ei saa siiski ületähtsustada. Kõige olulisem oli siiski see, et maal oli reaalseid ressursse ja

organiseerimisvõimeline kaader. Väite kinnituseks mõned olulisemad faktid.

Toitlustamise tagamiseks seadis Ajutine Valitsus sisse korra, mille kohaselt iga maakond pidi end ise toitma, andes ühtlasi toiduaineid pealinnale ja sõjaväele. Detsembris ja jaanuaris tuli nii kokku 4 400 tonni söögiteravilja, millest jätkus üpris lahedalt. Veebruaris hakkas saabuma juba välisabi («Vabadussõja Lood» 1937, nr 4, lk 119—120). Nii ei pidanud Eesti sõjavägi ka raskel taandumisel kannatama tühja kõhtu.

Eesti raudteel hakkasid reisirongid liikuma juba novembris. Punaarmee pealetung katkestas muidugi liikluse okupeeritud aladel, kuid koos Eesti vägede pealetungiga taastus ka raudteeliiklus. Esimene rong Tapale läks 3. jaanuaril, Rakverre sai reisida alates 9. jaanuarist ja Tartu 18. jaanuarist. 24. jaanuaril saabus esimene reis Narva ja 12. veebruaril Valka («Eesti Raudtee» 1922, nr 11, lk 15—16).

Eelnevaga ei taha me väita, et kõik läks libedalt ja muretult, kuid Eesti toonast olukorda peab analüüsima võrdlevas kontekstis. Siis näeme, et vastase — Nõukogude Venemaa — riiklik organism oli tol ajal täielikus halvatuses. Nii suudeti Punaarmeele 1918. a lõpuni välja anda kokku 1100 suurtükki. Samal ajal roostetas ainuüksi Jaroslavl'i sõjaväeringkonna ladudes üle 6300 suurtüki (Direktivõ komandovanija frontov Krasnoi Armii (1917—1922). IV osa. Moskva, 1978, lk 364—366, edaspidi DKFKA). Kogu Nõukogude raudtee veerevkoosseisus oli kõnealusel ajal 13 000 vedurit, neist 4000 olid aga sõiduvõimetud ja vajasisid remonti. Olgu märgitud, et 1917. a novembris oli Venemaa raudteedel 21 000 sõidukorras vedurit (Graždanskaja voina SSSR. I osa. Moskva, 1980, lk 201, edaspidi Graždanskaja).

Võib tuua veel arvukalt põnevaid võrdlusi, kuid äratoodugi põhjal võime öelda, et Nõukogude Venemaa latentne potentsiaal oli Eestiga võrreldes masendav: Eestil oli võrratult suurem võime oma väheseid ressursse mobiliseerida ja nendega manööverdada. Ainult see asjaolu seletabki esmapilgul raskesti tajutavat tõika, et Eesti valitsus suutis 17 päevaga luua eimillegi riikliku aparaadi ja armee, mis pani vastu Nõukogude vägede sissetungile.

Esitatud tõsiasiad ei kahanda siiski kuigivõrd seda psühholoogilist koormat, mida kandis Eesti valitsus, kui ta tegi otsuse sõdida. Hetkel, mil algas Punaarmee pealetung, olid liiva jooksnud kõik piüüded välisabi hankimiseks. Loota tuli üksnes oma jõule. Terve eesti rahvas oli tol ajal aga

elanud peaaegu kogu oma teadliku elu endise Vene impeeriumi alamana. Seega tajusid nii lihtsad talumehed kui ka ministrid ja vanemohvitserid alateadlikult masendust, mida tekitas Venemaa ääretu suurus, lõputud inim- ja materiaalsed tagavarad. Et sellisel psühholoogilisel foonil üle saada parolüüserivast hirmust, oli vaja erakordset tahtepingutust. Rahva enamusel tol ajal niisuguseks eneseületuseks jõudu ei olnud. Selle tunnistajaks on luhtunud mobilisatsioon ja passiivsus kõigil elualadel. Tahet ja trosti ilmutasid aga riigi juhid, ohvitserid ja noored. Kui esimese kahe kategooria puhul võime nende käitumist mingil moel seletada harjumuspärase kohusetäitmisega, siis noorte puhul on asi teisiti. Umbes 400 üliõpilast ja 1300 gümnasisti, kes hetkegi mõtlemata astusid esimesel kutsel kaitseväkke, on selle ajastu tõelised sangarid.

Noorte eeskuju tõmbas järk-järgult kaasa kogu rahva ja nii saab mõistetavaks ka kindral J. Laidoneri hinnang noortele. Ühes kõnes 16. detsembril 1928 ütles Laidoner: «Koolipoisid tõid meile usu, et meie võidame ja see on suurim and, mis nad on annud Vabariigile ta sünniajal.» («Kaitse Kodu» 1935, nr 3/4, lk 83.)

EESTI RIIGIKAITSE LOOMINE.

Ei poliitikud ega ohvitserid uskunud Saksa okupatsiooni püsivusse Eestis. Ühtlasi oli aga selge, et sakslaste lahkumine tähendab Nõukogude vägede vältimatut sissetungi. Et sellele vastu astuda, oli vaja relvastatud jõudu. Kui Saksa võimud Eesti diviisi laiali saatsid ja keeldusid üleriikliku omakaitse loomiseks luba andmast, jäi üle vaid üks tee — organiseeruda põrandal all.

Nii pandi 1918. a suvel alus Eesti Kaitse Liidule. Kui Ajutine Valitsus oma tööd novembris jätkas, oli Kaitseliit valitsuse esimeseks reaalseks toeks. Kaitseliidu ülemaks määras valitsus kindralmajor E. Põdderi. Organisatsioon kujundati territoriaalprintsibil, kusjuures valdades ja maakondades loodi käsundusreserv, mida KL ülem võis kasutada väljaspool kodumaakonna (-valla) piire. Algul lasusid Kaitseliidul ka piirivalve ja politsei ülesanded ning veel paljud muud toimingud. Oli ju Kaitseliit ainus üleriiklik enam-vähem väljaarendatud organisatsioon üldse.

Kaitseliidu liikmeskond oli vabatahtlik ning liikmete vastuvõtul kontrolliti kandidaatide poliitilist meelsust. Sõja eelõhtul kuulus Kaitseliitu 14 500 meest. Kaitseliidu relvastus pärines kolmest allikast. Umbes 1000 vintpüssi suutis anda KL peastaap

Tallinnas ülevõetud ladudest. 7000 püssi ja 20 kuulipildujat saadi Saksa võimudelt kohtadel ja ülejäänud relvastuse töid mehed ise kaasa. Oli ju segastel aegadel igal enesest lugupidaval peremehel vintpüss lahutamatu osa taluinventarist (E. Alwer. Eesti Kaitseliit Vabadussõja päevil. «Kaitse Kodu!» 1938, nr 20/21, lk 687—691 ja rida teisi allikaid).

Nagu selgub, oli Kaitseliit tugev küllalt, et hoida korda kogu riigi territooriumil. Riigi piiride kaitseks oli kergerelevantusega varustatud territoriaalvägi loomulikult liiga nõrk. Nii otsustaski Ajutine Valitsus juba 12. novembril luua regulaarsõjaväe. 21. novembril määrati sõjaväe organisatsiooniliseks vormiks üks diviis ja orienteeruvaks suuruseks 25 000 meest. 16. novembril kuulutati välja vabatahtlik mobilisatsioon ja ohvitseride, arstide ning sõjaväeametnike sundmobilisatsioon.

Valitsuse esimesed sammud riigikaitse loomisel olid läbimõtlematud. Vabatahtlik mobilisatsioon tõi kokku vaid 800 meest, neist mõnisada kaitseliitlased. Selline sündmuste kulgu oli üpris seaduspärane. On isegi üllatav, et sel ebakindlal ajal leidis miljoniise rahva hulgas 15 000 vabatahtlikku relvakandjat. Võrdluseks võiks öelda, et 75 miljoni elanikuga Saksamaal oli kahekümnenda aastail raskusi vabatahtlike leidmisega 100 000-mehelise Reichswehri, seda rahu ajal ja raske majandusolukorra foonil. Nii oli enam-vähem ette teada, et loodetud 25 000 vabatahtliku kokkutulek liisaks 15 000 kaitseliitlasele on utopia. Ohvitseride sundmobilisatsiooniga tõmmati aga Kaitseliidust sõja eelõhtul ära juhtkond. Nii oli siis sõjaväes iga sõduri kohta kaks ohvitseri ja Kaitseliidus tuhandete meeste juhtimiseks kaputäis lipnikke.

Vastutust sõjaliste oskuste eest kandis sisuliselt sõjaminister kindralmajor A. Larka kui kõrgeim sõjaväeline võimukandja, kellele allus ka Kaitseliit. Ei ole teada, kas kindral Larkat otseselt vabatahtliku mobilisatsiooni luhtumisel ja tekkinud ebakõlades süüdistati, kuid 26. novembril võttis peaminister K. Päts enesele ka sõjaministri portfelli. Kindral Larka määrati vastloodud Peastaabi ülemaks. Viimane kujutas enesest sõjaväe organiseerimise kõrgeimat juhtimiskeskust. Operatiivjuhtimiseks ei loodud samal ajal üldse mingit astutust. Ka see oli kahtlemata jäme viga, sest sõja puhkemine oli päevade küsimus. Tegelikult oli sõda juba puhkenud, kuna Punaarmee organiseeris esimese rünnaku Narvale 22. novembril. Selle löid aga tagasi evakueerumas olevad Saksa väed. Operatiivjuhtimise seisukohalt oli ebaõnnestunud ka sõjaväe struktuur. Eesti kaitsele kujundavad Tallinn-

Narva ja Tartu-Petseri suunad kaks ise- seisvat operatiivprobleemi, mis vajavad eraldi juhatusi. Määrates sõjaväe vormiks (ilmselt rahvusväeosade mälestuse mõju all) ühe diviisi, tekitas kõrgeim sõjaline juhtkond olukorra, kus üks operatiivsuund pidi paratamatult jääma ilma juhtimiseta. Nii Lõuna-Eestis tegelikult juhtuski. 1. diviisi ülem kindralmajor A. Tõnisson asus ohtlikumale — Narva suunale. Et käigult parandada tehtud viga, loodi 8. detsembril Lõuna-Eesti tarvis 1. diviisi I brigaadi staap. Brigaadiülemaks määrati polkovnik E. Limberg, kes allutati otse sõjaministrile. Loomulikult polnud see mingi lahendus. Pealegi oli polkovnik Limberg ebaõnnestunud valik. Ta ei saanud oma ülesannetega hakkama ja kaotas kriitilisel hetkel pea, mis tõi kaasa Tartu langemise.

Nagu ikka, peitub edu saladus suuresti juhtimises, juhi isikus. Kogu Eesti sõjavägi sündis ümber, kui kodumaale naasis polkovnik J. Laidoner, kelle kodutee üle Soome võttis aega. 14. detsembril loodi viimaks Operatiivstaap ja polkovnik Laidoner määrati selle ülemaks. 23. detsembril nimetati Laidoner aga sõjavägede ülemjuhatajaks erakordsete võimupiiridega. Operatiivstaabi ülemaks kutsus ta oma vana partneri polkovnik J. Sootsi. Ülemjuhataja esimeseks sammuks oli 2. diviisi loomine Lõuna-Eestis eesotsas polkovnik V. Puskariga 24. detsembril.

Kui kriis rindel oli möödas, reorganiseeris kindralmajoriks ülendatud J. Laidoner kogu kõrgema juhtimise. 23. veebruaril 1919 loodi Ülemjuhataja Staap kindralmajor J. Sootsi juhtimisel. Sellesse sulatati Operatiivstaap Kindralstaabi Valitsuse nime all (ülem polkovnik J. Rink) ja Peastaap Korraldusvalitsuse nime all. Viimase ülemaks tõusis kapten¹ P. Lill, kuna paljudes mõõdalaskmistes süüdi olev kindral Larka tagandati sõjaministri abiks. Ülemjuhatajale allutati ka 17. detsembrist ametis olev sisekaitse ülem kindral Pödder, kes komandeeris Kaitseliitu (Kaitsevägede staap 10-aastane. «Kaitse Kodu» 1927, nr 23, lk 886).

Koos kõrgema juhtimise korraldamisega orienteerus valitsus ümber ka mobilisatsiooni küsimuses. 24. novembril kuulutati välja sundmobilisatsioon Virumaal ja 29. novembril kogu riigis. Samm oli õige, kuid hilinenud. Taandumisel tekkinud meeleolu langus ja karistamatuse tunne tõi kaasa massilise kõrvalehoidmise ja deserteerimise. Ülemjuhataja astus sellises olukorras 29. detsembril sammu, millest pidanuks armee loo-

mist õieti alustama. Nimelt andis ta käskkirja, mille alusel loodi kaitseliitlastest vabatahtlikud territoriaalväeosad, nn kaitsepataljonid. Just nende väeosadega pandi seisma Punaarmee pealetung ja mindi üle vastupealetungile. Hiljem reorganiseeriti vabatahtlikud väeosad regulaarüksusteks. Nende löögiüksuste traditsioonid kinnistusid aga ometi ja kandusid nüüd üle ka mobiliseeritud meeskonnale (J. Tõrvand. Kalevlased — löögiüksusena. «Kaitse Kodu» 1929, nr 47/48, lk 1242—1243).

Arvuliselt kasvas Eesti sõjavägi 5. jaanuariks 1919 üle 13 000 mehe (Vabadusmonument II, Tallinn, 1936, lk 198). Veebruaris ületati aga 30 000 mehe piir (Eesti Vabadussõda 1918—1920, II kd. Tallinn, 1939, lk 451). Kordaseatud ja välismaalt muretsetud relvastuse abil sai sõjavägi neil kuudel vajaliku tehnilise baasi. Siinkohal loobume üksikasjalikumast statistikast ja esitame vajalikud andmed seoses operatsioonide analüüsiga. Kokkuvõtvalt olgu rõhutatud, et ülemaal esitatud kriitika ei kahanda selle suure töö väärtust, mille Eesti ohvitserikorpus (sh kindral Larka) tegi ära kriitilistel nädalatel. Tuli ju sõjavägi luua praktiliselt käigu pealt.

SÕJA ALGUS

Niipea, kui selgus Saksamaad tabanud krahhi ulatus, tühistas Nõukogude Venemaa 13. novembril 1918 Bresti rahu ja selle 27. augustil 1918 sõlmitud lisaleppe. Viimati mainitud akt oli meile tähtis seepärast, et nimetatud leppes Nõukogude Venemaa «arvestades faktilist olukorda Eestimaal ja Liivimaal loobub kõrgemast võimust nende piirkondade üle, samuti ka igasugusest sekkumisest nende siseasjadesse. Nende/piirkondade/ tulevane saatus määratakse kindlaks kokkuleppel nende elanikkonnaga.» (Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918—1920. Dokumente ja materjale, I kd. Tallinn, 1984, lk 65.)

27. augusti leppes lähtudes loovutas Saksamaa 19. novembril valitsemise ametlikult «Eesti etnograafilises piirkonnas /- - / Eesti Valitsuse asutuste kätte» (samal, II kd, Tallinn, 1986, lk 25). Nõukogude Venemaa seevastu taotles Vene riigi 1914. a piiride taastamist. Juba 16. novembril andis Punaarmee ülemjuhataja J. Väciets vägedele läänepiiril pealetungikäsu. Konkreetset Eestis osas seati Nõukogude vägede ette ülesanne hõivata Tallinn ja Valga ning tulla välja Läänemere rannikule (Direktivõ Glavnogo komandovaniija Krasnoi Armii (1917—1920). Moskva, 1969, lk 174—177, edaspidi DGKKA).

¹ Tolleaegne kapten vastab hilisemale majorile ja alamkapten kaptenile.

Traditsioonilisi sõjalis-poliitilisi sihte võimendas ideoloogiline maailmarevolutsiooni idee. 17. novembril 1918 moodustati Petrogradis Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei eestlasist liikmeist Eestimaa Ajutine Revolutsioonikomitee. 21. novembril avaldas see oma käskkirja nr 1, milles öeldi: «Kontrevolutsiooni korratuste mahasurumiseks ja maa seaduslike nõukogudevalitsuse korra uueste jaluleseadmiseni Eestis läheb ülemvõim revolutsioonikomitee kätte.» (Eesti Tööraha Kommuun. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1958, lk 30.)

Nii käsitas siis Nõukogude Venemaa Eesti Ajutist Valitsust kontrevolutsioonilise mäsuihendusena, andes Punaarmee pealetungile ühtlasi kodusõja ilme. Selline seisukoht välistas igasuguse kompromissi ja «seadustas» Nõukogude võimude poolt rakendatud punase terrori. Kui Punaarmee oli hõivanud Narva, kuulutati siin välja Eesti Tööraha Kommuun, mille Nõukogu eesotsas J. Anveldiga oma esimeses manifestis 29. novembril määras: «Eesti ajutine valitsus, kõik tema agendid ja toetajad, kõik mõisnikud ja pastorid /---/ on väljaspool seadust ja linnupriid.

Igaüks, kes «Eesti ajutise valitsuse» või tema agentide käskude täitmist nõuab tuleb samas paigas maha lasta» (samas, lk 40).

Nagu ilmneb, võitles Eesti Vabariik alanud sõjas oma olemasolu eest. Et see võitlus on ühtlasi eesti rahva võitlus allesjäämise eest, selgus rahva enamusele alles siis, kui paljastusid massimõrvad ja küüditamised ajutiselt Punaarmee okupatsiooni alla langenud aladel. Terror, mille juurde tuleme konkreetselt veel tagasi, oli parim propaganda Eesti sõjaväest deserteerimise vastu ja bolševike saatuslik viga.

28. novembril, mil Punaarmee ründas Narvat, oli kõik see veel teadmata. Nõukogude väejuhatuse koondas Eesti piiridele oma 7. armee 6. laskurdiviisi Narva ja 2. Novgorodi diviisi Petseri lõiku. Pealetungi algul oli Punaarmeel esijärgus 12 000 võitlejat, neist 7000 Narva sektoris. Siin pidi pealetungi toetama ka Balti laevastik.

Narva vallutamine nähti ette kahepoolse haarava löögina, kusjuures osa vägesid pidi kaitsjaid siduma aktiivsusega rindelt. Haardeks lõunast üle Kulgu eraldati 730 tääki 9 kuulipildujaga. Põhjust teostas haardemanöövri meredessant (1005 tääki 39 kuulipildujaga). See maabus transportalustelt, mida katsid oma tulega ristleja «Oleg» ja kaks hävitajat. Frontaalselt läks rünnakule 3345 tääki ja mõõka 16 suurtüki ja miinipilduja ning 30 kuulipilduja toetusel. Reservid olid järgustatud sügavusse piki Narva—Jamburgi raudteed.

Eesti poole suudeti Narva kaitseks koondata 1. diviisi väeosadesse 1136 tääki ja mõõka 15 kuulipildujaga. 28. novembril olid Narvas veel viimased lahkumas olevad Saksa väeosad, kokku 720 meest 24 suurtüki ja miinipilduja ning 41 kuulipildujaga. On pikemata selge, et ilma Saksa raskerelvadeta polnud võimalik Narvat hoida. Sellises olukorras andis kindral Larka diviisiülemale käsu mitte riskida sissepiiramisega. Kindral Tõnisson langetas seepeale ainuvõimaliku otsuse. Nii kaua kui sakslased rindel püsisid, löödi tagasi kõik punaväelaste rünnakud. Kell kolm päeval tõmbusid sakslased ja nende kannul ka eestlased välja Jaanlinna sillapealt. Sillad Narva jõel õhiti.

Vahepeal, kella 12.30 ja 13.20 vahel, oli Narva-Jõesuus maabunud Nõukogude dessant ning liikus vastupanu kohtamata Narva grupi tagalasse. Olgu märgitud, et kogu kaitse koosnes siin tosinast kaitseliitlasest. Sakslaste lahkumine ja dessandi tegevus tekitasid Narva grupi sissepiiramise ohu ja kell 15.00 andis kindral Tõnisson käsu linna loovutamiseks. Evakueerumine viidi läbi täies korras ja ööl vastu 29. novembrit asusid 1. diviisi osad Repniku-Auvere ruumi.

Narva lahing, mis avas Vabadussõja Eesti armee lüüasaamisega, oli mõneti siiski ka tõrjevõit. Nimelt sai lahingus surma 2 eestlast ja 2 sakslast, teisalt aga umbes 200 punaväelast. Neist 124 jättis elu Kreenholmi väljal, joostes Saksa patarei marutulle. Seega võimendas 28. novembri lahing veelgi 7. armee ja 6. laskurdiviisi juhtkonna ebakindlust, mis tekkis juba 22. novembril. Nii jäi Punaarmee edasiliikumine pärast Narva hõivamist aeglaseks ja kobavaks (G. Leets. 15 aasta eest. «Kaitse kodu!» 1933, nr 22, lk 664—687).

Punaarmee ebakindlal tegevusel Eesti lõigus oli aga veel teinegi põhjus. Nii kõrgem ülemjuhatuse kui ka armeejuhatuse pelgasid tol ajal tõsiselt Soome rünnakut Karjala kannasel. See sundis «külmutama» suuri väemasse Petrogradi piirkonda. Nii jäid reservid kaugele maha läände tungivaist 7. armee osadest, mis muitis armeejuhatuse põhjendatult murelikuks.

EESTI VÄGEDE TAANDUMINE.

Pärast Narva vallutamist liikus Punaarmee Põhja-Eestis aeglaselt edasi. Suuremaid lahinguid siin polnud. Väikesearvulised Eesti 1. diviisi osad olid laiali kistud pikale rindele. Kuid talvine aeg piiras ka vastase tegevust teeolude tõttu ja kergendas seeläbi kaitset. Võideldi asulate ja üksikhoonete pärast. Kaitseks kasutati kivihooneid ja -aedu. Külmunud maa tegi kaevumise võimatuks.

Tulejõud oli mõlemal pool nõrk. Niisugune sõdimisviis tõstis erakordselt raudtee kui peamise kommunikatsiooni tähendust. Eesti väejuhatuse taipas seda ja hakkas ehitama soomusronge. 30. novembrist kuni 23. detsembrini läks rindele kolm soomusrongi, mis olid relvastatud suurtükkide ja raskekuulipildujatega ning mehitatud dessantkomandoga (P. Villemi. Soomusrongide diivis Vabadussõjas. «Sõdur» 1928, nr 48/49, lk 1322—1326).

Tänu soomusrongidele ei kujunenud Eesti vägede taandumine kunagi paaniliseks. Kui jalaväe jõud murdus, andsid rongid taas vastulöögi ja jalavägi sai hingetõmbeaega. Nii iseloomustab Eesti taandumisoperatsiooni aktiivne kaitse. On iseloomulik, et Vabadussõja ajal saadud kibe kogemus elas Punaarmees edasi veel kaua pärast sõda. 1927. a ilmunud ametlik «Spravotšnik po bronevomu delu dlja komsostava vseh rodov voisk» ütleb leheküljel 136 Eesti soomusväe kohta: «Soomusrongide isikkoosseis, nii ohvitserid kui sõdurid, komplekteeritakse eranditult kulaklikust ja kodanlikust elemendist, keda iseloomustavad marurahvuslus ja äärmuslikud patriootilised tunded oma vabariigi suhtes.» 1927. a komplekteeriti Eesti armeed tegelikult muidugi territoriaalprintsibiil.

Punaarmee ei suutnud parandada silda Narva jõel, seepärast ei pääsenud Eestisse ka Nõukogude soomusrongid. Punaarmee jalaväe edasilükkamise muutis see vaevaliseks ja kaotusrikkaks. Siiski vallutas Punavägi 1919. a alguseks Rakvere ja Tapa ning surus Eesti väed Tallinna lähistele. 7. detsembril forsseeris Vasknarva juures Narva jõe koondsalk (1350 tääki 10 kuulipildujaga), mis tungis aastavahetuseks 4 km kaugusele Paidest.

Lõuna-Eestis asetas Eesti väejuhatuse algul teatud lootusi Pihkvas laagerdavale vene valgete Põhjakorpusele. Tegelikult ei suutnud see Punaarmeed pidurdada ja valgus korraldult Eestisse. Valgete kannul veeres edasi 2. Novgorodi diviis, mis vallutas 8. detsembril Võru, 18. detsembril Valga ja 22. detsembril Tartu. Eesti väed asusid kaitsele Põltsamaa ja Viljandi lähistel. Pärnumaa piiridel tol ajal nimetamisväärsed lahingutegevust ei olnud.

Kes on tuttav eestiaege Vabadussõja-literatuuriga, võib imestada siinkohal esitatud ülevaate pealiskaudsust. Tõsi, Vabadussõja esimestest nädalatest on kirjutatud hirmuäratavalt palju (ka punaküttide poole pealt). Psühholoogiliselt on see mõistetav, sest toimunu vajutas oma erakordsusega tulise jälje osavõtnute mällu. Asetades sõjategevuse detsembris 1918 sõjaajaloo üldraami, näeme ometi, et peale Narva lahingu

ei olnud sel perioodil ühtki kokkupõrget, mis tõelise lahingu mõodu välja annaks. Ülimalt hõre rinne ei andnud selleks võimalustki. Et meil siinkohal on lootusetu hakata üles lugema kõiki neid tulevahetusi selle tuulikukeha ja tolle kalmistuaia nurga juures, loobume hoopis. Tahaks vaid loota, et A. Kivikase suurepärase, praktiliselt ainus realistlik Vabadussõja-romaan «Nimed marmortahvilil» taas välja antakse. See teos loob Vabadussõja alguse sündmustikust parema pildi kui ükski üksipulgi kirjeldus.

PUNANE TERROR.

«Kodanliku Ajutise Valitsuse positsiooni kindlustumise ning valgearmee sõjalise eduga kaasnes 1919. a algul massiline terror,» ütleb üks paljudest nõukogude ajalooramatutest (Revolutsioon, kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis (1917—1920). II kd. Tallinn, 1982, lk 262). Sealsamas on (lk 263) korratud taas väidet, et Eesti Vabariigi võimude terrori ohvriks langes «vähemalt kaks tuhat inimest või isegi rohkem». See väide on vale. Taolise arvuga tulid oma propagandaväljaannetes lagedale lüüasaamisest kibestunud enamlased 1919. aastal. Mingit allikatel tuginevat kinnitust sel väitel ei ole.

Vale ei ole aga üksnes arv 2000, vaid ka väide terrori kui niisuguse kohta. Terrori peamine tunnus on suvalisus ja ebamäärasus. Terrorirežiim ei karista, vaid hirmutab. Niisuguseid repressioone Eesti Vabariik ei rakendanud. Nagu tavaks kõigis maailma riikides nii ka Eestis seati seoses sõja algusega 29. novembril 1918 sisse sõjaseisukord. Sel puhul avaldatud teates meenutas valitsus kodanikele, millised kuriteod kuuluvad välikohtute kompetentsi. Need olid: mobilisatsioonist kõrvalehoidmine ja väejooks, sabotaaž ja spionaaž, kodusõja õhutamine ja mässukatse. Seega rakendasid Eesti võimud tavalist sõjaaegset õiguspraktikat. Et oma seadusi veel ei olnud, tugineti endistele Vene seadustele, mida tundsid nii juristid kui tavalised kodanikud.

Kui nüüd vaadata «valge terrori ohvreid», nii nagu neid esitavad nõukogude väljaanded, näeme huvitavat pilti. Iga huviline võib heita pilgu juba tsiteeritud kogumiku II köitesse näiteks dokumendile nr 309. Seal on surmamõistetud: R. J. Evert «õja liinilt ära jooksmise» eest, A. Laredei «riigi kodanike areteerimise» eest, E. Sohva «vaenlase vägedega rüüstamisest osavõtmise» eest jne, jne. Ei ühtegi tõelist ohvrit. Terrori «ohvrite» arvu suurendamiseks on nende hulka arvatud isegi isikud, kes näiteks Saaremaal, relv käes, Eesti valitsuse vastu

võitlesid, samuti Tartus asunud tagavara-pataljoni mässu juhid. Tollesama mässu kirjeldamisel ütleb aga nõukogude ajaloo-teos pörutava otsekoheusega, et mässajad «läksid lipnikule rusikatega kallale, püüdsid revolvril ja mõõka ära kiskuda /---/ murti õpperelvalao ukseid lahti /---/» jne (Revolutsioon, kodusõda ... II kd, lk 385). Sealsamas selgub (lk 387), et 22st mässuga seoses hukatust olid viis varem teeninud — Punaarmee. (Selle eest neid ei karistatud!) «Töölisaktivistid» keda repres-seeriti, «korraldasid streike ja keeldusid administratsiooni korraldusi täitmast /---/ saboteerisid relvade parandamist /---/ rik-kusid varustust /---/ viisid ära varuosi» (samas, lk 238 jj).

Niisiis, ei ühtki tõelist «terrori ohvrit». Allakirjutanu on seni leidnud üksikuid fakte ebaseaduslike hukkamiste kohta üksnes «kodanlikest» allikatest. Üks ja teine Eesti ohvitser või sõdur on meenutanud juhtumit, kus tabatud punaväelane, eriti muidugi nahkjope kandja, lasti maha ilma välikohtuna. Näiteks Tartus, kus Eesti sõdurid kaotasid enesevalitsemise pärast Kredii-tkassa veretöö avastamist. Nii see muidugi oli, kuid iialgi polnud terror Eesti Vaba-riigi poliitikaks. Selline väide on välja-mõeldis, mis peab maskeerima punast ter-rorit. Ühtlasi kajastab täiesti normaalse sõjaaegse kohtupraktika nimetamine ter-roriks teatud ajaloolaste mõtteviisi. See on samal alusel nagu tsiteeritud dokumendid 1918. a novembrist, mil enamased vaat-lesid kogu Eesti riiki kuritegeliku ühendu-sena.

Mis puutub arvudesse, siis Vabadussõja kestel mõisteti välikohtute ja sõjaringkonna-kohtu poolt surma 214, vangi 147 ja õi-geks 201 isikut. Teadmata arv surmamõiste-tuist sai võimaluse karistusüksustes oma süütegu lunastada, vähemalt üks teenis välja Vabadusristi (arv V. Raidi väite-kirjast).

Hoopis teisiti töötas tšekaa. Kommuuni siseasjade valitsuse juhataja J. Käspert oma päevakäsus nr 1 käskis musta nimekirja kanda lisaks Kommuuni Nõukogu 29. no-vembri manifestis näidatud kategooriatele ka «kõik, kes ühes valgekaardiga põge-nenud» ning «ülemal nimetatud isikute pere-konna liikmed, kes kohale jäid». 3. detsemb-ril 1918 andis Kommuuni Nõukogu esimees J. Anvelt käsu massilise terrori alustami-seks kõikide «kontrevolutsionääride» vastu.

Kes need inimesed siis olid, keda ma-ilmarevolutsioon pidi hävitama? Loomuli-kult lasti maha kõik sõjavangid. Alla-kirjutanul on nimeliselt teada umbes 100 selle kategooria ohvrit. Seejuures piinati vange sageli. 16. jaanuaril langes näiteks

Järvekülas haavatuna vangi Kalevlaste Ma-leva 16aastane vabatahtlik, töövoormehe poeg Herbert Lehmann. Ta tapeti mõõka-dega pähe pekstes. 19. augustil langes Šepetsi küla juures haavatuna vangi õppur-vabatahtlik Oskar Evert. Kui meie üksus vasturünnakul küla ära võttis, leiti Everti laip. Talle olid õlakud naeltega keha külge löödud ja noormees siis tääkidega surnuks torgitud.

Punaarmee poolt okupeeritud aladel algasid tapmised koos Nõukogude vägede edasilükkumisega. Massiliseks muutusid tap-mised aga 1919. a jaanuaris, mil puna-väelased taanduma löödi. Nii mõrvati Viru-maal ja Narva linnas kokku 203 nimeliselt tuvastatud isikut. Neist 82 tapeti Rakvere lähedal Palermo metsas. Ohvrid viidi ühis-haua äärele, võeti pesuväele ja tapeti kogu-paukudega. Hiljem tulistasid tšekistid hauda ronides laipu näkku ja tallasid jalgadega, et muuta surnukehad tundmatuks.

Ohvrid olid valdavalt n-õ tavalised inimesed. Narvas tapetud 51 inimesest olid 2 vaimulikku ja 3 ohvitseri, ülejäänud käsi-töölised ja töölised. Süüdistusi ei ole ena-masti teada. Mis süüd saigi olla seitsme-aastaselt Herman Olkal, kes 18. detsembril jäi lisakus jalgu tšekaa lentsalgale. Ta lasti maha ja visati maanteekraavi. Rakveres tapetuist olid 16 naised. Nende hulgas oli meditsiiniõde Marta Afanasjeva. Tema süü seisnes selles, et ta «ravis valgeid».

Lisaks tapmistele küüditati Virumaalt 1065 inimest. Tartu Krediidkassa keldris käis tapmine viimse hetkeni. Selle katkes-tas Eesti vägede sissetung linna. Et met-sistunud tšekistid tapsid inimesi kirvehoopi-dega, võttis sadistlik protseduur palju aega. Vaid 19 inimest, nende hulgas piiskop Platon, jõuti hävitada. Järge ootas aga 350 vangi. Valga juures Priimetsas leidis massi-hauas 86 ohvrit. Kõik nad olid paarikaupa okastraadiga kokku seotud ja suur osa pi-medaks torgatud. Ka Lõuna-Eestis toimus massiline küüditamine. Üksnes Võru- ja Val-gamaalt deporteeriti üle 2000 inimese. Ja süüdistused? Amblas tapeti naiskooliõpetaja Kessler «iironilise märkuse eest Punaarmee aadressil».

Ruumipuudusel on võimatu ja ka tar-betu seda süngelt teemat jätkata. Kokkuvõttes tehti juurdlustel nimeliselt kindlaks 650 punase terrori ohvrit, lisaks vähemalt 4000 küüditatud. Kuid sügava armi jättis inimeste hinge ka mõnitamine, nagu tabas üht elatanud talutaati Jõhvi juures. Vana-mehe koer haukus punaväelase peale. Mees viidi staapi, kus teda sünniti kápuli käima ja haukuma.

Ammendavat käsitlust punase terrori koh-ta seni ei ole. 1938. a ilmus A. Raagi sulest

põhjalik raamat «Kolm nädalat punast diktatuuri», mis käsitleb Tartu sündmusi. A. Palgi andis 1936. a välja uurimuse «Enamlaste võimuleolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine». Ülejäänud faktoloogia leidub sadakonnas üksikartiklis ja raamatus. On aeg ka tolle ajastu tõde päevavalgele tuua. Jutt Kommuuni poliitilistest vigadest agrariküsimuses või palgapoliitikas on vaid tühine episood selle kahju kõrval, mida enamlaste endi üritusele tegi metsistunud tšekaa. Ilma selle aspekti halastamatu paljastamiseta ei saa seletada eesti rahva poliitilist käitumist 1918.—1919. a.

EESTI VÄGEDE VASTUPEALETUNG.

1919. a alguseks suutis Eesti väejuhatust armeele jalad alla saada. Jõudude vahetamine rindel kujunes järgmiseks:

	Eesti	N. Vene
täake/mõõku	5700	8000
kuulipildujaid	150	100
suurtükke	25	34
soomusrongid	4	—

Saabunud oli Briti laevastik koos esimeste relvapartiidega. Tallinna jõudsid esimesed Soome vabatahtlikud, kelle saabumine tõstis järsult armeed ja kogu rahva enesekindlust. Punaarmee oli samal ajal väsimas. Nagu meenutavad tolaegsed eesti punased kütid, mõjus moraalile halvavalt tõik, et oodatud enamlik mäss Tallinnas jäi vaid soovunelmaks.

Tajudes õigesti kujunenud kriitilist hetke, andis Laidoner 2. jaanuaril 1919 käsu üle minna vastupealetungile. Järgnevat päevadel hargnesid kogu rindel ägedad, kuid rakendatud jõudude poolest üpris tagasihoidlikud murdelahingud. Strateegilist tähtsust omas seejuures kapten K. Partsi poolt juhitud soomusrongide sügav läbimurre Tallinn—Narva raudteel. Hävitades 4. jaanuaril punaväe esijärgu pataljonid, vallutasid rongid juba 9. jaanuaril Tapa. Siin võtsid eestlased esmakordselt sadakond vangid ja üpris rohkelt sõjasaaki (K. Partsi. Soomusrongide tegevust Vabadussõja murrang-ajajärgul Põhja (Viru) rindel. «Sõdur» 1928, nr 6—8, lk 221—229).

Tapa vallutamine katkestas raudteeühenduse Põhja- ja Lõuna-Eestis opereerivate punaväeosade vahel. Eesti väed said samal ajal valikuvabaduse löökide suunamiseks kas Narva või Tartu peale. Kapten Partsi valis Tartu suuna. Põhjuseks olid tõsised purustused Tapa—Narva liinil, mida taanduv punavägi innukalt lõhkus. Isiklikku laadi ajendiks Partsi otsuse kujunemisel olid vastuolud 1. diviisi ülema kindral Tõnissoniga. Soomusrongid allusid operatiivselt viimasele. Selline lahendus ei olnud otstar-

bekas, sest diviisiülem kippus ronge kasutama oma väsinud jalaväe huvides. Soomusrongid nagu alati soomusvägi saab edukas olla üksnes iseseisvana. Seda tajus Laidoner juba jaanuarilahingute ajal ja sanktsioneeris kapten Partsi omavolitsemise. 20. veebruaril moodustati soomusrongidest omaette divisjon ja 23. augustil laiendati see diviisiks. Väekoondist juhtis pidevalt K. Partsi, kes tõusis polkovnikuks.

Jätame siinkohal soomusrongid ja jälgime sündmuste edasist kulgu Põhja-Eestis. Soomusväe pöördumine lõunasse ei katkestanud siin Eesti vägede kiiret edasitungi. Eesti 1. diviisi jätkuv edu tagati kahepoolse haardega Nõukogude 6. diviisi tiibadel. Lõunast andis punaväe tagalasse hoobi Eesti 1. ratsapolk. Viimane saabus rindele aastavahetusel ja andis kaarja löögi punaväe tagalasse, ühinedes teel Paide kaitsele asunud Järvamaa kaitsepataljoniga. Nii sündis iseseisev operatiivgrupp, mida juhtis ratsapolgu ülem kapten G. Jonson. Tema operatiivgrupp vallutas 10. jaanuaril Rakke, kus ratsaväe löök ristus soomusrongide põhjast lõunasse antud hoobiga. See ruimeeris Nõukogude 6. diviisi vasaku tiiva täiesti. Ratsavägi pääses operatiivavarusele ja tungis välja kuni Iisakuni. 12. jaanuaril oli ratsavägi juba Kuremäel, olles katnud nädalaga üle 100 km. Samal päeval taandusid punaväe 6. diviisi vasakpoolse kolonni väeosad omavoliliselt Vasknarva juures üle Narva jõe, paljastades täiesti diviisi peajõudude tagala (E. Kramm. Eesti ratsavägi 11. XI 1917—11. XI 1927. «Sõdur» 1927, nr 44/45, lk 1107—1108).

6. diviisi põhjatiiva haaras Eesti merevägi. Pärast Inglise eskaadri saabumist Tallinna 12. detsembril 1918 läks ülemvõim Soome lahes jagamatult Eesti—Inglise laevastiku kätte. Lisaks sakslastelt ülevõetud suurtükipaadile, mis sai nime «Lembit», rikastus Eesti laevastik ka tänu inglastele. Viimased vangistasid detsembri lõpus kaks luurele tulnud Nõukogude hävitajat. Need anti üle Eesti mereväele ja said nimeks «Lennuk» ja «Vambola». Peale nimetatute allus Eesti merejõudude juhatajale admiral J. Pitkale rida väiksemaid sõja- ja abilaevu. Nende abil sooritas Pitka hulgaliselt dessante Nõukogude vägede tagalasse. Kuigi Pitka ei olnud kaadriohvitser, lõõmas temas ehtne «Nelsoni vaim», mis muutis läbisaamise Briti eskaadri juhi admiral Sir Walter H. Cowaniga südamlikuks. Ühiselt kavandati ka suur dessant Utria all. Enne seda veeskisid eestlased miinitõkke Seiskärist kirde poole. Kui kate oli loodud, maandati 17. jaanuaril Utria all 1000 merejalaväelast. Neist 400 kuulusid Eesti meredessantpataljoni, kuna üle-

jäänud olid soome vabatahtlikud (J. Santpänk. 20 aastat meie mereväge. «Merendus» 1938, nr 6, lk 306—313).

Dessandi maandamine otsustaski kõikumal löönud 6. diviisi saatuse. Lugeses tolleaegseid punaväe dokumente, näeme Eesti vastupealetungi alates üllatavat optimismi. 7. jaanuaril sai 7. armee veel käsu «hõivata rannik Tallinnast kuni Jelgavani» (DKFKA, I osa, lk 497). Murrang teadvuses toimus punaväe poolel 8. jaanuaril ja — väga dramaatilisel kujul. Tolle päeva operatiivkäsk nõuab: «Viivitamatult kõik käepärased jõud olukorra taastamiseks Tallinna suunal.» (Samas, lk 499.)

Käskude mahajäämine tegelikkusest iseloomustab kogu punaväe juhatuse tegevust Eesti vastupealetungi ajal. On ilmne, et viletsa side kõrval oli siin põhjuseks alluvate staapide püüd olukorra tõsidust kinni mätsida. Näiteks kinnitas rinde staabiülem N. Domožirov otsekõneluses välistaabi ülema F. Kostjajeviga 11. jaanuaril, et «vastast Narvani mingil juhul ei lasta» ja «otsest ohtu Narvale ei ole» (samas, lk 502—503).

Utrias maabunud dessant tungis Narva sisse 18. jaanuari õhtul kell 17.20. Ööl vastu 19. jaanuari jõudis teisest küljest Narva 1. ratsapolk koos regedele paigutatud 5. jalaväepolguga. Kergekoondist juhtis 5. polgu ülem alampolkovnik N. Reek. 19. jaanuari hommikuks oli Narva Eesti vägede käes. Punaarmee taandus segaduses Jamburgi suunas. Rindejuhataja D. Nadžožnõi ei teadnud 19. jaanuari hommikul sellest veel midagi ja käskis merre paisata Eesti dessandi, mis «ohustab» Narvat (samas, lk 515—516).

Narvas võtsid Eesti väed ainult 300 vangi. Narva kiire vallutamine kahepoolse haardega sulges aga «kotisuu» Sinimägede positsioonile jäänud punaväe osadele. Siin võttis 1. jalaväepolk üksnes 18. jaanuaril vangi ligi 700 punaväelast. Üldse said Eesti väed vastupealetungil Narvani üle 2000 vangi ja rikkalikult sõjasaaki (J. Saidlo. Sõjategevus Viru rindel jaanuaris 1919. a. «Vabadussõja Tähistel» 1937, nr 1, lk 3—11).

Punaarmee ülemjuhataja J. Väciets hindas oma vägede tegevust jaanuaris järgmiselt: «Olen seisukohal, et vaevalt võib väita, et seitsmese armee võitles selle sõna tegelikus tähenduses.» (I. Tipner. V õgne revolutsii. Tallinn, 1964, lk 159.) Hinnangule järgnesid muidugi meetmed ja 6. veebruaril kandis 6. diviisi komandör varmalta ette: «Kõik väeosad, kes ei täitnud oma kohust, on antud Revolutsioonilise Tribunali kohtu alla ja toimub kõlbmatu ning kahjuliku elemendi väljapuhastamine.» (Sealsamas.)

Soomusrongid, mis mäletatavasti 10. jaanuaril olid Rakke juures, vallutasid 13. jaanuaril Jõgeva. Siin ristus rongide hoop pealetungile asunud 2. jalaväepolgu löögisuunaga (2. polk kuulus juba 2. diviisi). Samal õhtul kohtusid rongid Visusti mõisas leitnant J. Kuperjanovi partisanidega, kes omal käel olid pikka aega sügava kiiluna venelaste asetuses paiknenud. Partisanid tugevdasid rongide dessanti ja soomusrong rühkis edasi. Ööl vastu 14. jaanuari jõuti Äksini. See vallutati ägeda lahinguga käigult. Kärkna all tuli lüüa lahing punaväe soomusrongiga, mis Pihkva kaudu ka viimaks Eesti rindele oli saabunud. Punaste rong löödi põgenema.

7 km Tartust Maramaa mõisa kohal dessant jalastus ja liikus sörkjooksul kahel pool raudteed edasi. Tähtvere väljal murti vastase katse pealetungi peatada ja kell 13.30 tungisid soomusrongid Tartusse sisse. Videvikuks oli linn julgestatud. Saagiks langenes Tartus üle 200 vaguni mitmesugust relvastust ja varustust. Nii kroonis siis hulljulget üritust täielik edu. Lükudes edasi ligi 100 km lõhkusid soomusrongid jõulise tiivalöögiga kogu Punaarmee rinde (Les. 20 aastat Tartu vabastamisest. «Kaitse Kodu!» 1939, nr 1, lk 22 jj).

Tartu alla suunas ülemjuhataja kiirelt abijõude. Ümber rühmitati kõik 2. diviisi väeosad, mis suunasid nüüd ühe löögi Valga ja teise Võru peale. Mõlemad linnad võeti 1. veebruaril. 4. veebruaril vallutati ka Petseri. Võru-Petseri suunal ei suutnud punavägi tõsisemat vastupanu avaldada. Eesti väed võtsid üle 1000 vangi. Teisiti olid lood Valga all.

Pihkva—Valga—Valmiera raudteeliinil «rippus» kogu punaväe Läti grupp, kellele see oli ainus ühendustee Venemaaga. Sellises olukorras peatati punaväe edasitung Kuramaal ja toodi seal kiires korras vägesid Valga kaitsele. Värsked jõud rühmitusid Paju mõisa kaitseõlme. 30. jaanuaril toimus siin Vabadussõja algperioodi kõige verisem lahing. Eestlased koos soome vabatahtlikega vallutasid viimaks mõisa, kuid kaotasid surnute ja haavatutena 156 meest, neist 14 ohvitserid. Surmahaava sai ka rünnakut juhtinud leitnant J. Kuperjanov. Punaväelasi jäi lahinguväljale umbes 300 (Siia saadik ja mitte enam. «Kaitse Kodu!» 1939, nr 2, lk 58—60). Olgu öeldud, et kogu väikese Valgamaa vabastamine maksis Eesti sõjaväele 123 langenut (J. Raudma. Kui vabastati Eesti lõunapiir. «Kaitse Kodu!» 1939, nr 2, lk 55—56).

On küsitud, kas Kuperjanov tegi ikka õigesti, viies mehed sügavas lumes tugeva pakasega vastu mäge lagedal väljal rünnakule ülekaaluka vastase tugevais kivi-

hooneis asuvate punaväelaste vastu? Ühes ammuses «Ameerika Hääle» saates väitis kuperjanovlaste hilisem ülem kolonelleitnant J. Unt, et Kuperjanovil olnud liigne kaldumus «otse traadi peale minna» (isiklik üleskirjutus). Võimalik, kuid vaatame asja ka teisest küljest.

Punaarmee dokumentidest näeme, et pärast Tartu langemist ee tlaste kätte algas Nõukogude väejuhatuse intensiivne tegevus. 20. jaanuaril andis ülemjuhataja Lätis opereerivaile vägedele direktiivi, kus öeldi: «/---/ on viivitamatult hädavajalik taastada olukord Baltikumis otsustava pealetungiga lõunast, Võru ja Valga suunast /---/ Keskendada jõud Petseri, Võru ja Valga rajooni /---/ Saabunud reservid koondada Valka.» (DGKKA, lk 190—191.)

30. jaanuaril olid mainitud väeosad (kaks läti kütibrigaadi, 2. Novgorodi diviis ja ülemjuhataja varust eraldatud 10. diviis) alles teel ja venisid ešelonidena piki Pihkva—Petseri ja Valmiera—Valga raudteid. Mõne päeva pärast oluaks nad päral ja siis ei oleks enam mõne pataljoni suudetud Valgat, Võrut ja Petserit ära võtta. Antud olukorras oli «aeg veri» ja nii tuleb Kuperjanovi otsust siiski õigeks lugeda. Ootamatult tabatuna kaotasid lähenevad punaväeosad oma lahingujõu. 7. veebruaril kandis Läti punaväe juhataja P. Avenis ülemjuhatajale ette: «Vastase pealetungi korral vaevalt kõik üksused suudavad hoida kaitseliine /---/ Tulevikus võib tekkida vahetu oht Riiale.» (DKFKA, I osa, lk 530—533.)

Lugedes seda dokumenti ja kõrvutades mainitud direktiivi 24. jaanuaril antud ülemjuhataja käsuga: «Sillad Petrogradi ees tuleb mineerida, et need vajaduse korral õhõhkida» (DGKKA, lk 191), võime imestada omaaegsete Eesti sõjaajaloolaste tagasihoidlikkuse üle. Neid dokumente eestiaegsed autorid kasutada ei saanud ja nii hindasid nad Eesti vastupealetungi peamiselt kui kohalikku võitu. Toodi ära tõik, et Eesti väed purustasid 2 Nõukogude diviisi ja löid rivist välja 5000—6000 vaenlase võitlejat, võttes saagiks 42 suurtükki, üle 100 kuulipilduja, lennukid, vedureid, vaguneid jne (Siia saadik. . . , lk 58). Peamine oli aga muu. Punaarmee ülemjuhatus koges Eesti pealetungi kui strateegilist lüüasaamist. Siia toodi Eesti vägede tõkestamiseks ülemjuhataja varust 4 diviisi. Üldse oli strateegilises reservis 9 diviisi ja neist saadeti tol ajavahemikul rindele 6. Nii neelas siis Eesti lõik suurema osa punaväe strateegilisest reservist (DKFKA, IV osa, lk 290, 298, 309—310).

Nii ei saanud enam jätkuda. Eesti vägede edu sundis punaväe juhatust ümber hindama kogu oma strateegia.

PUNAARMEE ETTEVALMISTUSED UUEKS SUURPEALETUNGIKS.

1919. a veebruari teisel poolel oli Eesti vägesid eesliinil 18 000 tääki ja 1400 mõõka 70 suurtüki ja 230 kuulipildujaga. Soomusrongide arv kasvas seitsmeni ja soomusautosid oli kaheksa. 15. veebruaril sooritas esimese lahingulennu Eesti lennuvägi. Selle armee murdmiseks vajab Nõukogude väejuhatust kvalitatiiivselt uusi jõude. J. Väciotis selgitas ettekandes V. Leninile veebruaris 1919: «Kui me oleme saavutanud suurt edu /---/ nende tühiste jõududega, mis meil on, siis üksnes seepärast, et meie vastas oli materiaalselt ja moraalselt laostunud vastane /---/ Palju tõsisem on küsimus siis, kui meil Läänes tuleb pörgata hästi organiseeritud vägedele.» (DGKKA, lk 168.)

Eestis see olukord tekkis ja 22. veebruaril andis J. Väciotis tervele Ida-Euroopale olulise direktiivi. Sellega pandi seisma Punaarmee edukas (!) pealetung Lätis, Leedus ja Valgevenes. Kõik punaväe Läänerinde pingutused kästi koondada Eesti vastupanu murdmiseks (DGKKA, lk 362). 23. veebruaril andis Läänerinde juhataja oma käskkirja. Ta otsustas lahendada ülesande sel teel, et suunas pealöögi Lõuna-Eestisse. Käskkirjas öeldi: «/---/ anda vastasele pealöök Pihkva alt, milleks luua lähtepealööksioonid joonel Pihkva—Ainaži ühiseks pealetungiks Läti armeega põhja, seades lõpp-eesmärgiks Tallinna hõivamise.» (DKFKA, II osa, lk 58.)

See dokument näitab, et punaväe eesmärgiks oli ka kevadisel pealetungil Eesti täielik hävitamine. Ühtlasi võib Eesti sõjavägi enese arvele kirjutada Läti, Leedu ja osalt ka Poola päästmise. Veebruari lõpust kuni mai keskpaigani said nimetatud maad aega oma riigikaitse korraldamiseks ja vastupealetungile üleminemiseks. Kui Eesti kaitse 1918/19. a vahetusel ei oleks vastu pidanud, siis poleks miski päästnud ka Lätit ja Leedut. Oli ju Punaarmee jaanuari algul juba vallutanud nii Riia kui Vilniuse. Poolal olid samal ajal «käed tööd täis» teistel piiridel. Muidugi poleks punavägi suutnud Poolat vallutada, kuid Poola piirid oluaks kindlasti palju lähedasemad praegustele!

Valmistudes kevadiseks pealetungiks koondas Läänerinde juhatus Eesti vastu peaaegu poole tema käsutuseseisvaist vägedest. Üldse oli Läänerindel 285 000 meest, neist 153 000 tääki ja mõõka, toeks 800 suurtükki ja 8500 kuulipildujat (DKFKA, II osa, lk 84 ja IV osa, lk 62 ja 70). Sellest tolle aja kohta suurest jõust oli Eesti rindel 80 000 meest (sh üle 40 000 täägi ja mõõga), toeks 200 suurtükki ja 1100 kuulipildujat, 5 soomusrongi, 14 soomus-

autot ja 14 lennukit (DKFKA, IV osa, lk 62—63). Narva alla jättis punaväe juhatus vaid 20 000 meest (11 000 tääki ja mõõka) 67 suurtüki ja 177 kuulipildujaga. Ülejäänud jõud olid Lõunarindel (Kodusõda ja välisriikide interventsioon... II osa, lk 126).

Nii läks siis punaväe juhatus välja n-ö kindla peale ja 17. märtsi direktiivis nõudiski J. Väcietis karmilt: «Teie rindele /Läänerindele/ on praegusel hetkel koondatud vabariigi relvajõudude enamik ja kõik võimalikud reservid, mistõttu ma ootan kõige otsustavamast vastulööki vaenlasele. /- - -/ Narva ja Pihkva suundadel ootan kõige energilisemat aktiivsuse arendamist.» (DGKKA, lk 363—364.)

Käsitletud abinõud punaväe poolel panidki aluse kevadtalvistele kaitselahingutele Lõuna-Eestis, mis kujunesid palju raskemaks kui kogu senine Vabadussõda.

TÕRJEVÕIT.

Narva rindel alustas punavägi aktiivset tegevust taas 27. veebruaril. Et me käesolevas ülevaates käsitleme küsimusi strateegilisel tasandil, ei ole otstarbekas süüvida üksikutesse lahinguepisoodidesse. Piirdume tõdemusega, et ka kevadtalvisel perioodil jäi Narva rinne põhiliselt positsioonisõja rindeks. Esmakordselt Vabadussõjas omandas siin aga omaette tähtsuse suurtükivägi. Muuhulgas rakendas punavägi terroripommitamisi Narva linna vastu. Raskeim tulerünnak toimus 25. aprillil, mil linnas hävis maatasa 137 maja ja ligi 100 sai vigastusi. Üle 2000 inimese jäi kodutuks («Vabadussõja Tähistel» 1936, nr 1, lk 3).

Lõunarindel veebruari lõpus alanud äge pealetung Petseri suunas andis 11. märtsil linna punaväe kätte. Järgneval perioodil muutus võitluste keskmeks Orva kindlusmõis. Venelased püüdsid siin visalt läbi murda, et tiivaahvardust luues taanduma sundida Eesti 2. diviisi osad Valga—Pihkva raudtee ja Pihkva järve vahel. Need katsed tulemusi ei andnud.

Ühtaegu pealetungiga Petseri all ründasid Nõukogude väed ka Valgat ja Võrut. Oli päevi, mil lahingud käisid vaid mõne kilomeetri kaugusel neist linnadest, kuid Eesti rinne pidas vastu. Et kaitsete juhtimine kogu Lõuna-Eestis käis 2. diviisi juhatajale üle jõe, loodi 27. märtsil rinde kaguosa vägedest 2. ja lääne pool asuvaist väeosadest 3. diviisi. Viimast asus juhtima kindral E. Põdder. Uus paindlikum juhtimiskorraldus tõestas peagi oma eelseid. 29. märtsil organiseeritud ootamatu vastulöögi võtsid Eesti väed tagasi Petseri linna (P. Villemi. Petseri lõplik vabastamine 29. märtsil

1919. aastal. «Sõdur» 1931, nr 13/14, lk 422—425).

Hõivanud Petseri, püüdis Eesti väejuhatus organiseerida pealetungi Pihkvale. Keset kibedaid ettevalmistusi algas ootamatu sula, mis viis ära silla Piusa jõelt. Kogu Eesti soomusvägi jäi lõksu. Soodsat olukorda ruttasid kasutama venelased, suunates löögid taas Võru ja Valga peale. 17. aprillil alanud rünnak viis punaväe avangardi 22. aprillil vaid 1500 meetri kaugusele Võru esimestest majadest. Eesti väejuhatus päästis olukorra löökidega vastase rünnaku kiulu tiibadele 25. aprillil (Eesti Vabadussõda 1918—1920. I kd. Tallinn, 1937, lk 493—496).

Vahepeal olid Eesti raudteepioneerid teinud ennastunustavalt tööd ja taastanud Piusa silla kuue päevaga. Sild oli 32 m pikk ja veesügavus silla all kuni 6 meetrit. Nii siin kui ka paljudel teistel puhkudel juhtis töid soomusrongide insener E. Jürgens (E. Meos. Purustatud raudteesildade parandamine Vabadussõjas. «Sõdur» 1929, nr 21, lk 494).

Kui Eesti sõjaväel oli aprillikuu seljaga, oli Vabadussõda tegelikult võidetud. Aprill oli kõige kaotusrikkam kuu. Rivist langes välja 2201 meest. Rasked lahingud vältasid mai esimese dekaadi lõpuni, kuid tegelikult oli asi juba otsustatud. Punaarmee oli kahe kuuga verest tühjaks jooksnud ja vajas rünnakute jätkamiseks suuri värskeid jõude. Neid ei saadud enam anda.

Kasutades aega, mil punaväe kogu tähelepanu koondus Eestile, läksid vastupealetungile ka Läti, Leedu ja Saksa väed, mis aga peamine — sõjatandriile ilmus täie jõuga Poola. 23. aprillil hõivasid Poola väed Vilniuse. 24. aprillil nõudis Punaarmee ülemjuhataja: «Taastada olukord Vilniuse all, maksku mis maksab.» Järgmisel päeval lendas Läänerinde staapi uus telegramm: «Käsin teie isiklikul vastustel /- - -/ rakendada kõige otsustavamaid abinõusid ilma igasuguse viivitusega olukorra taastamiseks Vilniuse all.» (DGKKA, lk 365—367.)

Kärkimine ei aidanud ometi midagi. Nõukogude vägede jõud oli otsas. Kuigi rindejuhataja oma otsekõneluses välistaabi ülemaga varmalt teatas: «Vilnius võetakse tagasi!», kurjustas Kostjajev: «Saadud andmeis pole mingit loogilist seost, vastake mulle: kus on väed? kus on rinde juhatus? mis üldse toimub?» (DKFKA, II osa, lk 68—69.)

Toimumas oli aga Punaarmee Läänerinde täielik kokkuvarisemine. Ja nagu kaitsel nii oli Eesti esirinnas ka pealetungile üleminekul. See algas mai keskel 1919.

(Järgneb)

VAATENURK

PRIIDU BEIER Põhjamaa metafüüsiline mees

Kalev Kesküla. Aeg rannal.
«Eesti Raamat», Tallinn, 1988 (tegelikult 1989). 80 lk.

Peale kesist luuleaastast *anno* 1987, mis toras silma eelkõige avaldatud luulekogude nappuse ja ilmselgete tippude puudumisega, pakkus 1988. aasta üht-teist rõõmustavamalt. Kuigi ka eelmisest aastast ei söandaks näpuga ühegi luuletaja poole näidata ja teatada, et ta on vapustava raamatuga maha saanud, võiksin üldmulje siiski lootusiaratavaks tituleerida. Eelkõige muutis luuleilma jälgimise huvitavaks hiljutiste debütantide Krulli, Hirve (avaldas oma teise raamatu Soomes), Önnepalu ja Kesküla uute kogude silmatorkav esiletõus aasta luule üldpildist. Ma mõtlen, et iga kriitik peaks enda jaoks konstrueerima mingi ideaalse lõikejoone, mida ta nimetaks eesti luule keskmiseks tasemeks, ja kõik see, mis näib sellest keskmisest üle olevat, väärirb ka kiitust. Selliste abstraktsete tunde-konstruktioonide eelduseks on loomulikult see, et enam-vähem kõik aasta kogud on läbi loetud. Aga tänapäeva kiire elutempo ja kesiste honoraride juures tekib mul nii mõnigi kord ketserlik mõte, et arvustajal on üldpildist, mille taustale* ta oma subjektiivset nägemust maalib, vahete-vahel üsna ähmane kujutus. Tõesti, maailmas on nii palju paremat ja väärtuslikumat, mida lugeda — alates Homerosest ja lõpetades mõne 80. aastate ameerika luule antoloogiaga — et eesti luulet veel pidevalt jälgida käib üle jõu. Mulle tundub, et just selle lihtlase põhjuse — vähesel lugemuse süüks — tuleb panna mõned kummalised hinnangud ja kõikumised ühest äärmusest teise, mida on viimasel ajal nooremale kriitikonnale pahaks pandud. Haritud inimesel enesekindlust ju jätkub. Aga ainult enesekindlusest jääb väheseks. Ei saa ju tšuktšilt nõuda sedasama, mida indoeurooplaselt.

Ka Kalev Kesküla ei häbene manifesteerida oma soomeugrilist hingelaadi, kuigi ma ei tahaks teha sellest ta luule püha keskpunkti, mille ümber kogu muu maailm ebakriitiliselt keerleb. Märts Luige näol, kuigi ta hoiab rohkem kinni «riimiga tunde õilistajate lapsikutest mängureeglitest», mida Kesküla avalikult põlgab (lk 73), võiks nooremast luulest leida hoopis markantsema näite. Kesküla ei tüüta meid õnneks etnograafiliste võõde ja kappadega ning müto-

loogiliste ekskurssidega põhjarahvaste hingellu. Tema soomeugrilane on pigem tänapäeva soomlane, kes on juhuslikult kodusest Helsingist või Tamperest sattunud Nõukogude Eestisse, kukkunud siin meelemasenduses purjutama ja armastusest elutühjusele mõtet otsima. Nii et ta on ikkagi eurooplane ja kirjutab kohati liigagi rafineeritud teksti, mis siira ja vahetu kaasaelamise välistab. Samaaniloitsust on asi üsna kaugel. Ikka on tegemist iroonilise kõrvaltvaatajaga, kes ei lase end nii omaks võtta, et luuletajahärrat hõisates ja pisarsilmil vertitada võiks. Ka sellised paljutöötavad laused nagu «Elu kahetisuses oleme meie ju üks, kallid!» (lk 40) on ikka kerge irooniaga tembitud.

Peale Johnny B. Isotamme areenilt lahkumist on paljud intelligentsed inimesed vahelduva eduga vabavärssi viljelenud. Ja enamasti tõestanud vaid seda, et igast haritud inimesest võ b saada luuletaja. Et see on vaid kättevõtmise asi. Kesküla puhul on olukord veidi keerulisem. Vabavärsi puhul võiks viidata soome luule mõjudele, kust selle Kesküla laad meie luulesse tuligi. Aga ei hakka eputama ja Kesküla Saarikoski või Huldéniga kõrvutama. Ehk jõuab veel. Vabavärsi puhul on suurim oht sattuda lihtsalt elegantsesse sõnavahetu. Mõnikord upub sinna Keskülagi. Aga ainult mõnikord. Enamasti on tal juba esimeste lummavate ridadega, näiteks «Feldonistlikel õhtupoolikuil/ külastab ta hetäärlikke naisfiloloog» (lk 16), selge siht silme ees, ja ta raiub kogu maskuliinse jõuga õnnelikult ihaldatud sihi poole. Lõpuks ometi on Isotammele vääriiline mantlipärija sirgumas, võisin rõõmsalt hõisata.

Kesküla kirjutab väga detailide, metafooride ja võrdluste rohket luulet, kuid enamasti vaid kolmel suurel teemal: armastusest, mida mõistab siiski rohkem erootikana («Kõike võidab/ kõike lubab/ kõik lunastab/ üksteise sisse minck», lk 37); boheemlikest uitamistest ja purjutamistest (juuakse enamasti viina, õlut, veini ja «Goldwasseri» likööri). Kõige rohkem on aga tekste, mis ülistavad kultuurinimest ja luuletamist üldse. Siia-sinna on sattunud ka luuletusi, mida ma pean kõige sümpaatsemaks, ja mitte seepärast, et nad tsensori poolt esimesest kogust välja võeti, vaid et neis käsitletakse sundimatu üleolekuga maailma globaalses mastaa-bis. Kellel siis veel on kodumaaks kogu maailm kui mitte Poedil. Nii kandub ta mõte nälgivast Tšaadist Siberi okastraatede taha, nii satub ta kord Pariisi Suurele Bulvarile, kord Tartusse Ado Grenzsteini Majja,

kord Ahja jõe äärde. Kui esimese kogu puhul võis mõnel kriitikul tekkida assotsiatsioonid jumalaotsimisega, siis nüüd saab Keskküla hakkama ka mõne jõulise jumalateotusega: «Tulgu siis kes tahes/ tulgu või see Läti juudi sotsialist/ Jeesus Kristus» (lk 42). Näeme, et luuletajal on ruumi arenguks mõlemas suunas.

Kuigi ta kultuurist palju kirjutab, erilist pieteti ta selle ees ei tunne. Harras aukartus Kultuuri ees, mis täidab tavaliselt kirjanodusauhinna žüriiliikme või väikelinna kultuurijuhi südant, on talle tundmatu. Vaevalt küll valitakse eesti luule antoloogiasse need luuletused, kus deklareeritakse, et «sukapaela otsas völlapuu kõlgub/ kogu maailma kultuur» (lk 16), ja kus luuletaja väärrikat panust maailmakultuuri varasalve võrreldakse koorma sõnnikuga kultuuri söödamaale (lk 72). See kõik võib äratada kibedat pettumust aadetest järsku nii mäslavas atmosfääris. Jahmatusega kuulsin ju, et Peeter Sauteri detsembrikuu «Vikerkaarde» sattunud süütu jõulujutt äratanud lugejate hinges tõelise pahameeletormi. Sellisele uuspuritaanlikule publikule võiks Keskküla vabanduseks teatada, et ta luulekogu on küpsunud kirjastuses ja trükikojas pea kaks aastat ja kajastab muidugi sünge stagnaaja tegelikkust.

Keskküla on juba ühes oma luuletuses leebelt tunnistanud: «No mida sa tahadki/ ihukriitikust/ kellele on tundmatud/ pohmell/ surmahirm/ ja tatari naised/ igatsusest rääkimata» (lk 27). Muidugi pole ma juba neil hingeelulistel põhjustel — olen ju täiskarsklane — võimeline luuletajat adekvaatselt mõistma. Seepärast kipub ta mulle jääma metafüüsiliseks ja salapäraseks nähtuseks. Aga hea luuletaja peabki kriitiku jaoks veidi metafüüsiliseks jääma. Kui ma oleksin mõistnud ta luulet sama üheselt nagu ehk lugeja mu artiklit, siis poleks olnud mõtet seda luulet arvustadagi.

Keskküla tulek eesti luulesse on olnud küll pikk, kuid kindel. Alustas ta ühe «Kirjandussündmus '76» osalisena 1977. aasta alguses vastavat üritust tutvustanud «Loomingu» Raamatukogu vihikukeses. Aga nüüd on ta jõudnud nende väheste väljavalitute seltskonda, kes määravad juba eesti luule tänast palet. Ja see on sündinud ilma suuremate võitlusteta, loomuliku arengu teel. Aeg on oma töö teinud ja 60. aastate noored ei jõua enam iga aasta või üle kahe raamatut avaldada. Vaba ruumi kirjastuse aastaplaanides praegu jätkub. Kas täita see tühik Keskküla, Önnepalu, Hirve ja Krulliga või «Videviku virvede» ja «Helemite aiaga» — see on muidugi iseküsimus.

Nii lõpetaksingi noorte poole pöördudes optimistlikult: «On aeg, härrased!»

HASSO KRULL

Kaks või mitte ühtegi, hulk või mitte osagi

Õo suudleb meid kõikjal,

on kõigile yx — — —

K. M. Sinijärv

Tzvetan Todorov on ühes žanriteoreetilises arutluses arvanud, et ka tänapäevane «tekst» oma näivas liigitamatuses tegelikult juba on iseseisev žanr, lisades, et ta oma praeguse kuu omandamiseks «on laenanud niihästi XIX sajandi «luulest» kui «romaanist», samuti nagu tollane «pisaratekomöödia» kombineeris eelnenud sajandi komöödiat ja tragöödiat omaseid tunnuseid¹. Tõsi, meie kirjanduskriitilises kontekstis võib seesugune arutus paista võõravõitu, sest tundub, et meil ei ole veel piisavalt niivõrd erijoonelisi «tekste», et nad võiksid moodustada omaette liigi: aga kas see ikka on kirjanduse enda süü? Või täpsemini: tekstide süü?

Kahtlen. Igatahes, juba rohkem kui viis-teist aastat tagasi ilmus meil Johnny B. Isotamme vihikuke pealkirjaga «Tekstiraamat», ometi ei tulnud kellelegi pähe, et tegemist ehk ei ole luuleraamatuga, vaid tõesti «teksti-». Või ei julgenud keegi seda välja öelda? Sest kui teatav fiktiivne diskursus ei ole ei narratiiv ega dialoog, siis peab ta ju vist olema too «kolmas» põhilik? Ei saa ju täiesti loobuda «loomulikust», «klassikalisest» jaotusest *eeepika / draama / lüürika*. Siis poleks ju enam ilukirjandustki, eks?

Vist tõesti. Kuid paraku, just sellele küsimusele ei taha siinkirjutaja hakata vastama, sest just see küsimus kõigi viimatiesitatute hulgast on mulle täiesti ükskõik. Palju tähtsam on ütelda: kui vaja, saaks loobuda ka nimetatud «algupärasest» kolmikjaotusest, mis tegelikult polegi nii algupärane ja absooluutne, kui on mõned sajandid arvatud ja arvatakse ka praegu, — mis tegelikult pole isegi aristoteleslik². Kui vaja, võiks žanri küsimuse ajutiselt päris lahtisekski jätta — kui meil juba poleks toda sporaadiliselt ju ikkagi käibivat, esialgu ehk veel üpris kameeleonlikku nimetust «tekst». Tähendab, me võiksime öelda, et teatav ilukirjanduslik, või sõnagem parem, fiktiivne diskursiivne fenomen ei ole päriselt ei luule ega proosa (ehkki sarnaneb ajuti neile mõlemale) — ilma et ta seepärast veel sugugi pruugiks muutuda «mittemistiks». Ta on meie tekst, me loeme teda ja distantseerume temast kui omataolisest, kui tekstist.

¹ Tzvetan Todorov. L'Origine des genres. Rmt: Les Genres du discours. Paris, 1978, lk 47.

² Sellega seotud pikaagee sõnaväänamishistoria kohta loe: Gérard Genette. Introduction à l'architexte. Paris, 1979.

Kalev Kesküla kirjutatud raamatus «Aeg rannal» on seesugine tekst. Ei saaks väita, et temas kunagi ja kuskil pole midagi luulepärast — seda on väga palju, ja mõnikord peaaegu et rohkem, kui ideoloogiliselt tendentslikule arvustajale, allakirjutanule meeldiks. Kuid igatahes, luule see pole. (Viimase ütluse võiks nüüd mõttes korraks paigutada seesugusesse kriitilisse konteksti, kus ta paratamatult käibiks hinnanguna, ja võrrelda tekkivat tähendust sellega, mis tal on meie praeguses mõttearenduses.) Seesuguse seisukohavõetuga võib tema tekstidele lähemist alustada.

Kui Kalev Kesküla (ei) oleks luuletaja, oleks ta omasuguste seas meil praegu üks eesrindlikumaid. Nõnda ongi ta seda; ta on korruga nii üht kui teist, nii lüürilik kui proosaist, või siis pole ta mitte kumbagi, nagu ka tema tekstid on korruga nii luule kui proosa, või siis pole nad mitte kumbagi.

Kesküla on vx. Ta on text, nii igrek kui iks.

Milles aga, konkreetsemalt, seisneb selle yx-olemise kahelusus? Vastaksin, et see seisneb nende tekstide ülesehituse spetsiifilises kahelises loogikas; kuid selle nägemiseks vaa-delgem mõnd üksikjuhtu lähemalt.

Piinavalt poeetiline
nagu elu ise
viimsepäevanukrus
Amuuri lainetel
Keerad ennast jões selili
lased voolul viia
mõtled ennast suurmoguliks
suureks tüürimeheks
kes on iseendale laev
kelle keha kord on iseendale laev
ozeanisches Gefühl
piinavalt valus
asjatult kaotatud aastate pärast

(27)

«Luuletus» läheb veel edasi, kuid antust piisab juba, et otsustada: *luule* sõna muistses ja ülevas tähenduses see ei ole. Ometi pole ta ka mingi pahatahtlik või irvhambalik luule profaneerimine, naerukstegemine — pigem on ta «piinavalt» poeetiline, on «nagu elu ise». Märkame antud tekstilõigus mõnd oskussõna («poeetiline»), kõnekäändu («elu ise»), tsitaate usulisest («viimsepäeva»), ajaloolisest («suurmogul»), poliitilisest («suur tüürimees»), psühholoogilisest («ozeanisches Gefühl»), kirjanduslikust («piinavalt valus / asjatult kaotatud aastate pärast»), kaudselt ka filosoofilisest («jões... voolul viia») keelekihistusest (ehk diskursusest). Kõik need äratuntavad üksused pole aga mitte mingisugused allusioonid ega ebatraditsioonilised «kajad». Avastame, et tekst ise õigupoolest ei konstrueerigi mingit ainet,

mingit tunnetavat subjekti, mille pinnalt saaks võimalikuks «allusiooni» omaksvõtt; koguni vastupidi, «allusioonid» ise on kogu aeg kibedasti tegevuses, et sellise subjekti konstrueerimist raskemaks muuta. (Sama teksti teine pool jällegi hõlbustab subjekti loomist, nii et esimese poole pealetükkiv subjektitus saab omakorda eitaatuseks.) Iga võõras üksus, sisestatuna Kesküla tekstikehasse, kaotab oma esialgse tähenduse, samas aga säilitab siiski esialgse päritolu. Tema tähendus transformeerub, tekitamata siiski mingit uut absoluutset tähendust. Ühesõnaga: ta on pidevalt samaaegselt esindamas nii eitust kui jaatust, või siis ei esinda ta mitte kumbagi.

Viimasega oleme õieti juba määratlenud tolle spetsiifilise, **paragrammatilise**³ loogika, mille peal töötavad kõik Kesküla tekstid. Lausungi lausumise põhimõtteks on siin alati «kaks või mitte ühtegi», suhe osutatavatesse intertekstidesse on äärmuseni distantseeriv ja destruktiiivne. Selline kirjandus on lõpuni angažeeritud, kuid täiesti missiooni-tundetu.

Mis aga ikkagi eristab taolise paragrammatilise teksti põhimõtteliselt luulest? Et sellele vastata, peaks esmalt leidma määratluse, mis (sugune) on luule, seda määratlust aga ei peaks ma andma ise, sest sõnastaksin siis ju üksnes eelnevalt serveeritud kontseptsiooni vastandpaarilise. Võtke ma seepärast lõppeva aastasaja kõige esileküündivalt idealistilt, sotsrealismi apologeedilt Georg Lukácsilt: «Luule jaoks on aga üksnes substantants olemasolev, ning üksnes teineteisega ülimalt homogeensed substantantsid võivad sattuda kompositsiooniliste suhete võitluslikku ühendusse / - - / lahti rebitud huupi äravoolavast kestmisest, eraldatud asjade nukralt tingimuslikust paljusest, hüübib lüürilisel silmapilgul hinge puhtaim seemus substantantsiks ning võõras ja tunnetamatu loodus tiheneb sisejõu sunnil läbi ja läbi valgustatud sümboliks.»⁴ Näeme, et põhilistes punktides on paragrammatiline tekst ikkagi selliselt kirjeldatud fenomeni otsene vastand: tema jaoks pole olemas mitte mingisugust substantantsi, ta pole kuidagi «eraldatud asjade nukralt tingimuslikust paljusest», vaid otse vastupidi, ja kui ta «tihenekski» mingiks (sel juhul küll maailma kõige hämaramaks!) sümboliks, ei võiks see siiski kuidagi olla tema tegelikuks eesmärgiks. Selline tekst ei saa ega taha ülendada ega kirjastada, kuid ta ei saa ega taha ka midagi «kajastada» või «peegeldada»; ta ei saa ega taha

³ Selle mõiste kohta leiab viiteid ja selgitusi siin-kirjutaja analüüsivas etüüdis Bernard Kangro luuletsüklist «Absurdne aeg», mis praegu veel ilmutamata.

⁴ Georg Lukács. Eepos ja romaan. «Looming» 1985, nr 5, lk 677—678.

olla ideaalne ja sümboolne, vaid hoopiski ja ainult kehaline ja semiootiline. Asjade sümboolne kord, kõneline (ehk Aristotelese) ühe-loogika, tegelikkuse «peegeldamine» — kõik need on väärtused, millest paragrammatiline tekst küll lähtub, kuid mitte nende jaatamiseks või eitamiseks, vaid eelkõige ümberväärtustamiseks, dekonstrueerimiseks.

Paragrammatiline tekst, kuna ta ei esinda mingeid sümboolseid väärtusi, orienteerub jäägitult intertekstuaalsele alale, mida Jaan Undusk oma teesides «Kakskeelsusest» on nimetanud «kakskeelealaks»: «Kakskeeleala on puhas struktuur, ilma alguse ja otsata. Ükskeeleala on algus ja ots, maa täis fosforiiti ja isamaasambaid. / - - - / Kakskeeleala on otsekui Soome — sealt peab kas edasi minema või tagasi tulema.» (7, 9)⁵ Viimane on väga oluline: kui seesugune tekst midagi ei esinda, ei tähenda see veel, et ta püüaks tekitada mingit kestva subjektiivset meeleolu või vaimset seisundit. Sest «kakskeeleala» pole paik, kuhu võidak pögeneda öela sümboolse maailma eest, vaid, vastupidi, paik, kust subjekt ise peab pögenema, tagasi oma sümboolselt korrastatud maailma, «ükskeelealale». Vahepeal pole ta aga kuidagi «õilistunud» ega midagi «omandanud», vaid üksnes «töötanud» — ning kõik, mis sel vaheajal maailmas on tekkinud uut, on ainult tema tööprodukti ülejääk, «lisaväärtus». Ainuke pögenemisevõimalus, mida paragrammatism pakub, on niisiis seesama, mida pakub töö reaalses asjastatud maailmas (näiteks, et pögeneda materiaalse viletsuse eest).

Kõik see ei puuduta muidugi enam ainuüksi konkreetsed Kesküla tekste, vaid teatavat teksti tüüpi (või, meenutades eelnevat, ehk isegi žanri), mida Kesküla minu nägemist mööda esindab. Konkreetselt on paljudele Kesküla tekstidele iseloomulik päädida lausungitega, mis oma «tööd» lõdvalt tegevale lugejale peaksid jätma mulje, et pulseeriv ja asjastunud keeleklompidega maadlev tekst viimaks ikkagi on jõudnud ka sümboolsele tasandile. «Lõpp hea, kõik hea», on niisuguse tekstistrateegia moraal: «Üks puusepa poeg on sündinud» (77), «armastus heidab surmaga ühte» (75), «teispoole hääd ja kurja / kus on armastuse piirideta riik» (63), «Aga sul tuleb hüüda / ärateele tagasikutset / varjuju sisse uskuda» (58), «siin sureme arusaamatuses» (50), «kuu kõmab kui kabelikell» (48), «ööst eemale / silmis igavik» (38), «taasunnile vastu» (36), «igatsest rääkimata» (27), ja nii edasi ja nii tagasi. Muidugi, ei saa just öelda, et need žestid ei oleks ironiaga mürgitatud, et neist üldse oleks asja mingiks «läbi ja läbi valgestatud sümboliks». Mõnikord võivad nad jõu-

da lausa paragrammatismi algoritmini: «On määratud hävingule / On määratud igavesele elule» (39), siirdudes kõnelise üheloo-gika pealt selgesti kirjalikule kahe-loogikale. Võib ka olla, et autor selliste võtetega lihtsalt taotles hõlbustada lugeja väljatulekut semiootilisest instruktiivtungide, agressiivsuse ja seksuaalsuse maailmast tagasi kehast eraldatud, käsualusesse sümboolsusse.

Mis puutub seksuaalsusse: lugeja võib märgata, et seda esineb Kesküla tekstis nii semiootilise tähistaja-tähistatava mängu, vastumängu ja liikumisenähtena kui ka sümboolsete, subjekti defineerivate keeleklompidenähtena: «Pehmele piirioontega / pooleldi riidetatud naisfiguurid / ustel tardunud» (37), «Seal kohtad sõpru / naisi kes su kallid olnud / või võivad selleks saada» (39), «naised lõhnavad Kesk-Euroopa kosmeetikast» (42), «ja kujutleda rinnad / valges kleidis» (45), «Hedonistlikel õhtupoolikuil / külatab ta hetäärlikke naisfiloloog» (16) jpm. Seesugune sümboolne seksuaalsus on muidugi midagi hoopis muud, kui see kogukehaline dispositsioon, tungide ja impulsside pulseeriv ja dünaamiline kompleks, mis on põhitungimuseks, et kontseptsioon tekstist kui «ühiskondlikust tööst» ei jääks paljaks metafooriks, mõisteliseks spekulatsiooniks.

Võime niisiis öelda, et Kesküla on omane liikumine nii siin- kui sealpool «luule/proosa» ja «puhta teksti», subjektiloomise võimalikkuse ja võimatuse piiri. Just see kalutabki määratlema teda žanriliselt nimelt moodsa «tekstinähtena».

Tõsi, sellega pole Kesküla «teksti» kohta veel öeldud kõik. Peale paragrammatismi, mis lausepiirid esmaselt purustab, on Kesküla juures märgatav tendents lause lõpetatust veel teistkordselt ületada, moodustada suuremaid semiootilisi kogumeid, mille jaoks lause enam pole loogilist ülempiiri määrav korruselise ehituskivi, vaid teatav «alumine lävi», üksus, mis suudab luua tähendusi alles pärast hulga omataolistega semiootilistesse suhetesse astumist. «See manab esile kujutlusi vanadest, interpunktsioonita Hiina tekstidest, mida on võimalik dešifreerida ainult siis, kui neile lähenetakse kui tervikutele; sest tuleb haarata kogu teksti rütmi, ja järelilikult kõneleva subjekti polü-loogikat, et noppida ümberpöörduvalt, välja väiksemate lause- või leksikaalsete üksuste tähendus.»⁶ See on põhimõte «hulk või mitte osagi», rütmiline mehhanism, mis subjekti konstrueerimise võimalikkust ründab süntaksi küljelt: sest subjekt võib tunda end püsiva ja olemuslikuna ainult kindlates preditseeritud lausepiirides. Kuid see, mõõngem, on Kesküla tekstides ainult

⁵ Jaan Undusk. Kakskeelsusest. Kultuurifondi Kirjandusseltsi Wellesto infoleht, detsember 1988.

⁶ Julia Kristeva. The Novel as Polylogue. Rmt: Desire in Langague. New York, 1980, lk 175.

ligikaudne tendents, mitte tööpõhimõte (viimane olekski nii väikesemahulise teksti puhul äärmiselt küsitav). Siiski: just taotlusele vallandada toda süntaksit-õnestavat (ehk nn transfiniitset) elementi oma tekstis näib viitavat järjekindel interpunktsiooni vältimine selles⁷.

Võib viimaks veel pärida: kui tekst väidetavalt on ühiskondlikus tegelikkuses nii reaktiivne, milline on siis tema vahekord varem ühiskondlikus elus kõige missioonikamaks peetud kunstimeetodiga, nn realismiga? Esimese hooga võiks vastata: mitte mingisugune. Kui tänapäeva kunstikultuuris veel kuskil ongi avangardi ja kontraavangardi vahelisi pingeid (näiteks filmis), siis kõik see, mis kas lihtsuse mõttes või laiskusest kergekäeliselt «luule» alla arvatakse, on juba ammugi täiesti «tuumavaba tsoon»: kõik toodetavad uued tekstid, mis kuuluvad «luulesse», on kas avangardsed või kuidagi avangardi hoovusest kaasa kistud (iseasi on mõned kultuuriloolised mängud, nagu meil vahepeal harrastatud «sonett»). Veidi teine on olukord proosas: vaadates või eesti kirjandusele näeme, et siin Undi «tekstidele» võib vastu seada Krossi «romaanid», Salurile, Mihkelsonile, Viivi Luigele, Kõivule ja Vahingule — Traadi... Võib-olla ei ole need nüüd küll enam pinged sõna tõsisel mõttes. Igatahes mõjub sellisel taustal vägagi pidetult sotsrealismi eestkostja hüüatus (nüüd juba küpsemast järgust, 1938. aastast; veidi eespool nimetatakse Joyce'i): «Just sellepärast, et selles (avangardses — HK) kirjanduses puudub tegelikkus ja elu, sunnib ta (poliitiliselt õeldes: sektantlikult) lugejatele peale kitsast ja subjektivistlikku elukäsitust, sellal kui realism oma kujundatud terviku kaudu annab vastuse lugejate endi esitatud küsimustele — elu vastuseid küsimustele, mis on esitanud elu ise!»⁸ Kui seesugust vaatekohta tänapäeval kirjandusega tõesti enam kokku ei saa viia, võiks ehk, nagu nimetasin, osutada filmile: ütleksime siis, et sellal kui Tarkovski või Godard püüavad vaatajale peale sundida «kitsast ja subjektivistlikku elukäsitust», annavad, ütleme, Visconti või Bergman «elu vastuseid küsimustele, mis on esitanud elu ise». Kõlab veidralt, aga on selge, et nii võib öelda. Kui võrd aga puutub see «tekstidesse»?

Peaks vastama: sedavõrd, kuivõrd nad eabõnnestuvad. Sest see, mis kõige radikaalsemalt peaks eristama «tekste» «kirjandusest» ja üldse «kunstist», on, et nad ei anna vastuseid. «Teksti» juures puudub nartsissistlik

⁷ Selline kirjatehnika pole ju meil küll ammu enam uus, kuid lingvistilisel tasandil pole tema üle siia maani kordagi diskuteeritud.

⁸ Georg Lukács. Es geht um den Realismus. Rmt: Essays über Realismus. Berlin, 1948, lk 167.

peegeldusefekt (või esineb peegelduse purustamisena) ja igasugune tagasipöördumine: ta pole mitte «vastus elule endale», vaid seesama «elu ise», ning sellisena protsessuaalne ja tagasipöördumatu. «Tekst» on «ühiskondlik keha», semiootilisus ja seksuaalsus, agressiivsus ja liikumine. Tekst on poliitika sõna tänapäevases mõttes. Sellepärast ei saaks öelda, et Kalev Kesküla on «realistlik luuletaja», küll aga seda, et ta on «luuletaja realismist» — st et ajalooline realism kindlasti on üks tema olemistingimusi või -eeldusi. Lugeja jaoks on selline tekst minu meelest küll hõlpsasti loetav, aga raskesti kasutatav, ses mõttes, et on raske õppida temaga «tõõtama». Just viimases on aga Kesküla teksti emantsipatiivne jõud. Õppida sellist teksti kasutama tähendab õppida ühiskondlikult emantsipeeruma. See on maksimum, mida ta võib anda: transformeerida paragrammatismi kaudu asjastunud keel ja selle asjastunud subjekt, ning lugejasubjekt jaoks seeläbi kogu asjastunud ühiskond — see öö, mis meid kõikjal suudleb, ja on siis äkki kõigile yx.

PIRET VIRES Aatemees diivanil

Nii jube kui see ka tundub, pean vist suhu võtma tolle paljunäritud ja -hurjutatud sõna — põlvkond. Sest kui ma ka väga tahaksin, ei saaks ma sellest mööda vaadata. Kesküla on üks täpsemaid oma põlvkonna (mida võiks pidulikult ja kriitikas juba kinnisväljendiks muutunult nimetada «illuusioideta põlvkonnaks») eestlējaid. Kesküla on endasse imanud sellele põlvkonnale omased põhivoolud, põhimõtted, põhitundmused ja asetanud nad kunstipäraselt vaataja ette ritta.

Samas ei saa põlvkondi siiski vanuse järgi lahterdada, vaid pigem neid kujundanud ajajärgude järgi. Vahest veelgi kitsamalt, selle aja järgi, mis nad on veetnud Tartu Ülikoolis. Sest kust mujalt tuleb siiski lõvi-osa intelligentsist, kes praegust põlvkonnade mängu kaasa teeb. Ma ei saa öelda, et Kesküla kõneleks minu või mu sõprade eest. Aga ometi pean tunnistama, et neid, keda Kesküla omaks saab nimetada, on vägagi palju.

Lõppude lõpuks on ju alati nii, et vastavalt ajale võimenduvad mingi teatud eluvaatega grupi esindajate ütlused ja teistmoodi rääkijad jäävad varju. Nende järgi hakataksegi lugema põlvkondi, piire, murranguid jne. See on grupp, kes kannab endas ajale kõige iseloomulikumat, kelle mõtete kandepind on kõige suurem. Käsiraamatuks põlvkonnade lahterdamisel on meil paraku jäänud Juske-Priimäe «Tartu sügis», mis lõpeb

disko-teksta põlvkonnaga. Kesküla ja tema kaaslased on sellest samm edasi või samm kõrvale. Mis on saanud edasi? Uuspürrenismist on mindud uusestetismi, punki ja praegu näeksin ma liikumist mingi uusmetafüüsika (uussümbolismi?) poole.

Nii peab leppima tõsiasjaga, et Kesküla on väga tänuväärne materjal, kui jälle tuleb tahtmine põlvkondadest targutada. Samas tuleb tunnistada, et ta pole lihtsalt põlvkonnalaulik, vaid tähendab midagi enamast kogu eesti luule ja praeguse aja kontekstis.

Mida siis räägib Kesküla, seda võib-olla ise teadmatagi? Sest kunstniku jäägitu süvenemine ainesse, tema intensiivsus võib anda tulemust, et ta «ise teadmata ja teoretiseerimata igas teoses oma tõu, rahvuse, isiku ning ajajärgu sünteesi annab» (Tuglas). Ja et tegemist on süvenemise ja intensiivsusega, ei ole Kesküla puhul küll kahtlust.

Kui Kesküla eelmist kogu retsenseerides pani Avo Üprus oma arvustuse pealkirjaks «Eetiline imperatiiv hedonismi pilves», siis tahaks ka seda raamatut lugedes Üprusele kaasakiitvat noogutada. Hedonismipilv on alles, olles veel paksemaks muutunud, diivan on veel pehmem kui enne, mõnus on end kerra tõmmata ja nurruda. Aga eetiline imperatiivgi kestab ja on saanud veel targemaks ja säravamaks, aatemõök lausa säten-dab koidupunas.

Kesküla hetked on meditatsiooni ja joobumuse hetked. Ta ei saavuta seda aga ekstaatiliseltrummil põristades või üles-alla hüpates, vaid unenäku vajudes, sõnaga vabavärsis loitsides ja kärbseseene leotise asemel veini rüübates. Tõelisus on groteskne ja häbiväärne, täis valet, mis paneb luuletajagi valetama. Kuid mitte luules. Luules on Kesküla aus. Ta teab sisimas, mis on õige ja temast ei saa kunagi äraandjat. Õiged on veinihetked, hetked naistega, õiged on ka hetked, kus valu isamaa pärast välja plahvatab. Vein ähmastab aju ja teravdab aistinguid, võib tunda alkoholi poeesiat, seistes külmas hoovis, pilk öises taevas, olles purjus ja tähed silmades. Võib lebada armukesega diivanil, võib rääkida tema või sõpradega isamaast, ja hoida oma mälus nagu rahva mäluski alles endist vabadusaega. Ja samas ometi kirjutada «värisev-vitaalse käega/ Ajaloo Iroonia- Entsüklopeediat», nii et «au ja häbi/ põlevad läbi paberi lauaplaadi sisse» (lk 16). Võib olla aus ja valetada üheaegselt.

Kesküla luule on segu veiniõhtu joovastusest ja pohmellihoommiku kurvast reaalsusest, erootilistest elamustest, kummardusest kunsti ees ja aatetõsidusest. Tema usutunnistuseks on: tuleb vastu pidada ja ellu jääda. Ja võimalus ellu jääda, hoolimata nostalgias ja melanhoolias, on võtta viina ja nautida

armastust. Lunastus on nii joobumuses kui erootikas. Kui pole vabadust väljas, on sõltumatus seespidine.

Võib-olla kannab Kesküla luule oma tüüpilisuses ka oma põlvkonna meesideaali. Ega ilmaasjata pole koolitüdrukud tema lembesalme pähe õppinud, tema värsse enne uinumist romantiliselt teki all lugenud. Kui praeguseks naiste unistuseks oleks energiline ärimees, kes asutab uusi firmasid ja sõlmib sidemeid välismaaga, siis võis eelmise aja ideaal olla tõesti mediteeriv, isamaaline, aja samas mugav ja majanduslikult kindlustatud luuletaja, kelles leiaks väljendust kogu põlvkonna kurbus, nostalgia, õrnus ja haavatavus. Nii võib loota, et naised ja tütarlapsed, kes oma räsitud eraelus küllalt kannatanud on, leiavad Kesküla poeetilistest ja samas rüütellikest värsidest natukenegi lohutust.

Kui miski on Keskülas aga igavene, siis on see tema isamaaline imperatiiv. Ta on romantiline isamaalalik, kes oma aatemõõga näha tahtjate ees välja tõmbab. Talv on see, mis on (oli?) meie ümber ja meie rahvas on (oli) külmunud ja unes. Taliõös sähvatab aga vahel leek ja kuskil linnamäel valmistatakse ette uut ärkamisega. (On ta siis nüüd käes?) Midagi on siiski püsivat, hoolimata ajaloo ironiast, hoolimata hukust, mille poole meie rahvas on (oli?) liikumas. See on mälu, side möödunud ajaga, ja see on unistus armastuse piirideta riigist teispooll hädä ja kurja.

Ei, Kesküla ei lähe barrikaadidele, kui algab lahing. Sinna lähevad tema armukesed, «need pealiskaudsevõitu abiturendid» (lk 58). Aga mine tea, võib-olla lähevad nad sinna just sellepärast, et istusid koos Keskülagaga diivanil, jõid veini ja rääkisid isamaast. Keskülal on sõnad ja ta teab, mis jõud on nendes sõnades. Nendega on võimalik suuta rohkemgi, kui munakive vastu korakaitsete kilpe pildudes.

Lootus jääb. Ja kuskil on ju sündinud üks puusepa poeg. Jäävad lootus ja fallos, need kaks ilmasammast. Kas see on siis vast midagi püsivat, mille abil lõpuks pääseda?

Sest «meie päralt on usk lootus armastus/ ja kättemaks».

MAIMU BERG, ENE HÖLDERLIN Amor intellectualis virium

Madis Kõiv, Vaino Vahing. Endspiel: Laskumine orgu. «Eesti Raamat», Tallinn, 1988. 208 lk.

Eile otsis mind üles Ene Hölderlin ja palus abi. Talle olevat pakutud arvustada Kõivu ja Vahingu «Endspieli», ta tahtvat minult

konsultatsiooni. «Mis sa tundsid, kui olid selle raamatu läbi lugenud?» küsis Hölderlin žurnalistliku naiivsusega. Püüdsin talle selgitada, et sellel pole arvustuse seisukohalt mingit tähtsust. Lugesin «Endspieli» käsikirja paar aastat tagasi. Tundsin palju, teisiti see polekski saanud olla. Kõik esmalugemise tunded on aga tänaseks tuhmunud või muutunud, peale ühe — soovi tänaval oma eeskõndijale jalaga tagumikku anda. Hoolimata eeskõndija soost, rahvusest, ta tagumiku laiusest või kõrgusest. Sest asi pole eeskäias ega tolle tagumikus, vaid minu soovis oma või-meid proovida. Kas jalg veel tõuseb? Kas julgust jätkub? Jalg ju veel tõuseks, julgust pole. Aga seda kõike ei hakanud ma Hölderlinile pihtima. Soovitasin tal kas või põgusalt tutvuda Alfred Adleri, Freudi, Frommi, eriti Jungi ja Kierkegaardiga, aga keda need mehed praegu veel huvitavad? Pealegi ei saa seda algaialt naiselt nõuda. Lugegu siis Vahingu novelle, «Kunstnikku», kus «Endspieli» tegelasi juba puudutatud. Kõivu kohta ei oska ma midagi öelda, salakavalana püüab ta ennast teistes lahustada, alati kaasautoriks jäädes. Arvan, et see on ülim edevus, see Kõivu malbe koketsus, mis sobib paremini naistele. Kas ei ütle F P kohta, et too on «oluliselt naiseliku algloomusega» (lk 201)? Kas ei ole nende kahe naiselik algloomus kogu selle fallokraatliku, ülimalt meheliku romaani põhjustajaks, nii nagu naiselik algloomus on ka P ja F-i lähenemise peasüü?

See arutus ei meeldinud EH-le, ei tohtivat tegelast autoriga samastada ja pealegi on EH võtmeks romaanile lähenemisel hirm ja ta võtab tõsiselt autorite väiteid — P on Mängija, F — Nägija. EH arvates ühendab neid põhiliselt hirm, õud läheneva pürnonismi ees, need kaks romantikut, üks, F. eelmiste ajastute romantik, ja teine, P, lisaks sellele veel mingi tuleviku romantiline võimalikkus, kardavad, umbusaldavad pürnonismi, ise teda salakesi imetledes.

«Stopp!» hüüdsin ma Enele, «see ju ongi see naiselik, see fallokraatia. Pürnonism — kättesaamatu, mehelik, hirmuäratav ja ihaldusväärne nagu falloos neitsile.»

Ene krimpsutas põlglikult nägu ja käis välja aususe. Ma ei mõistnud teda, aga asi oli tegelikult lihtne — soov nimetada asju õigete nimedega. P-d Vahinguks ja F-i Kõivuks. Ega nad seda ise eitagi, Vahing ju lausa rõhutab igal pool, et ta ennast avab ja paljastab. Iseenda äsjasele argumentidele vastu rääkides seletas EH, et ta on tüdinud sellest, kui ausat autobiograafilist romaani käsitledes ei julgeta autorit tegelasega samastada. Vastuseks heietasin midagi elutõest ja kunstist, aga see polnud eriti veenev. Loomu-

likult küsis EH seepeale, kui palju on romaanis tõtt. Ma ütlesin, et «Endspiel» on tegelikusega niisama adekvaatne nagu «Pravda» artiklid Eesti kohta, aga EH pidas seda võrdlust labaseks ja ma nõustun temaga. Ütlesin veel, et arvatavad prototüübid vihastavad, kannatavad või põlastavad kirjastajaid nende ebaeetilise pärast ja neil on õigus, see on nende õigus, võiks asja kohtussegi anda, kui poleks tegemist intelligentsete inimestega, kes eelistavad üle olla.

Ent jääb ju kirjandus ja selle nimel võib ohvraid tuua, «peab, peab!» tooma, võib-olla peab selle nimel tapma, kägistama, vägistama, nii esteedid peaksime ju kõik olema, et siinkohal «jaa!» hüüda.

«/. . . / kirjeldame kuuekümnendate aastate hukku/. . . /» lubavad autorid (lk 5) ja pakuvad ühe kummalise kooselu purunemise, kus üks oma Naise maha mängib ja teine kõrval kiibitseb.

«Mahamängija on mulle sümpaatsem,» ütles Maimu Berg ja minul, EH-l, tuleb temaga nõustuda, kuigi ma sügava sisseelamisega lugesin Kõivu kirjeldusi, mida MB nimetas Kõivu romantiliseks logorroöks, igavaks barokseks müraks, millega too lohistavat edasi Vahingu intensiivset lugu. Vahing aga olevat hea, sest ta kirjutavat valuga, see valu on siiras, kirjapanek siiras ja omas abituses, võimetuses ning pidevas eksimises on see P jube. F olevat seetõttu aga eriti maneerlik ja võlts, tal polevatki asjast midagi öelda. Ei aitavat ka labane ja jõhker Orukunstnik.

EH: Orukunstnik on see falloos, see lõpmatu pürnonism, mida P ja eriti F imetlevad, kummardavad ja kardavad. Tema peab olema.

MB: Ta peab olema F-i jaoks, P-le aitab iseendast ja oma asjast: «Kuid üks meist suudab rääkida ainult endast seda, mida ta osaledes oli, keset asju, inimesi, Salongi ja tema hukku. Teine, kellel on haiglane hirm o m a saladuse pärast, võib rääkida ainult sellest, mida ta eemalseisjana nägi, kuulis ja tähele pani, mässides tallelepanu siiski oma fantastilistesse nägemustesse, näidates hetki, teravalt valituid ja kitsaid» (lk 6).

EH: See on aus ülestunnistus. Ja hirmu tunnistatakse siin ka.

MB: Sa lihtsustad. P võib-olla on aus, F-il pole aga midagi öelda, sellepärast ta fantaaseerib, ta räägib valikust, aga pakub välja kõik ja rohkemgi. Ta võtab endale õiguse teha otsustusi ja järeldusi. Ka tema on tegelikult suur egoist, ta on igas oma kirjanduslikus avalduses tundnud «hirmu oma saladuse pärast». Ta on kartnud vastutust.

EH: Ja vältinud tunnustust. Niisiis on ka tema aus.

MB: Mis sa heietad kogu aeg sellest ausu-

sest, kirjandusest tuleb rääkida, sult telliti ju retsensioon kirjandusteosele.

EH: Mis seal rääkida, see on hea kirjandus.

MB: See on kirjandus, mida teevad romantilised, eluvõõrad, isemoodi mehed, samal ajal kui teised korjavad autoraha, ehitavad suvilat või sõidavad välismaale. Võib-olla on see uhke, aga võib-olla põlgavad nad konformismi oma ajastu lastena, meie ajastu lastena. Võtab siiski nukralt muigama, kui kujutleda seda donkihhotlikku paari maanteedel juhuküüti ootamas.

EH: Eesmärk pühendab abinõu. Aga sa ütlesid, et see romaan pole tõene?

MB: Ütlesin ma? Ju ta siis pole.

EH: Tõesta!

MB: Sa kaldud kirjandusest kõrvale, aga ma võin su labasusele labasusega vastata. P ütleb lk-1 12: «/-- --/ ma ajasin lõua ette /-- --/» Sa tunnend teda, tal pole ju lõuga.

EH: Ma tahangi lugeda Jungi ja Kierkegaardi, tahan haridust saada.

MB: Milleks? P ja F on haritud, P-1 on Kierkegaard peas, mõlemad tunnevad Jungi, aga nad ei tunne elu. Nad arvavad näiteks, et P valis Naise, ega taipa, et Naine valis P, naine valib alati mehe. Naine valis kogu Salongi ja oma suuremeelsetel hetkedel lasi isegi F-i sinna kiibitsemata.

EH: Nad ei eita seda.

MB: Elu eest põgeneb P alati teatrisse, niipea kui reaalsus saab talle tajutavaks, muutub see ka talumatuks. P läheb teatrisse (vt lk 16—18 ja mujal), kui sellest ei piisa, teeb ta elust teatri (Sõber läheb alt ja seobki oma elu teatriga), P aga jagab elu steenideks, jõuab katarsisesse üledramatiseeritud Balti jaama stseenis. «Mina teen karjääril» lubab ta lk-1 20 ja teebki, näitlejana. Ta kulssidega piiratud maailmal on nagu teatrilgi vaid üks avatud sein ja nagu teatrisse istub selle ees publik, kelle aplausi ta eluaeg on jaganunud, kellele ta ohverdab Naise, Sõbra, Salongi ja iseenda, iseenda juba päästmatult.

EH: Nad saavad sellest ise ka aru — «Tema jaoks on see novell, ainult novellis jõuab ta ära elada oma aja» (lk 59). Aga kirjandus, kirjandus?

MB: F-i osa koosneb peamiselt «novellitaolistest monstrumitest» (lk 22).

EH: Mis sul nende vastu on?

MB: Kohati seal ju on, see mõte lootuse väljakannatamusest näiteks... Aga muidu on need keeruliseks aetud käibetõed, see meeldib teatud publikule — hästi keeruline olgu kirjandus, et võiksin nautida end teda mõistmas.

EH: Kibestunud feminist?

MB: Õiglane hindaja. Meeste maailm on egoistlik, seda tõdedes ei olda veel feminist.

P valetab oma egoismi lihtsaks, F kaastundeks. Mõlemad ajavad lihtsaid asju keeruliseks, aga P teeb seda paremini.

EH: P teeb head kirjandust?

MB: P või Vahing?

EH: Tema jah. Aga asja suureks puhudes ja kirjandust tehes unustavad nad selle, et äkki Naist (naist) ei huvitanud ammu enam meeste pakutud maailm ja nad ise. Äkki ta vastas kirjadele vaid kaastundest või koguni rutiinist ja telefonile vaid viisakusest.

MB: Kirjanduse seisukohalt pole sellel mingit tähtsust, Vahingu enesepaljastuse siirus mõjus juba ta «Machiavelli kirjades». Kirjanduse seisukohalt pole tähtis ei enesepaljastuse siirus ega prototüübid, need võib unustada, kui tehakse head (huvitavat) kirjandust.

EH: Me räägime nüüd jälle iseendale vastu?

MB: Niisugune kirjandus mõjub ka neile, kes asjaosalisi üldse ei tunne, ka siis, kui ta teistesse keeltesse tõlgitakse.

Ajastu aga, kuuekümnendad, nimetatagu neid siis missuguse epiteediga tahes, ei lähe «Endspieli» tegelastele korda ja jõuab lugejani ainult niivõrd, kui võrd ja tegelasi otseselt puudutab. See on peamiselt 60. aastatele iseloomulik vaimne atmosfäär seltskonnas, kus tegelased liiguvad, nende lugemus, eruditatsioon ja huvid, mis peaksid kaudselt andma aimu ka ajastust. Ühiskonnast elavad nad täiesti mööda ja eraldi. Ja seda 60. aastate lõpu ühiskonnast. Nad on seal lihtsalt juhuslikult.

EH: See-eest ei ole selles romaanis minu meelest ükski võrdlus ega tsitaat juhuslik, ehkki võib sellisena tunduda. Waterloo, Berezina või Leipzig (lk 83) näiteks. Napoleon kaotas sõja samadel põhjustel, miks P Naise — nad kumbki polnud džentelmenid. P-1 ja F-il on provintsi kompleks, mistõttu nad püüavad oma lihtsa päritoluga epateerida ja praalida — sina setu poiss, mina võrukene, meie Meeksi mõisa poisid. Kaksikautorlus pakub neile üldse vastastikuse kehutamise võimalust nagu tuntud valmis, kus kägu kiidab kukke ja vastupidi.

MB: Kokkuvõtteks?

EH: Kas juba? Mäng ju alles algas!

MB: Lugegem lk-1 179: «Manche Leute spielen Spiele, welche die Spielregeln anderer Leute brechen.»

EH: Jääb veel Orukunstnik. Tema labasusest mõjuvad mulle mõnikord isegi värskendavalt. Löövad mängureegleid veel rohkem segi.

MB: Vastupidi, püüavad neid korrastada. Ära unusta, et 60. aastatel oli heaks tooniks null olla. «Seet kõigi nende ühine ja sügavaim surmahaugus oli iha avalikkuse järele. Nad kogusid oma diagnoose nagu margi-

kogujad marke ja kunstikogujad taieseid /.../ Tasuks alanduse eest olid nad ametlikult «hüsteerikud», «psühhopaadid», «maniakid», «melanholikud», «anankastid» ning eriti soodsalt juhul skisofreenikudki — ning n e n d e n a õ n n e l i k u d» (lk 33). F-i väga täpne tähelepanek, õieti küll banaalne tõdemus, mis erilist tähelepanuvõimet ei eeldagi...

EH: Kuidas sa kommenteeriksid Balti jaama stseeni?

MB: Üks ebadiskreetne küsimus ei muuda enam midagi selles ebadelikaatses mängus. «Ajuloputus enne viimast mängu»? (lk 162). Mõnda kohta lugedes tahaksin «Endspieli» lõhkuda stalinlike meetoditega — põhjendamatu, totaalselt, jõhkralt; lüüa temasse müstilise sotsrealismi vai, nagu lüüakse uinuvasse vampiiri, ja näha voolamas ta sogast verd. Aga selles veres on ka minu verd, need vered, meie vered on segatud, põlvkonna vered on segamini, üksteist tappes tapame aeglaselt ka iseennast.

EH: Mis siis. «Der Fortdauer des Spieles ist wichtig, nicht die Identität der Spieler» (lk 179).

MB: Epigoone tuleb kindlasti, aga see pole enam see. On ainult Vahing-Kõivkooslus, eesti kirjanduse hetkeõigustus.

REIN KRUUS

Oma maa maasikad II

AlmaNAK 2. Koostanud Indrek Särg. Tartu, 1989. 42 lk.

Eelmises «Vikerkaares» kirjutasin ma üllatunud heldimusega edumeelsete väljaannete hulka tekkinud «AlmaNAK-ist», mis oli meeldivalt tagurlik, vaba poliitilisest ja majanduslikust sõnavarast, mis ei ropendanud, ei pannud vastast ega lärmanud eesti asja eest.

Uus «AlmaNAK» valmistab reaktsiooni-sõpradele pettumuse. Ainult Avo Üpruse luuletused on enam-vähem ajavälised, ehkki mõni rölge kujund (teraspendlit haarates käsi veristav laps, tera alla viskuvad lapsed) sobitub esmamuljel ainult nüüdsesse trükitoolerantsi. Muidu aga pole «AlmaNAK 2» erinevalt esimesest andest suunatud minevikku, vaid lausa tulevikku (Toivo Pilli tõlgitud ameerika ulmekirjaniku Ray Bradbury novell «Naeratus»), olevikku või paremal juhul lähiminevikku.

Lähiminevikus kogu N. Liidu julgeolekut ohustanud dissident Matti Moguči paneb «AlmaNAK 2-st» vastast ning ropendab mis hirmus: värsistab Naanist, Vainost, Krem-

list ine. Ma mäletan, kuidas vana hea *zastoi*-aja lõpus, 27. augustil 1986 toimus «Pegasuse» kohvikklubis Matti Moguči loomingühtu. Saalis istus muu publiku seas tavalisest rohkem erariietes külastajaid, trükki ega kirja ei tohtinud ürituse kohta ridagi jõuda. Et oli aga ühtlasi *glasnosti*-aja algus, surus julge toimetus «Loomingu» (1986, nr 10, lk 1432) kroonikaveergu siiski lakoonilise teate: «Klubis «Pegasus» algas hooaeg 27. augustil». Matti Moguči nime polnud küll mainitud, kuid pole võimatu, et just need erimeelsed sõnad maksid «Loomingu» tollasele peatoimetajale varsti ametikoha.

Tarmo Tederi jutt «Reamees Andromedovi automaat» kujutab ühekülgsest ja ebaobjektiivselt Nõukogude armeed.

Sven Sildniku tekstid rüvetavad pühadusi: «au mõistus vaprus õllekas», «sotsialismipõlvlane», «juba/ kärbes/ juba/ trüki-vabadus» jne.

Kurb, väga kurb. Justkui oleksid «Rahva Häält», vene kuukirja «Junost» või kunagist Tarmo Tederi toimetatud omakirjastuslikku almanahhi «Existentia». Sest «Reamees Andromedovi automaat» ongi pärit «Existentiast» (4/1985), ka Avo Üprus ja Matti Moguči on «Existentias» esinenud autorid.

Muide, Ray Bradbury novell «Naeratus», mille siin on tõlkinud T. Pilli, ilmus 1968. a «Kultuuris ja Elus» (nr 12) H. Silveti eestinduses. Mäletatavasti avaldas esimene «AlmaNAK» Riho Laanemäe uustõlke J. Aaviku poolt kunagi juba eestindatud E. A. Poe novellist «Berenice». Kas nii sünnivad traditsioonid?

«AlmaNAK 1-ga» seoses meenutasin ma kesk 1917.—1918. a tormilisi ja lärmakaid sündmusi Pärnus vaikselt ilmale tulnud kogumikku «Oma maa maasikad. Algupäralised jutud ja laulud. Eesti raiesmaalt korjanud ja kimbuks köitnud J. A. Feldmann. (Esimene anne)», mis aga pärast Eesti langemist vaenuvägede kätte kanti «Raamatukogudest ja antikvariatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekirja».

See oli pooltõde. Nüüd on aeg avada kogu tõde. 1918. a andis J. A. Feldmann Pärnus välja ka «Oma maa maasikate» teise ande, sisuks Villem Buki, Johannes Aaviku, Julia Wilhelmine Ederbergi, Alide Erteli jt algupäralised jutud ja laulud. Erinevalt esimesest ei ole «Oma maa maasikate» teine anne kantud «Raamatukogudest ja antikvariatidest kõrvaldamisele kuuluvate kodanlikul ja okupatsiooni ajal Eestis ilmunud väljaannete koondnimekirja» ning on olnud kogu aeg suuremates raamatukogudes vabalt kättesaadav.

KALEIDOSKOOP

MATI HINT

Rahvusküsimus meil ja Moskvas. II

Meil Eestis tähistavad jaanuar-veebruar 1989 keelepoliitika alal keeleseaduse vastuvõtmist Ülemnõukogus (18. jaanuar) ja seaduse rakendamise abinõude väljatöötamist, Keelekaitsekomisjoni algatamist ning tervet esinduslike keelefoorumite ja arupidamiste ahelat, mis kokkuvõttes kõik suunatud eesti keele seisundi parandamisele. Kõrgkoolide dekaanid pidasid nõu, kuidas tõhustada eesti keele õpetamist kõrgkoolides, käivitati eesti keelde tunginud vene keele liigmõjude uurimise programm, töötati välja keeleoskusuõuete skaala erinevatele elukutsetele. Eesti keele küünilisele kõrvaletõrjumisele on pandud piir.

Samal ajal ei puudunud ka katsed ära kasutada keeleseaduse ümber peetud võitlusiväitlusi lõhestustegevuseks. Ringi käib lihtsameltsed fanaatikuid, kes kuskilt saadud juhtnõore järgides kutsuvad eesti rahvast üles avaldama protesti keeleseaduse vastu, kuna keeleseadus olevat reetnud eesti rahva huvid ja meil pole niisugust keeleseadust vaja. Sõltumatu Infokeskus levitas jaanuaris keeleseaduse üliõpilasarühma liikme Jevgeni Rjazini (muide, üsna halvasti eesti keelt kõneleva noormehe) avaldust, milles muu hulgas süüdistatakse Rahvarinde juhtkonda ja nimeliselt Mati Hinti isamaaliste püüdluste reetmises. «Keeleseaduse üliõpilasarühm mõistab hukka Keeleseaduse vastuvõtmist praegusel kujul, kuna see reedab eesti rahva isamaalisi püüdeid...» Rühm ise oli selleks ajaks küll kahanenud ühele liikmele, kelle protest langes tegelikult kokku Interliikumise protestiga. Veebruaris kordus see kõik hoopis võimsama eel- ja järellainetusena väitlustes ja võitlustes sini-must-valge lipu ümber Pikas Hermannis. Vastaspool ei vaja midagi nii hädaliselt kui eesti rahva lõhenemist, kas või ajutistki.

Kui habras on Keeleseadus olukorras, kus Moskva keskvoimu diktaadile endiselt ei juleta vastu astuda, seda näitas Tartu ja Lõuna-Eesti televaatajate olukord pärast Valgjärve teleaastaja käikuandmist. 1988. a 8. detsembrist transleerib Kagu-Eesti ja Tartu jaoks Eesti TV programmi uus Valgjärve saatja, Tartu telemast aga transleerib Moskva Kesktelevisiooni II programmi. Valgjärve telemasti ehitamise üheks põhjenduseks oli raadio-telekiirguse ebasoovitav mõju Tartu Soinaste ja Tamme linnaosas. Venekeelseid

saateid kande kiirgus nähtavasti ei mõju inimeste tervisele nii halvasti kui eestikeelsete saadete kiirgus. Pärast saatjate ümberlülitamist 8. detsembril selgus, et Tartus ilma antenni ümber ehitamata Eesti TV programmi enam vastu võtta ei saa. Nüüd oleks järg pidanud olema Keeleseaduse 23. paragrahvi sellel lõikel, mis ütleb: «Eesti NSV tagab televisiooni ja raadio levikanalid eestikeelsetele programmidele ja viimaste kättesaadavuse kogu Eesti NSV territooriumil.» Ent hoopis vastupidi. 9. veebruari «Edasi» annab teada Tele-Raadiokomitee esimehe Jüri Paalma seisukoha: «KTV (Kesktelevisiooni) II asendamine ETVga (Eesti Televisiooniga) on välistatud. Aastavahtusel /- - -/ helistati iga päev Ostankinost või NLKP Keskkomiteest ja uuriti, kui kaua jätkub teise kanali ja teisest rahvusest inimeste diskrimineerimine /- - -/ Niisiis ei tule kõne allagi, et Tartus oleks korralik Eesti TV levi, enne kui teisest rahvusest inimestel (keda Tartus on umbes 20%) on tagatud kaks venekeelset programmi, mis neil sugugi ei aita adapteeruda Eesti oludega, vaid just vastupidi. See ongi võrdsuse, demokraatia ja diskrimineerimise mõistmine Moskvaa moodi.

Huvituseta pole siin veel ka fakt, et ainuüksi Tartu linnas läheb teleantennide ümbersuunamine Valgjärve saatjale maksma umbes 320 000 rubla, mis on enam-vähem võrreldav ka Keeleseaduse rakendamise ühe aasta kulutustega kogu Eestis. Nii et võiks ka veidi teisi argumenteerides ütelda, et Kesktelevisiooni II programmi tagamine Tartus läheb maksma sama palju kui Keeleseaduse rakendamine kogu Eestis esimese aasta jooksul. Diskrimineerimiseks ei loeta muidugi seda, et Tartus pole nüüd pikka aega normaalset eestikeelset telepilti (antennide ümberehitamiseks kogu Tartu linnas kulub kaks aastat) ning et eramajade omanikel tuleb välisantennide maksumus ise kinni maksta. Need arvutused on õpetlikud seetõttu, et vene keelt kõneleva elanikkonna osa «diskrimineerimine» ning raha ja väesuse muutunud argumentiks nende suus, kes jätkavad väitlust Eesti keeleseaduse vastu ning rahvuskeelte kasutamise vastu laiemaltki.

21.—22. veebruaril peeti Moskvast NSV Liidu Teaduste Akadeemia Slavistika ja Balkanistika Instituudis Liidu Teaduste Akadeemia Presiidiumi Ühiskonnateaduste sektsiooni maailmakultuuri ajaloo teadusnõukogu sotsialistliku kultuuri sektsiooni seminar tee-

mal «Keelepoliitika. Ajalugu ja kaasaeg». Seminarile oli kutsutud Valgevene, Läti, Tadžiki esindajaid (Eestist käesoleva reportaaži kirjutaja), tooni andis aga Moskva; üks professor esindas Jugoslaaviat.

Seminaril kuuldu oli mitmes mõttes erakordne: nii raevukalt suurvenešovinistlikke loosungeid ja assimileerimispoliitikat õigustavaid seisukohti pole ma kuulnud ka Brežnevi aegadel. Teisel poolt ei puudunud aga ka vastuväälend sellele poliitikale. Kuna jäin seminari avamisele hiljaks ja sisenessin saali esimese ettekande poole pealt, siis oli mul inkognito seisundis hea võimalus kuulda, kui palju tähelepanu sai Eesti keeleseadus ja ka minu tagasihoidlik isik — kakskeelsuse varjukülgedele ning stalinlik-nõukogulikule internatsionalismile pühendatud artiklid on Moskvast jätkuvalt arutlusaineiks.

Seminaril avatekkande pidas Albert P. Ninarokov TA NSV Liidu Ajaloo Instituudist. Ettekandes iseloomustati nõukogude keelepoliitikat stalinismi ajastust alates sõnaühenditega nagu imperiaalne suund ja suurriiklik tsentralism. Tuletati meelde pahaendeliste otsuste eufemistlikku sõnastust. Näiteks 1940. a tuli otsus keelte õpetamise korrastamise kohta, selle sisuks aga oli «vabariiklike keelte» õpetamisest loobumine Kesk-Aasias ja Valgevenes. Sama aasta oktoobris järgnes otsus, mis pidas õigeks vabariiklike keelte õpetamist kärpida juba kõigis liiduvabariikides.

Oponeeris Eestis ammu kurikuulus ajaloodoktor M. Guboglo: kuna rahvused on meil multinatsionaalsed (!), siis on rahvuskeel riigikeelena halb; rahvuskeeli pole välja tõrjutud mingit nendevastase poliitika printsiipi järgides, vaid lihtsalt raha oli vähe. Samas ründas Guboglo ka Eesti keeleseadust.

Ka teine ettekanne oli samast NSV Liidu Ajaloo Instituudist. Vladimir N. Berezovski arvas oma ettekande alguses, et keeleküsimus pole Nõukogude Liidu rahvastele üldse eriti tähtis, välja arvatud Baltikumis, mille eriseisundit ta korduvalt rõhutas. Keeleküsimuse olevat tõstatanud humanitaarintelligents, kes nüüd perestroika ajal on leidnud endale alternatiivse suundumuse. Osa intelligentsist on häälestatud opositsiooniliselt. Ka Moskva umbes 100 poliitilist organisatsiooni pole kõik sotsialismisõbralikud. Tekivad vastandid, näiteks Baltimaade rahvarinded ja intelligentsid.

Rahvuslikud liikumised (ka Baltimaades) pole mitte niivõrd venevaenulikud kui just Moskva-vaenulikud, sest Moskva esindab imperiumi traditsioone. Just nende imperiaalsete taotluste tõttu on Eesti võtnud jääga kursi eraldumisele (paari vaheastme kaudu). Oli päris uhke kuulda niisugust hinnangut

demokraatliku häälestuse raamis. Kõneleja arvas, et vene rahvas peab kahetsema tehtud ülekohtu, luues väikerahvaste kultuuriväärtuste kaitsmise süsteemi, mis on prioriteetse tähtsusega. Pinged Baltimaades ja Armeenia konflikt näitavad, et tuleb tagada rahvuskeelte õpetamine ja konfliktide lahendamise kord. Berezovski kasutas sõnu nagu genotsiid ja karistatud rahvaste õiguste taastamine, tunnustas Nõukogude Liidu rahvaste enesemääramise õigust (konkreetselt ka Baltimaade puhul). Kuidas ületada stalinism rahvusuhetes — tuleb kompromisslahenduste kaudu jõuda enesemääramise võimalikkusele ning seejuures on ka keel poliitika vahendiks.

Kõneleja tundis Eesti keeleseadust ja Baltimaade rahvarinnete programmdokumente, interpreteeris neid aga mõnikord ikkagi läbi suurrahvuse esindaja ebavõrdsusprisma. Eesti keeleseaduses nägi ta konfrontatsioonivõimalusi, Baltimaade rahvarinnete dokumentides aga leidis teisi rahvaid diskrimineerivate kavatsuste olemasolu. Olude kujundamise tausta tuntakse halvasti ja selles avaldub ka meie endi välismisjonitöö puudulikkus.

Vene rahvuslikku liikumist hinnati üsna karmilt: selles esinevad russofiilsed ja messianistlikud tendentsid, leidub fašistliku ideoloogia elemente, intelligentsi- ja läänevaenulikkust.

Õhtupooliku avas M. Guboglo. Tuletame lugejale meelde, et ajaloodoktor Guboglot ilmus 26. veebruaril 1985 «Sovetskaja Estonia» teoreetilises joonealuses artikkel «Kaksühesel alusel» («Na dvujedinoi osnove»), alapealkirjaga «Arenenud sotsialismi perioodi keelemudeli täiustamine». Selles tähelepanuväärses artiklis nimetatakse vene keelt loomulikult rahvastevahelise suhtlemise keeleks ning kogu tähelepanu on pööratud rahvuslik-vene kakskeelsusele, ainult möödaminnes mainitakse ka vene-mittevene kakskeelsust. Konjunktuurne artikkel toob muidugi tsitaate tookordselt parteijuhilt K. Tšerenkolt ja «Pravda» juhtkirjadest. Artikli suunast annab aimu järgmine tsitaat: «Arenenud sotsialismi tingimustes on näiteks kõik Nõukogude Liidu rahvad huvitatud venekeelse raamatutoodangu ennaktempost, sest see vastab uue ajaloolise ühenduse rahvuslikele ja ka internatsionalistlikele huvidele. Mittevene rahvastel asendub koos sellega dünaamiliselt vajadus rahvuskeelse raamatu järele vajadusega venekeelse raamatu järele.» Edasi nuriseb doktor Guboglo, et rahvuskeelte funktsioone suurendatakse kunstlikult sellistes valdkondades nagu raamatute väljandmine rahvuskeeltes, massiteabevahendite töö, koolisüsteem ja kõrgharidus — mis kõik rikub arenenud sotsialismi optimaalset

keelemudelit, luues rahvuskeeltele privileege rahvastevahelise suhtlemise keele arvel. Nii aga rikutakse leninliku rahvuspoliitika ja konstitutsiooni printsiipe, mis ei luba privileege ühelegi keelele. Edasi propageerib Guboglo migratsiooni ja paljurahvuselisi töökollektiive, mis aitavad üle saada nendest negatiivsetest nähtustest. Mõtetu eesmärk iseeneses olevat ka raamatute tõlkimine ja filmide dubleerimine rahvuskeeltesse. Vähe antavat mõnes liiduvabariigis välja venekeelseid raamatuid ja venekeelseid õpikuid, vähe on venekeelseid raadio- ja telesaateid.

Sama tähelepanuväärne on ajaloodoktor Guboglo artikkel «Nagu kaks tiiba lennul» («Kak dva krõla v poljote») «Pravda» rubriigis «Nõukogude Liit — meie ühine kodu» 25. augustil 1988. Võib-olla on pere-stroika Guboglo vaateid muutnud? Ongi — Tšernenko tsitaadid ei ole enam aktuaalsed. Muu kõik on endine. Juhtideeks on endiselt rahvuste segamise propageerimine: kui meil 80—90% elanikkonnast suhtub positiivselt rahvuslikult koostiselt segakollektiividesse, teistest rahvusest juhtkonda (NBI), segaabi-eludesse jne, siis tähendab see, et 10% ei suutu positiivselt. Ja nendega tuleb töötada, seltsimehed. On veel reserve.

1970—80date aastate vahetusel olevat Nõukogude Liidu keelepoliitika arenenud stiihiliselt, ilma teadusliku suunamiseta. See võimaldanud mitmes liiduvabariigis ajada mittepõhirahvuse keeleliste ja kultuuriliste huvide mahavaikimise poliitikat. Seetõttu pole vene keel mitte kõigjal võrdselt levinud, mis raskendab kakskeelsuse ja mitmekeelsuse edu. Probleemi lahendamise asemel peetakse aga viljatuid diskussioone selle üle, missugune peaks olema keelte kasutamise suhe hariduselus ja kõrghariduses, massikommunikatsioonis, raamatutoodangus ja tõlketegevuses. Ühiskonnateadlased on küll oma kohuse täitnud — nad on korduvalt väljendanud oma muret selle pärast, et kaad i ettevalmistamine rahvuskeeltes raskendab eesrindlike kogemuste vahetamist, rahvuskeeles hariduse saanud spetsialistid jäävad aga tihti ebakompetentsuse tasandile. Jne.

Guboglo kurdab, et nüüd on ilmunud häirekella lööjad, mille tõttu on ühiskondlikus arvamuses maad võtnud ebaõige kujutus, justkui oleks meil jõude, kes on huvitatud venestamisest ning keelte ja rahvuste kadumisest. «Tegelikult aga, kui kainelt ja vastutustundega asjale vaadata, siis pole meil olnud ei assimilaatoreid ega ka vägivaldala rahvuslike huvide ja vajaduste kallal...» Kui midagi halvasti ongi, siis olevat selles süüdi rahvuslik intelligents ise või vähemalt intelligentsi see osa, kellest sõltub rahvusliku enesetunnetuse kasvatamine.

Edasi on «Pravda» artiklis pikalt kakskeelsuse ülistamist ning pahameelt sel puhul, et on ilmunud spetsialiste, kes otsivad argumente kakskeelsuse vastu ja püüavad seda nähtust diskrediteerida, hirmutades inimesi kakskeelsusest johtuvate hädadega. Sellise positsiooni olevat võtnud mõned vabariiklikud perioodilised väljaanded (ilmne vihje «Vikerkaar» — «Radugale»), kes ei taha näha rohkem kui saja rahva ja rahvuse internatsionalistlikku unikaalset koostööd meie maal. Häirekella lööjad sisendavat mõtet, et Nõukogude Liidu mittevenelastele on vene keele omandamine sama raske kui mis tahes teise võõrkeele omandamine. Tegelikult aga püüdlavat kõik Nõukogude Liidu rahvad vene keele poole.

Guboglo artiklis on küllalt huvitav positiivse mudeli kirjeldus: kui põliselanikkonnast pärit karjerist (seda sõna Guboglo küll ei kasuta) teeb vene keele baasil kõrget sotsiaalset karjääri, siis tärkab temas koguni huvi ka omaenda keele vastu. Niimoodi viib kakskeelsus mitte rahvustunde nõrgenemisele, vaid just vastupidi, tema tugevne-misele.

Liiduvabariikide keelte riigikeele staatusest rääkides öeldakse, et riigikeelt sätestades ei tohi luua kunstlike prioriteete ühelegi keelele ega hakata alla suruma teiste keelte huvisid. Olevat vaja juriidilisi, ideoloogilisi ja poliitilisi garantiisid, mis hoiaksid ära administreerimise rahvuskeeltelga seotud protsessides. Ei tohi lubada mingeid privileege ühetele keeltele ega mingeid piiranguid teistele. Kogu see «demokraatlik demagogia» lähtub absurdsest väitest, et liiduvabariikide rahvuskeeled ohustavad vene keelt.

Guboglo hariduspoliitiline nägemus on esitatud parasjagu ähmaselt, et sellest ei saaks välja lugeda emakeelse hariduse ärakeelamise kavatsust: «Tänapäeval pole soovitatav situatsioon, kus kes-, mõnel juhul aga koguni kõrgem haridus osal mittevene elanikkonnast seostub halva vene keele oskusega.»

Kogu see keelelise genotsiidi apoloogia on täis viiteid humanismile, internatsionalismile, demokraatialle, leninlikule rahvuspoliitikal. Ja meil tuleb arvesse võtta, et Guboglo on üsna keske figuur Nõukogude keelepoliitika «teoreetiliste» aluste väljatöötamisel ning tõenäoliselt ka praktilise keelepoliitika osas soovitude andmisel.

Moskva seminaril alustas Guboglo arutlusega sellest, kuidas keeleprobleemid hakkavad seostuma ideoloogiaga, poliitikaga, ajalooga, õigusega. Eestis ja Leedus on riigikeele statueerimine reaktsioon anatsionalistlikule poliitikal. Guboglo kasutas just nimelt sõna anatsionalistik, mis olevat andnud prioriteedi internatsionalismile. «Aga nüüd:

mis saab homme, kui Baltimaades kuulutatakse oma keeled riigikeelteks? Mis tingimustes see kõik toimub?»

Mis kohutavad tingimused siis Guboglo nägemuses valitsevad Eesti keelesaaduse sätestamise järel? «Eesti keele prioriteet on suunatud teiste vastu — see loob hädaohu kõigile teistele.» Mõelge, missugusesse kohutavasse olukorda satuvad teiste rahvaste esindajad. Mati Hint on ise väitnud, et teine keel segab lapse arengut (Guboglo ei teadnud, et viibin saalis). Mõelge nüüd, missugusesse olukorda satuvad rahvusvahemuse lapsed, kui nad peavad õppima teist keelt. Nagunii elavad nad ju teiskeelses ümbruses ja neil on raske. Aga liiduvabariikides elab 26 miljonit venelast. Nad on nüüd sattunud ebaõiglasse olukorda, mistõttu on oodata reaktsiooni reaktsioonile. Kui me oma riigikeeltega metsikuks muutume (õzestotočim), siis sotsiaalne ebaõiglus suureneb.

Milles on väljapääs? Intuitsioon ütleb Guboglole, et vene keel kuulutatakse riigikeeleks (obščegosudarstvennoï jazōk). Nagunii on vene keel diplomaatia ja teaduse keel, ja kui asju mõistlikult ajada, siis jääb ka liiduvabariikide keeltele veel funktsioon. Eestis oleks kõige parem, kui kuulutatakse välja ka teine riigikeel ja veel parem oleks, kui see ettepanek tuleks alt.

Demokraatia sildi all oli kogu väitestiku aluseks ikkagi ja ainult venekeelse elanikkonna loomulik eesõigustatud seisund. Nendele peab kõik olema garanteeritud, 120 miljonit Nõukogude Liidu mittevenekeelset kodanikku ei tule arvesse. On iseloomulik, et liiduvabariikide kohta kasutas Guboglo sõna provints.

Läbirääkimiste ajal väideti hästiinformeeritusele vihjates, et ühtse riigikeele küsimus on kõrgemal pool nagunii juba otsustatud ja projektid liiguvad (muide, liiguvadki).

Guboglost veelgi ründavamalt esines sama instituudi aspirant Katanjan. Toome selle «argumenteerija» väited selles järjekorras, nagu nad esitati, siis saab lugeja ise otsustada väitleja järjekindluse üle. 1. Mis on riigikeel? Keegi ei tea. Miks ei ole Nõukogude Liidu sakslastele riigikeele võimalust, kuigi neid on eestlastest kaks korda rohkem? (Kas tõesti ei ole teada, kes hävitas Volga-sakslaste autonoomia, kultuuri ja keelegi?) 2. Enne peksime vene keelega, nüüd peksame rahvuskeelega, hoiame ainult nüia teisest otsast. 3. Lahendus on ülevalt antud riigikeel (vrd 1). 4. NB! Assimileerimine on küll negatiivne, aga mõõdapäasematu. Ainult kohutavate pingutustega suudame hoida rahvuskeeli elus. 5. Rahvuskeelised väeosad — see oleks rahvuslik diskrimineerimine sõjaväes. 6. Kõrgem haridus — kui palju vahendeid on vaja kulutada vabariikide

keeltes kõrghariduse andmiseks? Vastus: kohutavalt palju. 7. Tugev keskus peab kindlaks määrama täpse hierarhia, kus ja kui palju võib areneda missugune keel. Igatahes armees ja diplomaatias võib kasutada üksnes vene keelt. 8. Jälle Soome näide: ainult 8% teiskeelset elanikkonda omab keeliseliselt võrdseid võimalusi põhirahvusega. 9. NB! Rahvuskultuur — tänapäeval sellist mõistet ei eksisteeri. Kas on Moldaavia kultuur või moldaavia kultuur? Ka Eestis polevat objektiivseid kriteeriume kahe kultuuri eristamiseks. Rahvuskultuure säilitatakse ainult vägivalla abil. Lähemal ajal see probleem lahendatakse. 10. Peab tegema lõpu rahvuskeelte vägivallale vene keele kallal. Tuleb anda vene keelele kõik õigused ja lõpp sellega. Ka Eesti keelesaaduse ükski variant ei rahulda.

Peab ütleva, et kogu see hüsteeria oli üheaegselt naljakas ja jube. Niivõrd mustasajalisi ning avalikult keele- ja kultuurigenotsiidile kutsuvaid loosungeid ma nn stagna-ajal ei kuulnud, kuigi siis kirjutati kokku terve mägi assimilatsiooni õigustavat kirjandust.

NSV Liidu Ajaloo Instituudi töötaja Tamara J. Krassovitskaja sõnavõtus oli üks oluline mõte: rahvuskool on asutus, kus ei toimu isiksuse denatsionaliseerimist; denatsionaliseerimine aga on veel halvem kui russifitseerimine.

Minu esinemine oli seltskonnale ootamatu. Guboglole aga oli ootamatu, et ma tsiteerin tema «Sovetskaja Estonia» ja «Pravda» artikleid. Reaktsioon oli äge: «Ei maksa tulla Moskvasse valetama!» Kuna ma tunnen neid artikleid hästi, siis jätkasin samas vaimus ja enam proteste ei tulnud. Alustasin jälle kahe mõõdupuuga, mida Nõukogude Liit kasutab: üks mõõdupuu välismaa jaoks ja teine mõõdupuu Nõukogude Liidu piiridesse jäävate rahvaste jaoks. Väljaspoolsetel rahvastel on õigus iseseisvusele ning omakeelsele haridus- ja kultuurielule, Nõukogude Liidu piirides aga mitte. Jutustasin ka ameerika keeleteadlase Johanna Nicholshi kogemusest Moskvast: esimestel Moskva-kuudel rääkis ta vene keelt väga halvasti ja temasse suhtuti väga hästi, kommunikatsiooni püüti kõigiti hõlbustada; siis muutus tema vene keel paremaks ja temast arvati, et ta on Baltikumist; kohe nuriseti, miks on ta vene keel nii halb; kommunikatsioon muutus vaevaliseks. Küsisin, miks peaksid Baltimaade rahvad olema õnnelikud, et neid on haaratud «vennalikku» Liitu, mille keele- ja kultuuri poliitiliseks eesmärgiks on assimileerimine? Küsimus Liitu sattumisest on praegu kõigis Baltimaades aktuaalne ning Guboglo või Katanjani esinemine Eesti TV-s aitaks vähesel kõhklejalatel kaotada vähimadki illusioo-

nid Liitu kuulumise perspektiivides, kui senine poliitika jätkub. Ka tänapäevast leninlikuks nimetatavat keelepoliitikat aetakse ainult venelaste huvides, 120 miljonit mittevenelast peavad aga oma keelte täisfunktsionaalsusest loobuma. «Ühistes huvides» Kui Nõukogude Liidu keelepoliitika jääb selliseks, mis ta oli ja on, siis ei jää Eestil muud üle kui ennast sellest poliitikast otsustavalt lahti rebida ja ajada iseseisvat keelepoliitikat, mis on tegelikult täiesti demokraatlik ja suunatud rahvast teenindavate elukutsete kahepoolsele kakskeelsusele põhjendatud keeleoskuse mahus.

Mul oli ettelugemiseks kaasas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna büroo otsus (8. veebruarist 1989), milles reageeriti kolmekordse mittenõustumisega NSV Liidu Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Osakonna väljasõidustingil Taškendis (22.—25. oktoobril 1988) vastuvõetud kakskeelsuspoliitika soovitusetele: mitte nõustuda ühtse üleliidulise keelte arendamise seadusega, mitte nõustuda kahe riigikeele seadustamisega kõigis liiduvabariikides, mitte nõustuda üleliidulise totaalse kakskeelsuse programmiga, mille tagajärjed on hukatuslikud.

Debatt oli elav, ka Eesti poolehoidjad süüdisid. Impeeriumimeestele on peatähtis mõistagi impeerium: kui rahvuskeeled jäävad, siis võib Nõukogude Liit laguneda (hääled saalist: «No ja mis siis!>). Kuhu aga viib senine keelepoliitika, seda illustreerisid kujukalt Valgevene esindajad.

Oli juttu ka Lääne-Saksa asjatundjatega. Muu hulgas paneme kõrva tahta sellise märkuse: juba 15 aastat tagasi oli valdav enamus Lääne eksperte ja sovetoloogide üksmeel, et rahvusteadvus ja rahvaliikumised ei ärka Baltimaades enam kunagi. Sellest siis ka see hämming ja ehmatus, kui siiski ärkasime ja kuidas veel. Kogu Lääne poliitika oli ja on aga üles ehitatud nende ekspertide prognoosidele.

Teisel päeval kõneles Jugoslaavia professor Ješić. Ta arutas taas riigikeele problemaatilist multinatsionaalses riigis, ikka ja jälle püüdes ka Eesti keeleseadusest leida teiste keelte diskrimineerimise kavatsusi. (Mis saab teistest keeltest ja nende funktsioonidest, küsis jugoslaavlane, justkui oleks jutt ei tea missugustest hääbumisele määratud keeltest, mida eesti keel katvab alla suruda.) Tuleb välja nii, et kui vaid ainuvalitsemise ambitsioone veidigi kärpida, nii on see kohe *diskrimineerimine*. Ka jugoslaavlane tundis muret vene keele olukorra pärast Eestis. Inimesel on õigus igal pool kõnelda emakeelt. Aga kuidas, ja kas igas ametis, see ikkagi ei selgunud. Olukorda, kus näiteks eesti lapsel ei ole õigust loota emakeelset

kõnetamist arsti või psühhiaatri juures, peeti siiski ebanormaalseks. Aga vene arsti jaoks on eesti lapse õigus kõnelda arsti juures emakeelt juba *diskrimineerimine* ja inimõiguste rikkumine.

Ka põlisterritoorium ei olevat argument, argumendiks kõlbavat üksnes praegune etniline situatsioon, kuidas see on kujunenud või kujundatud, see ei mängi rolli. Kivi visati ka Eesti NSV valitsusele, kes ju ise osaline keerulise etnilise situatsiooni kujundamises Eestis. Kuhu ka ei vaataks, Läände või Itta, ikka mõistetakse õigeks suurema ambitsioonid, mitte väiksema õigus enesekäitsele.

Solidaarsust Eestiga näitasid lisaks mitmele Moskva teadlasele Valgevene ja Läti esindajad. Valgevene kaotab ajaloos oma keelt juba kolmandat korda, aga esimest korda juhtub see sotsialismi ja «rahvaste sõpruse» tingimustes, seetõttu pole mineviku kogemusest keele taastamisel abi. Tuletati meelde, kuidas Hruštšov oli vaimustuses Valgevenemaa venestumisest ja seadis Baltimaadele Valgevenet selles osas eeskujuks. Valgevenes on venestatud isegi kohanimed, aga rajoonilehed muudeti üleöö venekeelseks juba 1950ndate aastate alguses ja ei tehtud teist nägugi, nagu polekski midagi juhtunud. Alles hiljuti ähvardasid samad «arengud» Baltimaid, aga kui Moskvast kõneldi, kuidas lätlased tõrjuti Lätis vähemusrahvuseks, siis hüüatasid imperiaalse liini esindajad: «Aga ise ju tahtsite sedal!»

Huvi Eesti ja Eesti keeleseaduse vastu oli väga suur. Kahjuks pole meil jõudu seda huvi kuigivõrd rahuldada. Mingisugust selgitustööd peaks aga ometi tegema. Kas või keeleseaduse kommenteeritud teksti peaks olema võimalik alati jagada. Sest imperiaalset püüdlusi argumenteeritakse ka otseste valetõlgenduste abil, kasutades ära inimeste vähest informeeritust. Muidugi oleks naiivne mõelda, et impeeriumimehed laseksid ennast valitud unifitseerimisteelt kõrvale argumenteerida. Aga mõistlike ringkondade mõistmist me vajame.

Huvikeskmes püsis ka kakskeelsus ja Nõukogude Liidu kakskeelsuspoliitika. Mu «Družba Narodovi» (1988, nr 5) kakskeelsuse ja internatsionalismi artikkel ilmus hiljuti kasahhi keeles trükiarvuga 115 000, sama artikli tõlkimise vastu on huvi tundnud USA ja Saksamaa Liitvabariigi kirjastajad, Moskvast Vene Keele Instituudis valmistatakse selle artikli ja kakskeelsusproblematika aruteluks, Moskva ülikoolis on tulemas kakskeelsuskonverents, mille toonaalsus tõotab kujuneda hoopis teistsuguseks kui ametlikud kakskeelsustaotlused sooviksid. Mu 1987. a juuni-juuli «Vikerkaare» — «Raduga» kakskeelsusartikkel on seni ilmunud

Gruusias, Soomes, vene keeles on Tallinnas ilmumas kärbeteta väljaanne, trükis on leedu-keelne tõlge, käsikirjalisi tõlkeid on teisigi. Moskvas sain oma üllatuseks teada, et juba 1988. a augustis on ka Lätis kahes keeles ilmuv ajakiri «Avots»—«Rodnik» avaldanud mu «Vikerkaare»—«Raduga» artikli läti ja vene keeles. Mu Moskva sõbrad hankisid mulle kohe ka venekeelse teksti äratõmbe. Selgus, et kuigi tekst on täpselt minu (välja arvatud tosin poolelauselist asendatud näidet ja muudetud peakiri), on selle autoriks Läti keeleteadlane Ojārs Bušs, kes tutvustab Matti Hindi (venekeelses variandis just nii) vaateid. Ojārs Bušsi artikli on aga venekeelses «Rodnikus» tõlkinud V. Naumov. Nii et meie «Raduga» venekeelne ja *copy-right*-õigusega tekst on Lätis avaldatud venekeelses tõlkes (Eesti vene keelest tõlgitud Läti vene keelde)! Hea, kui sul on Lätis sõber, kes tahab sinu teadmata jägada sinuga vastutust ketserlike ideede levitamise eest.

*

Lugesin Moskvas ««Loomingu» Raamatukogu» 1989. a avanumbri Jakob Hurda kõnesid. 1874. a Valgas sinodil peetud kõne haakus täpipealt meie praeguste päevaküsimustega: «Aga mitte nii pole lugu harimata ning poolharitud inimestega, kui nad selle loomuliku kütke, mis neid natsiooniga seob, lahti või lõdvaks teevad. Nad teevad rahvale otsest kahju ja satuvad ise suurde hädaohtu vaimu ning kõlbelise oleku poolest kängu jääda. Igas rahvuses, nimelt keeles ning rahvakombeis, asub suur vaimne niug kõlbeline vägi. Keel ning kombed on need abinõud, mille varal peaaesjalikult rahvad ning üksikinimesed kasvavad ja ära määratud saavad /- - -/ Kui nüüd inimene välja kisutakse emakeele ning isade kombe loomulikust mullast, ilma et ta saaks täielikku võimu ühe teise keele üle ja ilma et ta kombe ning maailmavaate poolest sisemiselt ümber muutuks, siis peab see kõige kahjulikumalt mõju avaldama. Samal määral kui keel ning komme saab segatud ning raisku aetud, samal määral saab ka vaimu- ning südame-elu kängu jääma. Mõtlemine muutub segaseks, vaade tuhmiks, vahetegemiseand nõriks, südame-elu kõledaks. Kombest saab üks meelevaldne, mõtetult laenatud kassikulla konglomeraat, ilma vere ja üdita. Elu võtab iseloomutu, sagedasti vastiku kuju /- - -/»

Aga veel õnnetumad on nende lapsed. Vanemad elatavad end veel oma emakeele järelejäanud raasudest, mida nad nooruses rääkisid, aga nende lapsed peavad niisugust keelt kuulma ja end niisuguses keeles edenema, mis on kõige viletsam abinõu noortele vaimudele mõjutamiseks /- - -/ Masside üm-

berrahvustamine teeb meie rahvast ainult rumalaks.»

Kui Jakob Hurt räägib ümberrahvustamise kõlblusthävitavast mürgist, hingekorra vapustustest ja kindlusetusest, orjameelsusest, egoismist ja ideaalitust elust, mis ümberrahvustamisega kaasneb, siis kõlab see paljude Nõukogude Liidu rahvaste jaoks rohkem kui sada aastat hiljem otse prohvetlikult. Jääb ainult imestada, kuidas see metsik ümberrahvustamise idee ei anna impeeriumile rahu, vaid elab üle kõik revolutsioonid ja ideoloogia asendused ning tõuseb igal uuel ringil uuesti esile, rüütatuna üha variserlikumasse demagoogiasse.

KAIDO KAMA

Rahvuslikke perspektiive

Saab olla vaid üks tõsiselt võetav positiivne programm: see on eesti rahva püsimajäämine ja kestmine ning selleks vajalike tingimuste (keele ja genofondi säilimine, elamiskõlbliku keskkonna olemasolu jm) loomine. Seda programmi järgib praegu nii või teisiti enamus eestlaskonna seas tegutsevatest poliitilistest jõududest. Erinevad võitluse loodetav eesmärk ja võitlusvahendite valik. Suure yldistusega (mis tahes-tahtmata on veidi vägivaldne) võib erisused jagada kaheks: 1) põhieesmärgiks on eesti omariikluse taastamine, s. o *de jure* eksisteeriva Eesti Vabariigi taastamine *de facto*; 2) põhieesmärgiks on suurema autonoomia saavutamine Vene impeeriumi koosseisus. Nimetat põhisuundumused võib tinglikult lugeda ka lähemaks ja kaugemaks perspektiiviks, suurem autonoomia impeeriumi koosseisus võib teatud tingimustel olla omariikluse taastamise eelastmeks.

Esimese seisukoha pooldajate argumentid:

— Eesti on annekteerit riik. See on kõikvõimalike maad ja rahvast taband hädade pääpõhjus. Et võidelda muude hädade vastu, on eelkõige vaja lõpetada anneksioon.

— Eetilisel on tähelepanu juhtimine kõrvalkysimustele, jättes pääkysimuse tähelepanuta, võrdne valetamisega.

— Nii juriidiliselt kui faktiliselt on võimatu rajada normaalset yhiskonda ebanormaalsele alusele.

Teise suundumuse esindajaid sydistatakse kokkulepluses okupatsioonivõimudega.

Teise seisukoha argumentid:

— Anneksiooni lõpetamine on reaalpoliitiliselt võimatu. Tuleb kasutada olukorda ja võidelda kätte võimalikult suured

õigused kehtiva yhiskondliku korra ja riikluse raames (suveräänne ENSV, liiduleping jm).

— Impeeriumi kui sellise ja riigirahva kritiseerimine on vastutustundetu ja provokatsiooniline. Venelast ei tohi ärritada.

Vastaspoolt sydistatakse «pilli lõhki puhumises» ja mägureeglite rikkumises.

Ei ole kahtlust, et Eesti Vabariigi taaskestamise vastu pole ka suuremal osal teise suundumuse esindajatest vähimatki. Peetakse lihtsalt mõttetuks tahta võimatut.

Kui nyd eelarvamusteta vaagida meie rahvuslikke väljavaateid, on muidugi selge, et pikemas perspektiivis ei saa kuulumine impeeriumi koosseisu kuidagi garanteerida põhilise programmi täitmist — rahvuse püsimist ja kestmist. Niikaua kui on eksisteerinud «suur Venemaa hõim» (umbes tuhat aastat), on ta pidevalt hõivanud naaberlari ja assimileerinud hõivat alade rahvaid. Tegelikult ongi pidev ekspansioon selle impeeriumi ainus eksistentsivorm. Ei ole mingit põhjust arvata, et vene imperialism mingil põhjusel muutuks äkki rahuarmastavaks ja naabreid austavaks. Venelane on ärritett senikaua, kui leidub veel eesti keelt kõnelevaid inimesi. See on meie ees olev poliitiline reaalsus ja selle reaalsuse eitamine on poliitiliselt lyhinägelik ja vastustus-tundetu.

Ainus tegelik garantii meie rahvuse (ja väga paljude teiste rahvuste) säilimiseks on impeeriumi lagunemine. Ja selles punktis ei olegi asjad nii väga lootusetud. Analooogia põhjal teiste kunagi eksisteerinud maailmariikidega võib julgesti väita, et järgmist tuhandet aastat see riik enam ei pysi. Me ei tea, kas impeerium variseb kokku 2 nädala või 500 aasta pärast, kuid me teame, et ta kindlasti variseb. Meie jaoks on ainutähtis, et impeeriumi lakkamise aegu oleksime füüsiliselt olemas ja ka vaimselt suutlikud eneste eest seisma. Kogu meie ees olevale probleemistikule peaks lähenema sellest seisukohast. Kaugema perspektiivi eesmärkide (ja ajalookogemuse) taustal tuleb hinnata meie tänaste ja homsete tegude väärtust, vaagida konkreetsete sammude kasu ja kahju.

Otseste füüsilise hävingu oht meid hetkel kuigi tõsiselt ei ähvarda. On vägagi ebatõenäone, et praeguses aegruumis võtaks keskvoim ette tervet rahvast lihtsalt maha tappa. Sõjaseisukorra kehtestamine Eestis («tankid tänaval») rahvuse füüsilist olemasolu ei ohusta, pigem aitab hoopis ära hoida ähvardavat pogrommilainet. Enimalt võiks meid praegu tabada järjekordne, kuni paarisaja tuhande inimese kyyditamine. Hoolimata kogu vastava aktsiooni koletislikkusest ja tõdemusest, et kyyditamisele (hävitamisele) läheb kindlasti parem osa eest-

laskonnast, pole see rahvuskehale veel surmavalt ohtlik — genofond säilib, rahva vaimne potentsiaal taastub paari inimpõlve jooksul (vrd eelmise suurkyyditamisega). Eesti rahva totaalne füüsiline hävitamine on mõeldav vaid mingis suurriikliku hulluse staadiumis (agoonia?), sel juhtumil ei allu syndmustik põhjuse-tagajärje seostele ja pole meie võimuses seda oma praeguste tegudega mingis suunas mõjutada.

Järelikult peab põhiriõhk meie tegemistes olema asetett rahva vaimlise tervise säilitamisele. St programm peab olema suunatt saavutama olukorda, kus oleksime suvalisel ajahetkel (impeeriumi häving) suutelised oma ajaloolist šanssi maksimaalselt ära kasutama. Selleks peame me (meie ise või meie järglased) vaimselt valmis olema. Meie tänaseid tegusid saab hinnata seisukohast, kas nad vastavat vaimlist olekut soodustavad või mitte.

Hoiatava ajalookogemusena tuleb meenutada eelmist sula, mis paradoksaalsel kombel hävitas meie rahvuslikku iseolemist rohkem kui kõik eelnevad repressioonid kokku. Tol ajal tekkis nimelt esimest korda pärast sõda legaalne võimalus vaimseks eneseteostuseks, seejuures okupatsioonivõimega vaid leebele kompromissile minnes (varemalt oleks see tähendand kuulumist kyyditajate ridadesse). Tekkis komsomoliopositsioon, eestiaegsete meeste pojad hakkasid parteisse astuma, kadus selge piir meie ja nende vahel. Avardsusid võimalused materiaalseks eneseteostuseks, levisid tõekspidamised, nagu «elu tahab elamist», «loll on, kes seda riiki ei varasta», syvenes moraalitus, hääbus eesti kuulus töökultuur. Stalin hävitas meie rahva keha, kuid ei suutnud hävitada vaimu. Hruštšovi pooltõdede aeg tekitas illusiooni normaalse elu võimalikkusest Nõukogudemaal, tulemuseks oli rahva vaimline allakäik.

Võrreldes toonast sula praegu käimasolevaga võib märkida kindlaid sarnasusi — komsomoliopositsiooni asendab parteiopositsioon, tolleaegseid uusrikkaid praegused kooperaatorid, toimub järjekordne meienende vahelise piiri ähmastamine (meenu-tagem kas või laiatt levind Vaino Väljase kultust). Järelikult pole ka praegu (hoolimata rahvusliku eneseteadvuse enneolematust tõusust viimase aasta-paari jooksul) välistett võimalus, et asume parajasti järgmise rahvusliku allakäiguastme kynnisel. Mida kõrgemalt kukutakse, seda rängem on maandumine. Seetõttu tuleb äärmise ettevaatusega suhtuda yhiskonnas monopolisele seisundile pyrgiva teise poliitilise põhisuundumuse (suurem autonoomia impeeriumi koosseisus) esindajate tegevusse. Kahtlemata on neil suure ja võimsa keskera-

konnana yhiskonnas täita oma kindel positiivne roll. Nad suudavad kaasa tõmmata laiemat (mõeldukamat) osa eestlaskonnast, samuti teotseda puhvrina keskvõimu ja radikaalide vahel — suurelt jaolt tänu neile pole senini eestlaste vastu rakendat otseid repressioone (vrd Armeenia), see on andnud meile aega, mida ka tõhusalt kasutada on suudetud. Siiski, hinnates nende tegevust eeltoodud lähtealuselt tuleb karta, et pooltõdede propagandaga rahva vaimule tekitab kahju võib pikemas perspektiivis yles kaaluda paljud ja paljud lähituleviku tarvis saavutat poliitilised võidud. (Pooltõdede propaganda näiteks võiks nimetada «tõelise sotsialismi», «tõelise nõukogude võimu», «leninliku rahvuspoliitika» jmt loosungeid, samuti ppydeid taandada rahvuslik võitlus majanduslikuks võitluseks jne.) Ettevaatusele manitseb ka nende poolt kasutatav (okupatsioonivõimelt laenat) atribuutika, s. o demagoogia, aktsioonide kampaaniaallikkus, manipuleerimine rahvamassidega, ebaasud võtted võitluses poliitiliste vastastega, info monopoliseerimine jne. Seega, suurema autonoomia taotlejad oleksid parajuslastena (keda on igas poliitilises situatsioonis) igati omal kohal, kui nad sedavõrd ei monopoliseeriks ja kanaliseeriks kogu yhiskondliku mõtte edenemist.

Konkreetne näide lähiminevikust. Hinnates asju lähemas ajalises perspektiivis tuleb kindlasti suureks poliitiliseks võiduks lugeda ylemnõukogu otsuseid 16. novembrist 1988. a. Kaugemas perspektiivis võivad need otsused osutada aga tyhjaks sõnakõlksuks, nagu paljud muudki otsused selles riigis. Sellisel juhul on asjatult raisatud suur hulk rahva poliitilist energiat (mis pole kahjaks ammendamatu suurus), järgneb rahvuslik depressioon. Loodud on illusioon, nagu oleks meil tõepoolest olemas mingi tegelik rahvaesindus, see illusioon võib lähitulevikus hakata pärssima rahva poliitilist aktiivsust. Samal ajal jäeti kasutamata reaalne võimalus demonstreerida eesti rahva tahet mitte kuuluda impeeriumi koosseisu. Vastupidi, selle võimaluse kasutamise pooldajaid tituleeriti poliitilisi reaalsusi mittearvestavaiks hysteerikuiks jne, neil polnud enamasti võimalust omi seisukohti pressi vahendusel propageerida. Antud juhul polegi niiväga tähtis, kas see tahteavaldus oleks kajastund ylemnõukogu otsustes või mitte. Tähtis oleks olnud tahteavalduse positiivne mõju rahva eneseteadvusele, samuti võimalikud tulemid, mida fikseerit tahteavaldus võinuks anda tuleviku maailmapoliitikas.

Pooltõdedega manipuleerimine võiks olla õigustet vaid juhul, kui praegune ajahetk oleks tõepoolest vahetuks eelastmeks võimu

ylevõtmisel, st kui 1988. a syndmused Eestis oleksid samastetavad 1917. a syndmustega. Selles ei või me aga paraku kindlad olla. Kui peaks saabuma uus jääaeg (kraanide kinnikeeramine juba otsast käib), tekib illusioonide purunemisel paratamatult rahvuslik kassiahastus, st rahva vaimne tervis saab järjekordselt kannatada.

Poliitiline võitlus ei tohiks kunagi baseeruda rahva desorienteerimisel. Kasutada tuleb kõiki võimalusi ka antud poliitilistes raamides, kuid seeman tuleb rahva vaimlise tervise huvides hoida alati sees selge vahe, kas me võitleme parasjagu eestlaste tegelike võõrandamatute õiguste eest või ajame hoopis keskvõimuga kavalat äri, katsumes omale senisest väiksemat obrokit välja kaubelda.

Kui siiski loota, et võimu ylevõtmine on lähema aja kysimus, tuleb tõdeda, et momendil pole me võimuvõtmiseks valmis. Kolmest komponendist, mis selleks vajalikud, on meil hädapärast olemas kaks: mingil astmel rahva organiseeritus ja rohkem või vähem tunnustet liidrid (paar aastat tagasi polnud meil sedagi). Täiesti puudub aga kolmas hädavajalik komponent: rahvusväeosad. Sellega pole tahet öelda, nagu peaksime me kohemaid hakkama kõigest jõust pyssi paugutama. Ometi on selge, et ykski normaalne yhiskond (ja selleks me ometi saada tahame) ei saa eksisteerida ilma teatava relvastet jõuta, olgu selleks siis sõjavägi, omakaitse või muud rahvuslikud korralvalveüksused. Tõenäoliselt ei saa rahvusväeosa tekkida olemasoleva armee raames (afgaani veteranid jt), pigem võiks algjõuks olla mingit liiki omakaitse või rahvamalev. Praegu takistab taolise tekkimist eelkõige laialt levind patsifism, yldse eitav suhtumine kõigesse sõjaväelaslikku. (Ongi ju nii, et nyydisajal on sõjaväeline eneseteostus võimalik vaid Nõukogude armee teenistuses.) Tulemuseks on rahva äärmine võimetis minimaalsekski enesekaitseks, mis oleks vajalik kas või pogrommitsejate tõrjumiseks. On selgemast selgem, et momendil ei saa eestluse hääks relvaga suurt midagi korda saata, samas pole võimalik väita, et kunagi ei võiks maailma ajaloo taastekkida olukord, kus midagi otsustavad 100 000 meest (umbes 10 diviisi), mis yldmopi korral oleks hädapärast võimalik Eestis välja panna.

Kui nyyd pikema rahvusliku perspektiivi taustal veel vaagida meie tänaseid ettevõtmisi ja yhisaktsioone, siis aktsioonide tähtsus (pingerida) mõnevõrra muutub. Ylimalt tähtsaks osutub loodus- ja keskkonnakaitseline võitlus. Tasub meenutada, kui edukas on olnud vene (ka anglosaksi jm) imperialism väikerahvaste hävitamisel, laas-

tates eelkõige rahvuse loodusliku keskkonna, võttes seega võimaluse viljelda traditsioonilisi elatusalu jne. Pole mõeldav eestluse pikemaäegne kestmine diasporaas juutide ja armeenlaste kombel (vrd kolmas põlv väliseestlasi), samuti on võimalus eestluse püsimiseks kompaktsed kolooniana suvalises maailmas nurgas kaduvväike. Seega on Eestimaa säilimine elamiskõlbliku maana meie eksistentsi vältimatu eeltingimus.

Kõige otsesemalt ohustab meie rahvuslikku eksistentsi migratsioon. Kõige aktiivsemad venestajad on alati esimese-teise põlve assimilandid (hiljaaegu keelt vahetanud), nemad moodustavad ka migrantide põlvkonna. Tuleb silmas pidades, et venelaste assimileerimisvõime on välja arendet Põhja-Euroopa metsavööndis, s. o soomeugrilaste pääl. Seetõttu töötab ta meie vastu palju paremini kui näiteks tatarlaste vastu. Venestamise atribuutide hulka kuuluvad nn vene kylalislakhus, avar lihtne vene hing, ylim leplikkus kui tahes ränga aktsendiga vene keele kõnelemisel («harjuta aga, kyll varsti selgeks saad») ja palju muud. Juba praegu võib täheldada teatavat psühhilise vastupanu nõrgenemist Tallinna ja Virumaa eestlaste seas. On selge, et kui võõrrahva suhtarv rahvusterritooriumil yletab teatava kriitilise piiri (igal rahvusel erineva), ei saa me enam nautida suhtelist kultuurilist iseolemist nagu praegu. Eesti keele kasutusfäär kahaneb järsult, algab eestlaste ymberrahvustumine («elu tahab elamist»), mis meil senini on praktiliselt puudund. Eeltoodu taustal muutuvad absurdseks jutud konsolideerumisest, kõikide eestimaalaste yhimest huvidest jm. Väga suure ettevaatusega tuleb suhtuda IMEdeesse, erimajandustsoonidesse jmt aktsioonidesse, mis võiksid siinset elustandardit impeeriumi keskmisega võrreldes veelgi kõrgemale tõsta. Ylde on mõttekas majandusega tõsisemalt tegelema hakata alles pärast koloniaalmaastatusest vabanemist. Seni olgu meie mure hoolitseda selle eest, et nõukoguliku majandamise käigus Eestimaast tuleviku jaoks midagi alles jääks. Konkreetse aasta hektarisaagist on tähtsam, et siin 100 aasta pärast veel harimiskõlblikku mulda oleks. Praeguses olukorras oleks majanduse intensiivistamine otseselt suunat maa ja rahva hävitamisele.

Kokkuvõttes võikski öelda, et rahvusliku võitluse programmis tuleks ette näha nii lyhema- kui pikemaäegne strateegia ja taktika. Peame olema jõudumööda valmis nii koheseks võimu ylevõtmiseks kui järgmiseks 700ks aastaks võõra võimu all. Tuleb kõikvõimalike vahenditega võidelda migratsiooni vastu ning samal ajal olla moraalselt valmis rahvusliku eksistentsi jätkamiseks

ka totaalse vähemuse tingimustes. Tuleb võimalikult maksimaalselt ära kasutada praegust soodsat ajahetke ning samas olla valmis tegutsema ka uuel jääajal, nii et see meid ootamatult jalust ei rabaks. Ilmselt parim tee tegevuse jätkamiseks sula lõppedes oleks isekirjastusliku sõltumatu alternatiivkultuuri loomine, nii nagu see toimus Tšehhoslovakkias pärast «Praha kevade» mahasurumist. Teine (või paralleelne) tee oleks järjekordne eesti kultuuri raskuspunkti nihutamine raja taha. Võitlus looduskeskkonna säilimise eest on ilma alternatiivita, siin pole olemas eraldi võetavaid lähemaid ja kaugemaid perspektiive.

Ideaaljuhul oleks meie rahvusliku võitluse programm optimaalselt välja arendet teotsemisjuhend, mis arvestaks iga konkreetse sammu võimalikku mõju nii lähis- kui kaugtulevikule eestluse säilimise ja kestmise seisukohast. Ning yhestki muust seisukohast lähtudes me asjadesse suhtuda ei saa.

MAIE RAITAR Abstraksionismist eesti kunstis

Ettekannete päev läinud aasta 13. oktoobril võttis kokku septembris-oktoobris Tartu kunstimuuseumis eksponeeritud näitused eesti abstraktsest kunstist ja valiku Elmar Kitse abstraktsetest töödest.

Ants Juske rõhutas oma ettekande «Abstraksionist maalikunstis» olevat üksnes sissejuhatava ning mitte mingil moel teoreetilise, piirdudes vaid mõnede märkustega mõiste enese kohta. Kõige enam meeldis talle Michel Seuphori määrang: pilt, kus midagi peal ei ole, mitte mingit äratuntavat eset. See on piisav tunnus. Abstraksionism ei ole kunstivool, kunstistiil. Kunstiajaloo pannakse talle tavaliselt ette mingi epiteet, nt ekspresiiivne, kubistlik vm. Abstraksiooni vastand on konkreetne: meelte kaudu antud reaalsus, mida kunstnik kujutama hakkab, kusjuures iga kujutamine on abstraksioon kolmemõõtmelisel. Kultuuriti on see erinev. 20. sajandi kunstikogemus mõistab näiteks reaalsuse all renessansist pärit konventsiooni. Kuna igasugune realistliku kujutise muutmise on abstraherimine, tegeleb abstraksiooniga iga kunstnik — kõik oleneb reaalsuse muutmise astmest. Juske eristas kahte abstraktse kunsti eriliiki: lihtsalt abstraktne kunst on reaalsusest lähtuv ja seda abstraheriv, nonfiguratiivne aga lähtub juba valmis kujutusest, mängides puhaste vormidega (eriti nt geomeetriselises abstraksionismis). Ajalooliselt oleks siis impressionismi-järgne kunst umbes 20 aastat abstraktne, kuni jõuti nonfiguratiivse kunstini.

Lea Mehilase jutt «Eesti abstraktsionismist näituse koostajana Tartu kunstimuuseumis» oli rohkem informatiivset laadi ning püüdis põhjendada näituse struktuuri. Palju määras olukord, et samaaegselt komplekteritüd välisnäitustele tahtsid kunstnikud esitada just abstraktseid töid ning Tartu näitus jäi seetõttu mõnevõrra skemaatiliseks. Tööd saadi enamjaolt autorite endi käest, kuna senine ostupoliitika on muuseumidesse toonud väga vähe abstraktseid töid. Näituse koostamise üldkontseptsioon oli heita põgus pilk kogu läbikäidud teele, misjuures ei lähtunud niivõrd autoritest, kuivõrd ehitati näitus üles liikumiste, nähtuste kesksena. Kuna meie abstraktsionism väljus futurismist, kubismist, ka fovismist, siis alustati juba Vabbe ja Akbergi töödega ning loobuti eesti abstraktsionismi hülgeaja ulatuslikumast esitlemisest.

Reet Varblane keskendas oma ettekande «Ado Vabbe ja abstraktsionism» kunstniku Müncheni-aastatele. Ta märkis, et Vabbe kunsti käsitlejad on õigusega pidanud tema kõige huvitavamaks ja irriteerivamaks loominguajaks 1912. a — 1920. a-te keskpaika, mis olid ta kujunemisaastad ja sisaldasid endas kõige vahetumaid kokkupuuteid Lääne-Euroopa moodsa kunstiga. Tolleaegse eesti kunsti suhteliselt alalhoidlikul taustal astus noor Vabbe üllatavalt kiiresti-kergesti kontakti uuega ja võttis selle ka omaks. Kuigi ta edaspidi lõi valdavalt realistlike töid, jäi ta oma eskiisides elu lõpuni abstraktsionistiks — ka realistlike kompositsioonide eeltoodes pani ta algul paika suured mahud ja rütmid abstraktsete pindadena. Need oleksid nagu omaette abstraktsete joonistused. Ses mõttes ei hüljanud Vabbe kunagi oma nooruskogemust, abstraktne laad ei olnud talle ajutine kaasaminek, vaid midagi loomumomast.

Noore Vabbe mõistmiseks on vaja peatuda tema varasemat kujunemist mõjutanud kunstisituatsioonil Münchenis 1911—1913. Ta õppis tollal Ažbe kunstikoolis, kus õpetuses lähtuti impressionismilähedase realistliku kujutamise traditsioonidest, siiski midagi liigselt peale surumata. Samas oli Münchenist kujunenud üks Euroopa avangardse kunsti keskusi: olnud eelmise sajandi viimasel kümnendil juugendkunsti keskusi Saksamaal, tekkis siin pinnas (juugendis juba eos olnud) kunsti iseseisvate väljenduslike algelementide ülekasvamisele puht-abstraktseks kunstiks. (1910 oli W. Kandinsky maalinnud oma esimese abstraktse akvarelli, 1911 oli tema eestvedamisel loodud rühmitus «Blaue Reiter», samal aastal toimus rühmituse esimene näitus, järgmisel teine; 1913 võis siin näha suurt Picasso näitust.) Vabbe ise on näituste mõju ja lähenemist Kandinskyle koteerinud kui «mingisugust vabastavat mõju tardunud tra-

aditsioonidest». Vahest just isiklik tutvus Kandinskyga soodustas «Blaue Reiteri» kunsti omaksvõttu suhteliselt kunstivõõrast keskkonnast tulnud noormehe poolt. Vabbe ja Kandinsky vahel pole otsest õpetaja—õpilase suhet ilmselt olnud, kuigi seda on mainitud. Õigem ja viljakam oleks Vabbe puhul näha Kandinsky ja kogu tollase Müncheni avangardi laiemat mõju.

R. Varblase toodud Vabbe ja Kandinsky väga sarnastest lähtekohtadest vaid mõned. Kõigepealt huvi joone, joone liikumise, joone tundlikkuse vastu, värviliste joonte mängud. Kaugema lähtepunktina juugend: vaatamata kompositsioonide sisemisele pingestatusele, erinevate osade konfliktisusele, liikumiseefektile, valitsevad Vabbe teoseis tervikuna tasakaal, elegants, ilu. Marginaalsem on see, et mõlema kunstniku puhul soodustas töötamine vabas looduses kaugenemist realismist — näiteks kas või Vabbe postkaardid Itaaliast, kus ta maastikke kirjeldab maali väljendusvahendites ja peaaegu abstraktsete piltidena. Sisulise paralleelina võib mõlema puhul näha kompositsioonide konfliktisust, pinget ja muutumisoostust, ka siis, kui seda tegevusplaanis pole.

Kandinsky kõiki teoreetilisi arutlusi läbib sisemise vajalikkuse nõue: valitud vorm on oluline ja õigustatud, kui see kasvab välja looja sisemisest vajadusest; võimalikud on nii totaalse abstraktsionismi kui totaalse realismi tee ja nende vahepealsed väljundid. Kuna Vabbe oli Kandinsky nende töödega tuttav, võis ta siit ka oma hoiakute arendamiseks tuge leida.

Enn Lillemets rõhutas oma ettekande «Kommentaare Aleksander Vardi abstraktsionismi juurde» algul mis tahes nimetuste kokkuleppelisust, miski pole lõplik. Miks ei võiks siis tunda rõõmu värvidest, kui võib tunda rõõmu häälikutest (Laaban, Alliksaar). Seda võiks pidada nii lähtumiseks loodusvormidest, kuid õigus on ka neil, kes kasutavad nimetust «abstraktne kunst». Ühel meel ollakse muidugi selles, et kunstiks ei peeta kopeerimist. Äärmuslikult võib ju väita näiteks, et Vabbe «Parafraasid» on kõige realistlikumad, kuna siin on autor oma sisemisele rütmile kõige lähemal, need on kõige vahetumad, oma reaalsusele kõige lähemad.

1920. a-te algul oli «Pallases» Vabbe vaimustus, pandi kokku linoollõigete mappe (Viiralt, Sannamees), kahjuks pole säilinud Vardi oma. Kuid on 1921. aastast illustratsioonid J. Oengo luulekogule «Õö-päev».

Püüd suuremale üldistusastmele ja puhatale värvikõnele oli 1930. a-te lõpul meie maalikunstis olemas (Kongo), jätkus ka veel kohe sõja järel (Audova), oli salaja õhus isegi 1950. aastal (Vabbe). Järjepidevat arengut abstraktsionismile kandsid vä-

lismaale läinud kunstnikud (Rüga, Kõks, Vihalemm, Luts, skulptuuris Jõesaar).

Hiljem, 1950—60. a-tel, lõid tausta järjest huvitavamaks muutuvad tšehhi ja poola kunstiajakirjad, õpilaste saadetud väljaanded Läänest. Tähtsam oli Vardi puhul siiski sise-mine püüdlus, vaimne pinge, mäss ja ühe kujundina Pariisi-igatsus kui vaba kunsti sümbol. Abstraktsed tööd toovad eriti välja erinevuse Vardi ja Kitse vahel: see on paljukasutatud paralleel Chagalli ja Picasso tüüpi kunstnikest — Picasso kui pöörane mängur, Chagall kui kunstnik, kes ajab oma liini, oma asia läbi terve elu. Vardil on tähtsamad värvid ja kujundid, kus olulised on sisemised otsingud tihedas seoses vaimsete püüdlustega. Kits jõudis kitsamas mõttes abstraktsionismini alles lõpus («Lameetiad»), Vardi tuleb aga kohe (kompositsioon «Estraad», 1961), ainult väikese üleminekuajaga.

Vardi abstrakte peaperiood oli 1958—1971, näitustel esines 1967—1971. Hilisemast on veel hulgaliselt pliiaatsi- ja pastapliiaatsi-joonistusi, 1960. a-tel proovis ka abstraktses laadis linoollõiget. Tema töid võib rühmitada kolmeks: 1) 1960. a-te alguse maalid on lahendatud üleminekute, sulavate toonidega («Sümfoonia», 1963; «Rõõm sinus eneses», 1964); 2) tinglikum rühm, kus mängitakse vormiga («Asjad», 1963) — üleminek eelmise ja järgmise vahel; kasvab materjali tähendus — email mõjub tasapinnaliselt, tempera viib ruumiliseks; 3) geomeetrilise joonega rühm, kus joon hakkab võrdseks kaasa rääkima (hilisemad tööd 1960. a-te lõpust, 1970. a-te algusest). Siin on suureformaadilised tööd («Monument möödunudele» (1971), «Meenutades minevikku» (1968), «Diktaator» (1969). Esimene neist nagu võtaks kokku abstrakte perioodi, oleks nagu Pariisi sümbol. Pariisi hõngu on ka maalil «Meenutades...». Nendes elab edasi kõik see sisemine vabadus, mida esitas Pariis, kuhu taasminekut ta tagajärjetult oli taotlenud.

Vardi abstrakte perioodi tõeline avastamine seisab alles ees, kui õnnestub koondada kõik, eriti erakogudes olevat tööd.

Tiiu Talvistu rõhutas sissejuhatuseks oma käsitlusele «Abstraktsionism Elmar Kitse loomingus» 1950 a-te II poolest jälgitavaid püüet sõlmida eesti kunstitraditsiooni läbiraatud otsi. Loomulik oli, et uuemine sai alguse just tunnustatud meistrite loomingus (Vardi, Vabbe, Kits), kus abstraktsete töödeni jõudmine tähistas nagu kaotsiläinud maalitraditsioonide taasleidmist. Uus resonants Lääne avangardsema kunstiga saabus meile küll hilinemisega, kuid ilmselt oleks jõutud reaalelu objekte hülgava laadini kaugelt varem, kui poleks olnud kauaaegseid kohustuslikke realismi kammitsaid. Elmar Kits igatahes märkis 1972. aastal (mä-

lestused ilmunud Tartu kunstimuuseumi vastses «Kogude teatmikus») oma võrdset huvi nii nonfiguraalse kui realistliku kunsti vastu juba algusest peale. Siiski ei olnud nooremad pallaslased 1930. a-te lõpul abstraktset kunsti näinud, kuigi aimati, et «maal võib olla ka üks täiesti iseseisev objekt. / - - / ja, et tema väärtus ei saa mitte selles seista, kui võrd hästi või halvasti üks või teine looduslik objekt sellel on edasi antud». (E. Kõks.)

Tee tinglikuma kunsti juurde läbiti seetõttu ilma vahetute mõjutusteta. 1950. a-te II poole abstraktsionismi käivitajaks oli see-ga nii vanade traditsioonide ellukutumine kui noorte otsiv vaim ja kindlasti ka aeg.

E. Kitse esimesed abstraktsed katsetused olid 1950. a-te lõpus, kuid tõeline palang oli aastatel 1965—1966, mil valmis ligi sada tööd, enamik 1966. aasta personaalnäituse eel. See laad jätkus kuni surmani 1972. Kitse abstraktsionism oli pidevalt arenev laad, mis algas reaalelu objektide struktuuri tükeldamisega ning liikus aste-astmelt ühe suurema tinglikkuse suunas kuni päris abstraktsete töödeni. 1966. aasta näituse töödes, väga inimese-kesksetes, kohtab ikka veel äratuntavaid detaile. Edasi on püütud anda erinevaid elamusi ja tundevarjundeid — see on Kitse loomingu kõige filosoofilisem ja hingestatunud osa. Side on impressionistliku abstraktsionismiga, neis on ehtsat maalijanärvi: piltidest õhkuv maalimisrõõm meenutab ka tema varasemaid töid, kus kunstniku haaranud värvide mäng on surunud kujutatute ebaoluliseks, nii et abstraktsionismini oli ainult mõni samm. Kuigi tööd jätavad alati spontaanse mulje, olles täis liikumise efekti, on neil kompositsioon kindlat paigas, mis pole midagi juhuslikku ega ühelgi.

Täielikult esemelisusest lahtiütlemiseni jõudis Kits aastatel 1970—1971: guašš- ja temperamaalid ning hulk joonistusi kuni 1972. aastani. Neis on lastud käel vabalt joosta, nauditud joone kulgu ja niimoodi tekki-vaid kujundeid; on ka joonte ja maaliliste pindade koosmõjule rajatud töid. Kits ise leidis, et abstrakte kunsti eelduseks on väga hea harmooniatunne, rütmiline, kõik see, mis õieti kunsti kunstiks teeb. Tema tee nonfiguraatiivse kunsti järgis tema enda põhimõt-teid, et selleni jõudmiseks peab eelnenud kunstiajaloo staadiumid läbi tunnetama ja tööutama — see ongi liikumine üha tinglikuma kujundikeele suunas.

Mare Ruusi ettekanne «Sõnaga pildi juures. Kunstnike arutlusi abstraktest kunstist» oli keskenud peamiselt 1940. a-te II poolel Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis õppinud maalijatele (Ülo Sooster, Heldur Viies, Henn Roode, Lembit Saarts, Kaja Kärner jt), kelle märkmetest ja käsitlemisest kogutud marginaale sidus kõneleja eelnenud sõnavõttudes esilekerkinud teemadega.

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26.
Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus **Märt Väljataga** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 300-45). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride kohta saab teavet trükikoja tehnilise kontrolli osakonnast 681-411.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 03. 03. 89. Trükkida antud 25. 04. 89. MB-00089. Ofsetpaber 70×100/16. Ofsettrükk. Tingtrükipoognaid 7,8. Tingvärvi-tõmmiseid 12,51. Arvestuspoognaid 10,03. Trükikarv 53 000. Tellimuse nr. 1092. Hind 45 kop. Tallinn, издательство «Периодика». Адрес редакции: 200031, Таллинн, Бульв. Ю. Гагарина, 30, телефон 60 17 72. Типография Издательства ЦК КПЭ. 200090, Таллинн, Пярнуское шоссе, 67-а.

«Vikerkaar» № 5, май 1989. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

45 k.
indeks 78245